

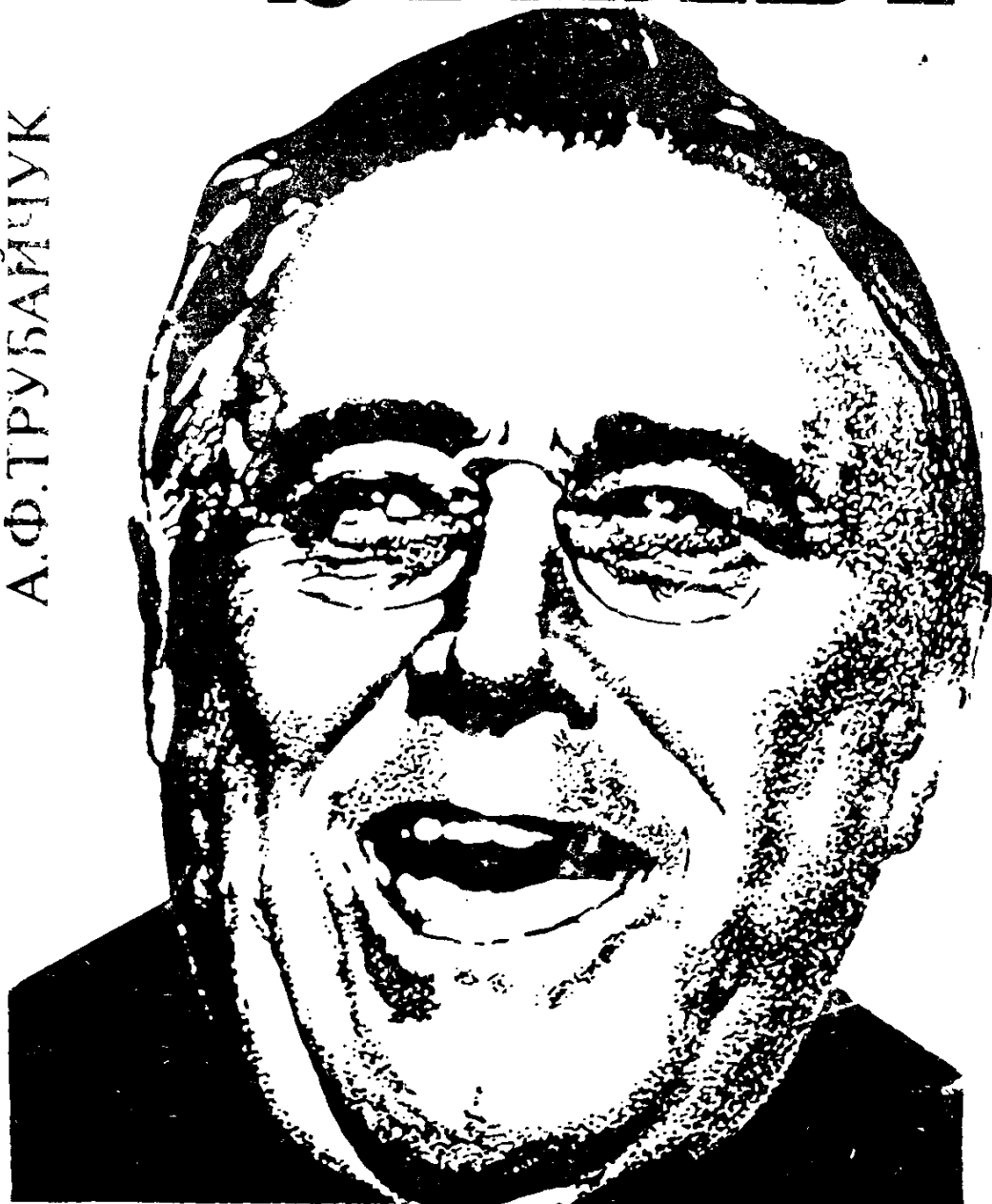
ІСТОРІЯ

XX СТ.

В ПОРТРЕТАХ

Франклін РУЗВЕЛЬТ

А.Ф.ТРУБАЙЧУК

XX століття: історія в портретах

Анатолій Трубайчук

Франклін Рузвельт

Київ

Асоціація істориків "Юстина"

Комп'ютерно-видавнича лабораторія ННЦ "НІТ"

УДПУ імені М.П.Драгоманова

1995

У книзі аналізуються життєвий шлях і політична діяльність 32-го президента США Франкліна Делано Рузвельта на тлі найважливіших подій першої половини XX століття. Значну увагу приділено зовнішньополітичному курсу США у переломні й воєнні роки, особистому внеску Рузвельта у визначення державної політики найбільшої країни Заходу, його планам новосвітного світоустрою.

Для викладачів історії, студентів, широкого читачького загалу.

*Асоціація істориків "Істина"
Творчої спілки вчителів України
Комп'ютерно-видавнича лабораторія ННЦ "НІТ"
УДПУ імені М.П.Драгоманова*

*Книга видана зусиллями спонсорів:
Фірма "Інтерконтракт",
Фірма "Спонсор" Лтд. (Т.Коваленко),
Асоціація комерційних туристичних організацій України,
В.Древаль, О.Ешке, В.Давиденко, В.Мужчина,
СП "Салюге"*

*XX ст.: історія в портретах
Серія перша - призвідники війни*

0502000000-000

Т — 221-95 — 95

ISBN 5-12-004688-6

© А.Ф.Грубайчук, 1995

Who is who:

Франклін Д. Рузвельт (1882 — 1945). Народився в Нью-Йорку в родині Джеймса і Сари Рузвельт. Навчався в Гарвардському й Колумбійському університетах. Став сенатором штату Нью-Йорк від демократичної партії 1911 р. В адміністрації Вудро Вільсона обіймав посаду заступника міністра військово-морського флоту. 1921 р. внаслідок паралітичної хвороби відійшов від політичного життя. 1928 р. повертається до політичної

активності, стає губернатором штату Нью-Йорк, а 1932 р. його обирають президентом США. Головою держави він залишається до самої смерті, побивши усі рекорди тривалості перебування на цій посаді в країні. Впровадивши в межах "Нового курсу" систему ліберальних реформ, він домогся подолання кризових явищ в економічному й соціально-політичному житті країни, запобігши у такий спосіб соціальному вибуху. Провадив свій власний зовнішньополітичний курс, відійшовши від політики ізоляціонізму, якої дотримувались республіканські адміністрації впродовж двадцятих років. 1933 р. визнав СРСР, але надалі здійснював політику нейтралітету, чим сприяв зростанню агресивності тоталітаристських режимів. З початком другої світової війни послідовно підтримував держави антигітлерівської коаліції, а після нападу Японії на американську базу Перл-Харбор і вступу США у війну доклав великих зусиль до консолідації Об'єднаних Націй. Він був організатором і активним учасником конференцій у Касабланці, Квебеку, Каїрі, Тегерані і Ялті, де вироблялись принципи повоєнного врегулювання світу. Його ідеї стали фундаментом утворення Організації Об'єднаних націй, до установчої конференції якої Рузвельт не дожив лише два тижні, зазнавши тяжкого серцевого удару і відійшовши від життя 12 квітня 1945 р.

Франклін Рузвельт залишається й донині однією з найвизначніших політичних фігур XX століття. Незважаючи на те, що у повоєнні роки його політика неодноразово піддавалася гострій критиці як зліва, так і справа, спроби його хулителів видалися марними. Він, як той міфічний голіаф, височіє і над ними, і над часом.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Джордж Вашингтон (1789 — 1797). Одноголосно обраний перший президент США. На інаугурації був вдягнутий у простий коричневий костюм вітчизняного виробництва, чим показав приклад скромності. Усі вісім років на посаді президента він домагався миру й злагоди в країні (1).

Джон Адамс (1797 — 1801). Кремезний жартівливий товстун не вельми популярний серед співвітчизників, не завжди шанований за кордоном. Невтомний борець за мир. При ньому було завершено будівництво Білого дому у Вашингтоні, і він був першим його мешканцем (2).

Томас Джефферсон (1801 — 1809). Революціонер й ідеаліст, що самовіддано вірив у права людини і зневажав фінансову аристократію. Автор Декларації незалежності. Ініціатор придбання Луїзіани, що відкрило необмежені можливості освоєння західних земель (3).

Джеймс Мадісон (1809 — 1817). Людина неабиякої розуму, "батько Конституції". Війна 1812 р. за яку на нього покладали вину, підірвала його авторитет, що позаяк, не відбилося на популярності Доллі, його чарівної дружини й загальної улюблениці (4).

Джеймс Монро (1817 — 1825). Автор "доктрини Монро", що зупинила європейську експансію у Новому Світі. Вісім років його президентства були періодом благополуччя й спокою: придбано Флориду й досягнуто угоди про роззброєння вздовж кордону між США й Канадою (5).

Джон К. Адамс (1825 — 1829). Зовні був дуже схожий на свого батька Джона Адамса, другого президента США. Чотирнадцятилітнім підлітком їздив до Росії секретарем американської місії. Наприкінці життя був членом конгресу; загалом прослужив державі протягом шестидесяти років (6).

Ендрю Джексон (1829 — 1837). Справжній син часу освоєння Заходу. Народився у рубленій з колод хатині.

* Насправді автором доктрини був держ секретар Дж. К. Адамс 6-й президент США (прим. авт)

Вельми популярний президент. Переконано вірив у народний уряд. Діяльний та енергійний, він зміцнив молоду державу. Засновник демократичної партії (7).

Мартин Ван-Бюрен (1837 — 1841). Продовжувач політики Джексона. Перший американський президент, що народився громадянином США. При ньому з'явився крилатий вислів "О'кей". Супротивники звинувачували його в економічній депресії, якою закінчилося економічне піднесення (8).

Уільям Г. Гаррісон (1841). Був обраний президентом у 68 років, помер через місяць по інаугурації — перший президент в історії Сполучених Штатів, що помер на посту. У цей час з'явилися перші ознаки прийдешньої промислової революції (9).

Джон Тайлер (1841 — 1845). Перший в історії віце-президент, що став відповідно до конституції президентом по смерті свого попередника. Був надто вже непопулярним президентом. Його головний доробок — встановлення державного кордону мирним шляхом між США та Канадою (10).

Джеймс К. Полк (1845 — 1849). До самих виборів залишався цілковито невідомим. Політичні вороги називали його уряд картярським будиночком і повністю поклали на нього вину за Мексиканську війну. Але історики вважають, що сучасники були до нього несправедливими і недооцінювали його (11).

Захарі Тейлор (1849 — 1850). Герой Мексиканської війни. Помер через 16 місяців після вступу на пост президента. Південець і великий плантатор, він, однак, дав рішучий опір південним штатам, що погрожували відколотися від Союзу через розбіжності у питанні про рабство (12).

Міллард Філмор (1850 — 1853). Підписав постанову конгресу США про рабів-утікачів, за якою власті зобов'язувалися ловити та повертати збіглих невольників їхнім господарям. Після цього втратив підтримку навіть своєї партії. Питання про рабство стало найболючішою проблемою в країні (13).

Франклін Пірс (1853 — 1857). Не прагнув стати президентом, не виступав з передвиборними промовами і був мало кому відомим, але водночас отримав блискучу перемогу на виборах. Не розумів серйозності питання про рабство і невдовзі підняв проти себе своїх прихильників на Півночі (14).

Джеймс Бюкенен (1857 — 1861). Єдиний в історії США парубок, що став президентом. Прийняв перше повідомлення з Європи через трансатлантичний кабель. Під кінець його президентства проблема рабства досягла катастрофічної гостроти (15).

Авраам Лінкольн (1861 — 1865). Син неписьменного робітника. Найвизначніший президент США. Очолював уряд

у тяжкі роки громадянської війни. Закликав по закінченню війни залікувати рани, "не бажаючи нікому зла, з милосердям до усіх". Поліг від руки вбивці (16)

Ендрю Джонсон (1865 — 1869). Письму навчився від своєї дружини. Прагнув по відношенню до Гівднї продовжувати політику Лінкольна, чим викликав незадоволення в конгресі. "Хай мене судять, і сто чортів їм у печінку!" — вигукнув він, коли його політичні супротивники погрожували судом (17).

Улісс С. Грант (1869 — 1877). Блискучий генерал і герой громадянської війни. Ненавидів війну й політику. У цивільному житті виявився менш рішучим. Чимало колишніх друзів президента зловживали його довір'ям у період нестабільності повоєнної економіки (18).

Рутерфорд Б. Хейс (1877 — 1881). Став президентом в час швидкого розвитку техніки. Був свідком винаходу телефону, телеграфу й електричного освітлення. Хейс вивів з території південних штатів останні федеральні війська, що там залишалися (після громадянської війни. — А. Т.) (19).

Джеймс Гарфілд (1881). Другий президент, що загинув від руки вбивці. Примітний веселою вдачею і добродійністю. Людина високої освіти, він доклав чимало зусиль, щоб закінчити школу й коледж. Його забито всього через чотири місяці після інаугурації (20).

Честер А. Артур (1881 — 1885). Високий на зріст з вишуканими манерами, визначався справді президентською зовнішністю. Із середнього політичного діяча, він, на подив багатьох, перетворився на енергійного президента, що понад усе ставив інтереси країни (21).

Гровер Клівленд (1885 — 1889; 1893 — 1897). Єдиний президент, що повернувся чотири роки згодом у Білий дім, і перший демократ, що став президентом після громадянської війни. Вдосконалив закон про державну службу й виступав проти високих митних тарифів (22; 24).

Бенджамін Гаррісон (1889 — 1893). Соратник генерала-південця Шермана в роки громадянської війни. Провів електрику до Білого дому. Роки його президентства відзначені освоєнням останніх вільних земель на Заході і першим великим страйком у Пенсільванії (23).

Уільям Маккінлі (1897 — 1901). Представник консервативного крила республіканської партії. Виступаючи з гаслом "кожному ситий обід", двічі перемагав на виборах. Шість місяців згодом після обрання на другий термін був застрелений анархістом (25).

Теодор Рузвельт (1901 — 1909). Спортсмен, людина динамічна, смілива, колоритна. Наймолодший президент і один з найпопулярніших. Відзначався товариськістю. До всього брався з надзвичайною енергією й твердо обстоював свою лінію (26).

Уільям Х. Тафт (1909 — 1913). Єдиний американець, що посідав дві найвищі посади — президента і головного судді верховного суду США. Був високий на зріст і важив 140 кілограмів. Білий дім вважав "найдокучливішим місцем у світі" (27).

Вудро Вільсон (1913 — 1921). Професор державного права й історії. Перед обранням президентом був губернатором штату Нью-Джерсі. Людина високих принципів, він вивів США у роки першої світової війни на світову арену й домагався утворення Ліги націй (28).

Уоррен Дж. Гардінг (1921 — 1923). Весела і товариська особа, був кандидатом республіканської партії. Після обрання припустився ряду необачливих помилок у формуванні кабінету, в результаті чого виник скандал. Помер, не добувши свого терміну (29).

Кальвін Кулідж (1923 — 1929). Мовчазний вихідець з Вермонту, був президентом у "бурхливі двадцять роки", в період небувалого процвітання. Вважав, що чим менше уряд втручається в життя країни, тим ліпше для неї (30).

Герберт Гувер (1929 — 1933). Ще до обрання був відомий світу як один з видатних філантропів. Блискучий адміністратор, він, тим не менше, став свідком найстрашнішої за всю історію США депресії, з якою не можна було впоратися звичними засобами (31).

Франклін Д. Рузвельт (1933 — 1945). Єдиний тричі переобраний президент. Тонкий і сміливий політик, він допоміг країні подолати депресію і привів США до перемоги у другій світовій війні. Один з найбільш видатних президентів (32).

Геррі Трумен (1945 — 1953). Скромний уродженець Міссурі, став президентом по смерті Рузвельта. Він успішно боровся з наслідками воєнного періоду і тим завоював повагу співвітчизників. Був переобраний 1948 р. (33).

Дуайт Д. Ейзенхауер (1953 — 1961). Колишній головнокомандуючий союзними військами в Західній Європі. Був висунутий республіканською партією. 1956 р. переобраний. Відзначався динамічним консерватизмом і вмінням користуватися порадами своїх економічних радників (34).

Джон Ф. Кеннеді (1961 — 1963). Надихав американців, а особливо молодь, словами: "Не питайте, що ваша

* Республіканець полковник Р. Робінгс писав: "Це правда, що Рузвельту вдалося оволодіти помислами усієї країни і що... він вершить справами, спираючись на підтримку і сприяння усіх партій, прошарків і класів нашого суспільства. Ця підтримка переважає усе, що мені відомо про стрімке зростання народної популярності президента, яка охопила усі прошарки суспільства, від самих низів до верхівки... Рузвельт виявив якості першокласного політика, незрівнянні здібності уособити у своїй діяльності громадську думку і найрізкішу мужність" (53).

країна може зробити для вас, питаєте що можете зробити ви для неї". Його високі ідеали й блискучий розум відіграли велику роль у житті країни (35).

Ліндон Б. Джонсон (1963 — 1969). Високий на зріст техасець, обійняв посаду президента після трагічної смерті Кеннеді. Незважаючи на зловісну тінь конфлікту у В'єтнамі, вжив низку безприкладних заходів і провів ряд законів у галузі внутрішньої політики США (36).

Річард М. Ніксон (1969 — 1974). Перший президент США, що, не дочекавшись імпічменту, подав у відставку. Був віце-президентом у Д. Ейзенхауера. Багато зробив для подолання "холодної війни" у відносинах з СРСР. Але подолати кризові явища в економіці початку 1970-х років і політичну кризу, пов'язану з "уотергейтською справою", виявився неспроможним (37).

Джеральд Р. Форд (1974 — 1977). Президент, що не пройшов крізь сито президентських виборів. Обраний конгресом віце-президентом після відставки С. Агню, успадкував президентське крісло від Ніксона. Його президентство припало на важкі кризові роки 1970-х. Підписав договір ОСО-1 з СРСР (38).

Джейміссон (Джиммі) Е. Картер (1977 — 1981). Морський офіцер, перед обранням президентом посідав посаду губернатора штату Джорджія. У зовнішній політиці обстоював гарантії забезпечення прав людини. Припинив підтримку диктаторських режимів у Латинській Америці. Зазнав поразки через невдалу операцію по звільненню американських дипломатів, заблокованих у приміщенні посольства США у Тегерані (39).

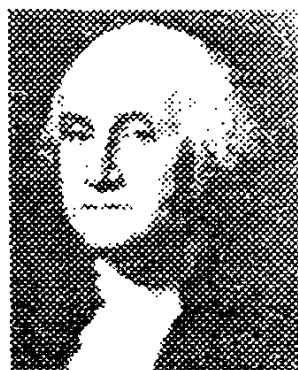
Рональд У. Рейган (1981 — 1989). Колишній кіноактор і телекоментатор, користувався широкою популярністю серед американців. В економічній політиці став на позиції "монетаризму", чим сприяв успішному подоланню кризових явищ 1970 — 1980-х років. Твердий зовнішньополітичний курс його адміністрації примусив керівництво СРСР приступити до скорочення ядерних озброєнь. Завоював високий авторитет серед лідерів семи промислово розвинутих країн Заходу (40).

Джордж Г. У. Буш (1989 — 1993). Ветеран другої світової війни, у 1976 — 1977 рр. директор ЦРУ. Був віце-президентом у Рейгана. У внутрішній політиці не зумів продовжити економічні реформи свого попередника. Країна вступила у смугу рецесії. Підтримував ідею збере-

* Усі попередні біографічні характеристики президентів США подаються за журн. "Америка", 1967, N 140, с. 3 — 7. Не з кожною з них можна погодитись. Але українському читачеві, на нашу думку, не зашкодить дізнатися, що думають про своїх президентів самі американці (прим. авт.).

ження СРСР і обмеження суверенітету незалежних держав, що утворилися після його розпаду (41).

Уільям (Білл) Дж. Клінтон (1993 —). Перший президент США, що народився після другої світової війни. Виріс у бідності. Наполегливо вчився у школі, Джорджтаунському університеті у Вашингтоні, Оксфорді та Йельському університеті. Його долю вирішила зустріч з президентом Кеннеді 1963 р. в семінарі "Бойз нейшн". Перед обранням президентом обіймав посаду губернатора штату Арканзас. Спільно з президентом РФ Єльциним примусив Україну в односторонньому порядку відмовитися від успадкованого від ядерного СРСР потенціалу в обмін на фігові гарантії недоторканості її кордонів.

1

2

3

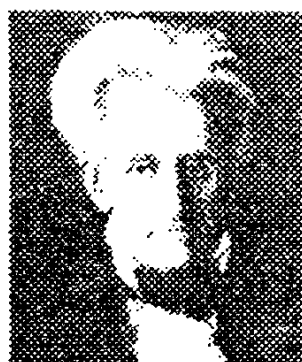
4

5

6

7

8

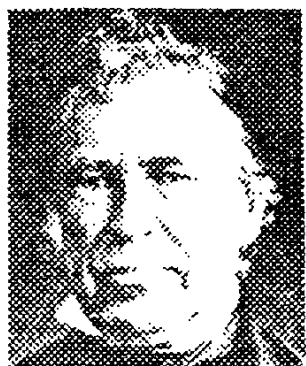
9

10

11

12

13

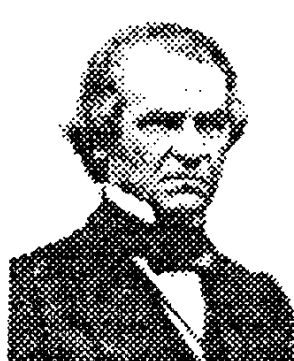
14

15

16

17

18

19

20

21

22-24

23

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

1. Клан і його гілки

Нога першого з Рузвельтів Клауса Мартенса ван Рузвельта (справжнє прізвище Розенфельт)*, вихідця з Нідерландів, ступила на американський берег у Новому Амстердамі десь на початку 1640-х років. Разом з сином Ніколасом він вирушив за океан у пошуках кращої долі. Наступні покоління Рузвельтів поділилися на дві гілки, що походили від синів Ніколаса Йогана та Якоба. Батько майбутнього другого президента** з рузвельтівського клану Джеймс (1828 — 1900) з перемінним успіхом займався бізнесом, виношував грандіозні проекти, але кожного разу прогорав.

* Непримиренний противник Ф. Рузвельта генерал Дуглас Макартур принципово у колі найближчих довірених людей вимовляв прізвище президента не інакше як "Розенфельд", натякаючи на семітське походження його предків (61).

*†Перший президент з Рузвельтів кузен-дядько Франкліна і його дружини Теодор перед тим як став віце-президентом обіймав посаду заступника морського міністра, командував полком волонтерів на Кубі під час американо-іспанської війни 1898 р. По війні його обрали губернатором штату Нью-Йорк, а трохи згодом кандидат від консервативного крила республіканської партії Уільям Маккінлі запропонував йому балотуватися на посаду віце-президента. Після вбивства президента Теодор Рузвельт відповідно до американської конституції успадкував апартаменти в Білому домі. Успішно боровся з корумпованими босами американських монополістичних трестів. Його миротворчі зусилля як посередника у російсько-японській війні 1904-1905 рр. увінчалися Нобелівською премією. На президентських виборах 1908 р. він висунув і підтримав кандидатуру свого державного секретаря Уільяма Тафта і забезпечив йому перемогу. По виборах тимчасово відійшов від політики і займався бізнесом. Але в наступній кампанії знову вирішив висунути свою кандидатуру від прогресистів, чим завадив Тафту завоювати президентське крісло вдруге і мимоволі допоміг Вудро Вільсону здобути перемогу. В роки першої світової війни экс-президент виступав за активне втручання у європейські справи, підтримував Британію і свого особистого друга, міністра закордонних справ Грея. Помер несподівано.

Кризи 1873 та 1893 років примушували його щоразу починати все з початку. Дід Рузвельта з материнського боку Уоррен Делано був більш вдалим ділком. Після кількох падінь, коли він повністю втратив перший зароблений ним у Китаї мільйон, Уоррен знову подався до Китаю і, заробивши там цього разу ще один мільйон, зайнявся розробкою вугільних копалин та опіумною торгівлею. Це дало йому змогу швидко розбагатіти. Його дочка Сара на одному з раутів у будинку Теодора Рузвельта 1880 р., коли їй було 26 років, близько зійшлася з колишнім компаньйоном свого батька і нарешті зробила свій вибір, хоча давно вже зналася з удівцем і його сином, своїм однолітком. У жовтні того ж року Сара і Джеймс, якому на той час вже виповнилося 52 роки, побралися. Оскільки молода мала посагу майже мільйон доларів, вона вела цілком самостійний спосіб життя.

Через рік, 30 січня 1882 р., у родинному маєтку Рузвельтів Гайд-парку народився їхній єдиний син — Франклін Делано.

Дитячі роки майбутнього президента пройшли в родинному колі, де він був об'єктом загального захоплення. Брат, що був на 28 років старший, завжди прикривав його своїм могутнім плечем і ставився до нього по-батьківськи. До безтяти любив його, свого мазунчика, й уже досить-таки літній батько, а вольова й енергійна мати віддавала йому все своє життя. Її докладний щоденник став неабиякої ваги джерелом для багатьох дослідників дитячих, юнацьких та й зрілих років майбутнього 32-го президента. Немов передбачаючи велике майбутнє свого сина, мати зберегла його дитячі іграшки, одяг (штанці, сорочечки), шкільні зошити, які вона щоденно ретельно перевіряла. Усе це стало згодом суттєвою частиною експозиції музею-бібліотеки у Гайд-парку, що й досі привертає увагу туристських гуртів.

Сполучені Штати Америки — країна, що налічує трохи більше як 200 років своєї історії, надолужує брак свідків віддалених історичних епох легендами про своїх президентів. Майже про кожного з них їх створено чимало. Не позбавлена міфотворчості й особа Франкліна Рузвельта. Подейкують, що коли тато привів познайомити свого п'ятирічного сина з президентом Г. Клівлендом, той, нібито, поклавши руку на голівку хлопчині, побажав йому ніколи не бути президентом Сполучених Штатів. Але життя брало

своє. Дитинство Франкліна пройшло в парках та на луках родинного маєтку. Йому майже ні в чому не було відмови — власний поні, мисливський сеттер... Уроки він також одержував удома, вчителі його любили. Одне слово, він мав безтурботне дитинство, позбавлене проблем, що з ними стикалася переважна більшість його однолітків. Дві гувернантки дали йому пристойні знання німецької й французької мов. Разом з батьками він майже кожного літа відвідував Старий Світ, його чарівні міста та музеї. Хлопчик зачитувався романами та повістями про морські пригоди, піратські рейди, визначних мореплавців і понад усе мріяв стати морським офіцером. З дитинства він був завзятим яхтсменом і вже у 16 років мав власного вітрильника.

По досягненні 14-літнього віку його віддали у престижну в США приватну школу Ендікота Пібоді, де проходило курс навчання чимало дітей американських багатіїв, особливо Нью-Йорка, Бостона, багатьох штатів Нової Англії. Гротон — а саме так називалася та школа — давала класичну гуманітарну освіту в стилі британських Кембріджа або Оксфорда, готуючи своїх вихованців до вступу в університети, а також до добродійного християнського життя.

Восени 1900 р. серед кількох гротонців, а також випускників інших привілейованих шкіл Рузвельт став студентом Гарвардського університету — одного з найпрестижніших вузів країни. Але сталося так, що до найелітарнішого університетського студентського клубу "Порцелен" його не зарахували. Дослідники припускають, що виною тому була його приналежність до побічної гілки Рузвельтів, а не тої, з котрої походив його дядько-кузен, тодішній віце-президент. А можливо, гарвардські "демократи" вирішили у такий спосіб помститися над кузеном-республіканцем. Це була перша прикрість у до того безхмарному житті Франкліна. Але молодий оптиміст не дуже-то й засмучувався, надолуживши першу поразку активною роботою в студентському часописі. Більшою неприємністю було те, що він виявився нездатним до участі у спортивних студентських звитягах, насамперед у найпоширенішому серед гарвардців американському футболі. Ці змагання вимагали неабиякої фізичної підготовки, а Франклін, на жаль, її не мав. Отут-то й позначилася надмірна братова та материнська опіка у дитинстві. Проте на журналістській ниві Рузвельт швидко завоював авторитет, співробітничавши в уні-

верситетській газеті "Крімсон". Невдовзі він стає одним з її 5 редакторів. Цьому сприяло те, що він першим сповістив точну дату приїзду до університету новообраного президента. Теодор Рузвельт мав прибути до Гарварду, щоб прочитати там лекцію.

Диплом бакалавра ФДР одержав 1903 р. Його ім'я значилося в середині списку. Навіть на "чотири з мінусом" він не тягнув, але заради справедливості слід зазначити, що на відміну від "улюбленців публіки", провідних спортсменів вузу, він відвідував не найлегші курси, яким віддавали перевагу "супермени". Знання він одержав багатосторонні й досить ґрунтовні. Протягом усіх його студентських років кумиром для ФДР залишався його кузен-дядько. Але хатнє виховання давалося взнаки. Він з великими труднощами долав комплекс "маминого сінка" і, як відзначають біографи, залишався непевним у своїх силах, потайливим і водночас доброзичливим конформістом. Зрештою ця потайливість стала однією з особливих рис його характеру. Навіть властолюбній матері не завжди вдавалося зазирнути в світ його думок і таємних задумів.

Так сталося, зокрема, з вибором супутниці його життя. Навесні 1902 р. Франклін випадково зустрівся в потязі зі своєю віддаленою родичкою Елеонорою, дочкою молодшого брата президента Т. Рузвельта Еліота .

* Так почасти візував важливі державні документи 32-й президент США.

**Вперше вони побачилися на різдвяному святі ще 1898 р. в заміському маєтку тітоньки Елеонори Корін Робінсон, де між 16-річним Франкліном і 14-річним ще незграбним дівчам-підлітком виникли суто родинні дружні стосунки. Саме тоді він написав матері, що кузина Елеонора розумненька дівчинка. Ставши дорослим, ФДР мав чимало скоротічних юнацьких романів з своїми ровесницями, як і кожен симпатичний "тінейджер" у будь-якій країні. Але того дня, коли він раптово побачив свою кузину у потязі, що віз їх до Тіволі, Френк був вражений її красою. До автомобіля вони вже пішли разом. За кермом сиділа Сара, вдягнена усе ще в жалобну сукню (два роки тому вона поховала чоловіка і не знімалз жалоби). Цю зустріч Елеонора запам'ятала на усе життя. Потім вони часто зустрічалися у Вашингтоні або Нью-Йорку на родинних раутах. Коли зведений брат Франкліна Розу влаштував йому свято з нагоди 21-річчя, Елеонора також була серед запрошених. Але мало хто з родичів з обох гілок клану помічав, що між молодятами давно вже виникло більш сильне почуття, ніж взаємна родинна захопленість і приязнь. Дівчина також вчилась у Гротоні, куди Френк тепер вчащав кожної вільної днини. 22 листопада 1903 р він зробив їй пропозицію. "Чому ти обрав мене, — засоромилася закохана в нього Елеонора, — адже в мене немає посагу?.." (54).

Дівчина з малих років залишалася круглою сиротою і виховувалася під опікою бабусі й старшого брата свого екзальтованого батька, який рано пішов з життя. У свої 17 років вона виявилася достатньо розсудливою, а її природна привабливість і врода, романтичність вражали всіх. Сара Делано, на очах якої проходив цей "таємний" роман, спочатку нічого не могла й запідозрити.

Ну, зустрічаються собі кузен з кузиною, та й годі. Але помітивши щось більше, ніж родинні стосунки між молодятами, вона спробувала перешкодити надто вже ранньому для її коханого сина шлюбу. Можливо, це був прояв звичайного материнського егоїзму або ще щось на цей кшталт. Але тут вона зазнала поразки. 23-річний парубок показав, що він, принаймні у виборі супутниці життя, не бажав цілковито покладатися на смак матері, а виявив неабияку самостійність і рішучість. Тут мати, що вважала себе найвищим сюзереном сина, змушена була поступитися і визнати свою поразку. Щоправда, це не завадило їй протягом років втручатися в особисте життя подружжя. Це не додавало щастя невістці і нерідко оберталося родинними конфліктами й відчуженням між обома жінками.

Проте життя брало своє. У травні 1906 р. у молодого подружжя на світ Божий з'явилася перша дочка Анна, а згодом один за одним "посипалися" п'ятеро синів: Елліот, Джеймс, Франклін і Джон, ще один, також названий Франкліном, щоправда, помер немовлям. Тим часом ФДР довершив юридичну освіту у правничій школі, і хоча не складав у ній екзаменів на здобуття офіційного диплома юриста, після звітування перед Нью-Йоркською колегією правників влаштувався молодшим клерком-практикантом до юридичної фірми "Картер, Лідіард енд Мелбурн" у Нью-Йорку.

2. Змушніння

Момент вибору для молодого правника настав 1910 р. Йому запропонували балотуватися до легіслатури штату Нью-Йорк за списком демократичної партії. І хоча в попередні роки ФДР підтримував республіканців і віддавав свій голос "дядечкові Тедді", він

вмить змінив кольори свого прапора і став демократом, пересівши із слона на віслюка*.

Виборчі гонки обійшлися йому в 2500 дол., але в ході кампанії молодий номіні виявив неабиякий хист політичного бійця, завойовуючи на свій бік симпатії виборців. Тут пішли в хід і родинні зв'язки, і кланові стосунки, агітували за чоловіка й дружина, й мати. Але риторичу передвиборних змагань молодий кандидат у сенатори штату ще не опанував.

Його промови, як відзначають дослідники, були кострубатими, переривалися частими й невинувато довшеними паузами, стомлювали аудиторію. Але зрештою команда і надані "спонсорами" кошти зробили свою справу. Цьому також сприяли невимущена поведінка родича президента, його гарна приваблива дружина, що рзз'їжджала з ним у авто по виборчій окрузі. Набравши понад 15 700 голосів, молодий кандидат у законодавці штату переміг свого досвідченішого суперника Шлоссера (14 568 голосів). Перший крок у велику політику було зроблено.

Малесеньке містечко Олбані (столиця штату Нью-Йорк) аж ніяк не могло конкурувати з Уолл-стріт, 54, де розміщувалася юридична контора, з якої лочав своє самостійне життя Франклін. Але посада сенатора штатної легіслатури, хоч і дуже мізерно оплачувана (усього 1500 дол. на рік), мала свої переваги. Молодий сенатор з невизначеними партійними нахилами поступово входив у коло політичних обранців країни. Значною мірою цьому сприяла передвиборна президентська кампанія 1912 р., де схрестилися його політичні й родинні інтереси, оскільки суперником "дядечка Тедді" виступав демократичний кандидат Вудро Вільсон. Перемога, як уже зазначалося, дісталася демократам. Вільсон набрав на 1 312 000 голосів менше, ніж обидва його суперники — республіканець Тафт і прогресист Теодор Рузвельт — разом, але на 2 170 000 голосів випередив свого найближчого суперника.

Так закотилася політична зірка "дядечка Тедді", в тіні якого міг загубитися не дуже хвацький аристократ-

* Слон — емблема республіканської партії, віслюк — демократичної.

**Так в Америці називають претендентів на ту чи іншу виборну посаду.

племінник, котрого до того ж вважали "матусиним синочком". Натомість поступово почала здійснюватися зірка молодого сенатора штату Нью-Йорк. Вудро Вільсон запропонував йому посаду заступника морського міністра (мабуть, хтось йому вклав у вухо, що Франклін — досвідчений яхтсмен). Але для молодого політика, що мріяв у дитинстві про кар'єру морського офіцера, це було здійсненням майже недосяжних мети. Перед 30-літнім заступником міністра постали досить складні проблеми. І найголовніша з них — це необхідність входити у складний світ політичної еліти Вашингтона. Треба було тримати лакеїв, мати великі видатки "на утримання дому". Окрім того, потрібно було ще й виконувати службові обов'язки. Але на цьому терені усе складалося чудово. Підстаркуватому міністру Дж. Даніелсу його молодий енергійний заступник сподобався з першого погляду. Слід зауважити, що за американськими традиціями, відповідальні особи від президента і до сенатора чи конгресмена люблять мати при собі молодих заступників чи помічників. Таким чином забезпечується своєрідна спадкоємність правлячої еліти, виховуються кадри майбутніх політиків першого ряду. Морський міністр ставився до свого заступника, як до рідного сина, усюляк опікувався ним, підправляв, підказував, як уникати помилок, заводити друзів, пророкував йому велике майбутнє, час від часу натякаючи на протилежний будинок. Міністерство було розташоване якраз навпроти Білого дому.

А поки що Франклін поводив себе, як каченя, що нарешті добралось до води. Адже море він любив з дитинства. Моряки, яким не позичати почуття гумору, ставилися до енергійного й непосидючого молодого "начальника" також доброзичливо, але скоріше бачили в ньому юнгу, аніж "боса". Тим більше, що схильний до пуританських порядків міністр не дуже-то й користувався повагою серед досвідчених "морських вовків". Романтик-яхтсмен був їм більше до вподоби. Навіть просолені океанськими вітрами адміralи віддавали перевагу молодому й розкутому заступнику міністра, а тому й надсилали свої реляції частіше йому, ніж самому міністру. Відвідуючи бойові кораблі, Руссвельт любляв бувати в бойових рубках, брати до рук стерно і виявляв неабиякі здібності керманіча на

віть на швидкохідних есмінцях. Тут зав'язалися його дружні стосунки з молодими морськими офіцерами У. Д. Легі, У. Ф. Хелсі, Г. Р. Старком, які в роки другої світової війни входили до найближчого оточення головнокомандуючого — президента.

З початком першої світової війни молодий і воєвничий заступник морського міністра розгорнув бурхливу діяльність по розбудові флоту й підготовці резерву. Особливо його акції піднялися після розбійницького нападу 7 травня 1915 р. німецького підводного човна на пасажирський лайнер "Лузітанію". Загибель 1200 його пасажирів, в тому числі й 124 американців, значно посилила антинімецькі настрої в Америці. За таких умов проантантівські погляди Рузвельта стали досить популярними. Молодий політик провадив досить активну кампанію у пресі, виступаючи за якнайшвидше втручання США у війну на боці Антанти. Але напередодні президентських виборів 1916 р. ізоляціоністські настрої у США брали гору. Активну діяльність розгорнули пацифісти. Демократи, прагнучи завоювати на свій бік пацифістів, провадили кампанію під гаслом: "Він утримав нас від вступу у війну". "Він" — це, звичайно ж, був Вудро Вільсон.

За таких умов Рузвельтові довелося роздвоюватися між закликами готувати резерви і вихвалянням нейтралістського курсу свого найвищого патрона. Коли ж Вільсон переміг, США твердо стали на шлях співробітництва з державами антинімецького блоку і форсованої підготовки до участі в європейському конфлікті. Подібна політика, зокрема, виправдовувалася тим, що німецьке командування оголосило на початку лютого 1917 р. про перехід до необмеженої підводної війни. Це одразу позначилося на ситуації в Атлантиці. Кілька американських пароплавів після торпедних залпів німецьких субмарин пішли на дно. Напруження зростало з кожним днем. Нарешті 6 квітня 1917 р. конгрес США оголосив стан війни з Німеччиною та її союзниками. Тепер співвідношення сил остаточно змінилося на користь країн "сердечної згоди".

А Рузвельт тим часом рвався у Європу. Йому було несила сидіти за океаном, надто вже хотілося взяти участь у бойових діях. А окрім того, це був період першого родинного скандалу.

Між ним і Елеонорою, тепер уже матір'ю п'ятьох його дітей, виникли серйозні ускладнення, і щоб якимось

попустити пару з казана, Франклін вирішив "утекти в Європу" і від дружини, і від її секретарки Люсі Мерсер, жінки рідкісної краси, у яку він до безтями закохався і котру кохав усе своє життя. Напруження потроху спало, коли Люсі вийшла заміж за У. Рутерфорда, який був на тридцять років старший за неї, але усе подальше життя Елеонора підозрювала свого чоловіка у зраді і не допускала її у свій дім. Життя дало першу тріщину. Але тут визначну роль відіграла Сара — мати Франкліна. Коли Елеонора забрала дітей і покинула дім у Вашингтоні, виїхавши у Кампобелло, мати заявила коханому синові, що припинить надавати йому фінансові дотації до його бюджету, якщо він не залишить Люсі в спокої.

Від усіх цих клопотів заступник морського міністра зрештою таки утік влітку 1918 р. у Європу на борту есмінця "Даєр". Це повне екзотики й воєнної романтики турне стало відоме широкому загалу через його листи до Елеонори. Мабуть, прагнучи згасити вогонь розбрату і довести, що до старого вороття не буде, він писав надто докладні і досить дотепні листи. Але додому завинілий чоловік повертатися не поспішав. Він був ладен навіть піти на фронт служити капітан-лейтенантом на суперважкій американській пересувній батареї. Проте усі ці наміри не здійснилися. Вільсон відмовив йому у проханні відпустити його у діючу армію і відкликав назад, у США. Сталося так, що на шляху через океан із Європи віце-міністр застудився, схопив запалення легенів, до того ж президент холодно і ввічливо розтлумачив йому, що його прохання запізніле. 11 листопада перед неминучою загрозою нищівної поразки Німеччина підписала у Комп'єнському лісі перемир'я з союзним командуванням, а потому скінчилася й сама війна.

Взимку 1919 р. Рузвельт, тепер уже разом з Елеонорою, ще раз відвідав Європу під приводом участі у Паризькій мирній конференції. Але в залах засідань його важко було зустріти. Він подорожував полями колишніх боїв, назбирав купу воєнних трофеїв, що там валялися, залишені в шанцях. Перебування в Європі дещо вгамувало родинний конфлікт, і життя поступово нормалізувалося. Але колишньої теплоти між подружжям уже не було ніколи. Кожен жив своїм життям. Спільними були лише майно, діти і політичний сенс.

Наступні роки, що принесли великі зміни, потроху стерли це напруження у стосунках між Франкліном і Елеонорою. Попереду були великі випробування.

Тим часом в американському суспільстві напруга наростала з кожним днем. Зазнавши поразки на Паризькій мирній конференції, В. Вільсон заслаб на нервовий розлад і відійшов від справ. Акції демократів покотилися вниз. Прагнучи якимось вийти з кризи, делегати конференції демократичної партії запропонували балотуватися на посаду президента губернатору штату Огайо Дж. Коксу, а кандидатом у віцепрезиденти було рекомендовано Ф. Рузвельта. Але цей тандем виявився недієздатним. Кампанію демократи безнадійно програли. Президентом став сенатор-республіканець також від штату Огайо У. Гардінг. Тепло розпрощавшись з апаратом міністерства і своїми флотськими друзями, ФДР занурився у приватне життя. Зусиллями своїх друзів-яхтсменів він обіймає посаду віцепрезидента і директора нью-йоркського відділення "Фіделіті енд депозіт компані оф Меріленд" з винагородою 25 тис. дол. на рік. Рузвельт знову повертається на Уолл-стріт. Паралельно він спільно з компаньйонами засновує юридичну фірму. Життя входить в нове річище — річище великого бізнесу. Колишнього заступника морського міністра залюбки обирають головою і президентом кількох клубів, членом ради спостерігачів Гарвардського університету, кількох благодійних організацій і комітетів. Поступово Рузвельт входить у коло обранців Уолл-стріту, створює підмурки для наступного стрибка на вершину політичного Олімпу США.

3. Катастрофа

Фатальним для нього став серпень 1921 р. Спочатку після виснажливого переходу на вітрильнику до Кампобелло він вимушено прийняв холодну купіль, випавши за борт під час рибалки. А 10 серпня, прогулюючись на маленькій яхті із старшими синами, він помітив лісову пожежу на одному з острівців і як великий шанувальник лісу кинувся гасити її. Зробивши справу, розпалений і стомлений батько разом із

синами вирішив зняти втому і кинувся у, здавалося, теплу воду. Наступного дня почала відніматися ліва нога. Стан здоров'я різко погіршився. Кілька кваліфікованих консультацій і остаточний вирок — дитячий параліч, поліомієліт... Родина була в розпачі.

Отут і виявилася неабияка мужність Елеонори, її звичка з дитинства долати життєві труднощі. Днями й ночами не відходила вона від поваленого навзناк паралічом чоловіка й батька її дітей. Дійшло до того, що лікарі заборонили їй опікуватися ночами коло хворого, гамували ліками її нервові збудження. Крізь усі муки пройшла вона, коли на її очах завжди бадьорий, динамічний, трохи навіть легковажний чоловік, достатньо м'язистий спортсмен, неперевершений авторитет для своїх чотирьох синів поступово перетворювався на тяжко хворого каліку. Попереду її чекали роки не легких випробувань з прикутим до ліжка чоловіком, що дедалі ставав капризнішим і некерованим у своїх вчинках... Життя перетворювалося на низку суворих випробувань.

Та легкість, з якою йому вдалося досягти політичних вершин у попередні роки, залишилася позаду, пішла в небуття. Тепер усе залежало від його сили волі, цілеспрямованості, мобілізації усієї внутрішньої енергії його великого, але тепер такого безпорадного тіла. Усе доводилося починати спочатку.

1 вересня до хворого сина, що перебував у стані глибокої депресії, прибула мати, щойно повернувшись з Європи. Вона усамітнюється з ним у Гайд-парку, перебудованому на той час за кресленнями самого Рузвельта. Турбота про дітей повністю лягла на плечі Елеонори.

Справа ускладнювалася поведінкою матері. Вона знову почала забирати гору у родинному тріо, безапеляційно заявивши Елеонорі, що лише вона зможе поставити на ноги свого сина, що лише її материнське серце краще, ніж сам Франклін, вона, Елеонора, і найближчий друг родини Луїс Хау, знає, яке лікування і який догляд потрібні її синові. Мати прагнула якомога швидше повернути його до активного суспільного життя. Честолюбство її знову не знало меж (54). Але недуга не проходила. Не допомогли й лікарі, що тривалий час наглядали за хворим у Пресвітеріанському шпиталі. Марними видалися й численні консультації фахівців. Сподівання матері розвіювалися, як дим. І

тут знову виявила неабиякої сили характер Елеонора. Крок за кроком вона утверджувалася у ролі єдиної господарки родинного гнізда і наводила там свої порядки. На перших порах її помічницею була вже 15-літня Анна, але дуже скоро й між ними пробігла чорна кішка через того маленького й зовні потворного друга родини Луїса Хау, що окуповував кімнату Анни. Дочка потроху підпадала під вплив бабусі, яка продовжувала усе життя ревнувати свого сина до всіх, і насамперед до його дружини (54).

Зрештою, коли вирок лікарів став остаточним і не залишив жодних надій на те, що Франклін знову зіпнеться на ноги, вони обоє вийшли з цього випробування змужнілими, готовими до нових ускладнень. Елеонорі вдалося уникнути гіркої долі невістки, що могла стати тінню свого чоловіка або безбарвною копією матері. Поступово вона сама ставала особистістю, і поруч з нею мужньо вдруге спинався до політичного життя її прикутий до милиць і крісла на коліщатах чоловік (54).

Поступово навколо майже нерухомого Рузвельта утворюється невеликий гурток друзів-однодумців, і серед них головні ролі належали лікарю Макінтайру, Луїсу Хау і особистій секретарці Рузвельта Марджері Ліхенд (Міссі). День у день повалений голіаф давав собі надлюдські навантаження, силкуючись знову за будь-яку ціну зіп'ястися на ноги. Спираючись на руки, що з кожним днем наливалися могутньою силою, він маніпулював важелезними металевими протезами, розробив і виконував безліч усіляких вправ. Щоб знати призначення кожного м'яза, він достеменно вивчив анатомію людини, тренував свою кінематику, годинами плавав у басейні з підігрітою водою. Але справа майже не зрушувалася з місця. Чутливість до ніг не поверталася. Вони безвільними канчуками звисали додола, коли він могутніми руками підіймав свій не менш могутній торс атлета, спираючись на бильця, влаштовані в усіх переходах великого будинку. І все ж він настирливо займався самолікуванням. Віддаючи перевагу рухові і сонцю, він годинами грівся на пляжах Флориди, плавав у теплому морі. Але зрушення не поспішали наступати. Часом він впадав у стан глибокої депресії, подовгу не виходив з каюти, лежав горілиць на каналі, але зрештою вибирався на

палубу з неодмінною, хоч іноді й вимушеною бадьюрою посмішкою.

Якось один з друзів Д. Пібоді нагадав йому про майже забутий курорт Уорм-Спрінгс у штаті Джорджія, славетний колись своїми гарячими ключами. Рузвельт ухопився за цю ідею і негайно подався туди. Насичена соляним розчином тепла вода легко тримала м'язистий торс, а сонячні промені наскрізь прогрівали кістки. Нарешті настав день, коли стоячи по груди у воді, Рузвельту здалося, що він відчув ступнями дно. Його бурхливими зусиллями забутий курорт перетворився на Мекку американських спинальників і поліомієлітників. Сотні хворих подалися туди. Вони охоче користувалися порадами господаря, переймали його методику лікування. Зрештою Рузвельт заснував там цілу компанію "Джорджія Уорм-Спрінгс Фаундейшн" і придбав там ранчо. Але клята хвороба вчепилася мертвою хваткою і попри всі зусилля не відпускала його. За усіма цими турботами промайнуло майже 7 років.

1924 р. Рузвельт, щоправда, узяв участь у конвенті демократичної партії, але повернутися до активного суспільного життя ще не наважувався. Неспроможний пересуватися без сторонньої допомоги, він ризикував з'являтися на людях, спираючись або на руку сина, або когось із найближчих друзів, при цьому в протилежній руці у нього завжди був важезний костур, що створював своєрідну рівновагу для його непропорційно розвинутого тепер торса. У такий спосіб він міг зробити лише два-три кроки. Переважно, коли не було поблизу сторонніх осіб, його переносили, як дитину.

Хвороба значно змінила характер колись безтурботного обранця долі. Він став людянішим, чутливішим до чужого горя чи біди, менше зарозумілим, перестав демонструвати свою ледве приховану бундючність і пиху, до яких почасти вдавався раніше, хоча загалом був тим, що називається "хлопець хоч куди". Поступово він навчився зосереджуватися, і, як відмічали біографи, часто і подовгу замислювався. Як констатує А. Шлезінгер, він став зовсім "іншою людиною: більш твердою, більш амбіційною", а попри ці риси водночас чітко визначилися й інші, протилежні його якості — злість, злопам'ятливість, а також більша глибина сприйняття довколишнього середовища. Він

ставав дедалі складнішою й цікавою для оточення людиною. Разом з тим він ставав ще потайливішим, його завжди майже привітна посмішка ні до чого не зобов'язувала, а очі залишалися непроникливими і незворушними. Ніколи не можна було вгадати, про що він у той чи інший момент думає. А з іншого боку, страждання привчили його любити людей, але почуття це було якесь абстрактне. Найближчі ж до нього люди найбільше страждали від його безжального ставлення до них, надмірної вимогливості та безпідставної образливості. Зовні він міг бути м'яким і поступливим, а насправді приховував страшенну твердість і непохитність усередині. Але до оточуючих його людей він завжди виявляв певну увагу, цінував у них насамперед відданість і чесність (113).

Таким, за твердженням його численних біографів, Рузвельт виглядав наприкінці 1920-х років, коли США втяглися у найглибшу й майже катастрофічну для них кризу.

4. Повернення в політику

Передвиборна кампанія 1928 р., як і дві попередні, пройшли під знаком тотальної переваги республіканців. В умовах проспериті й торжества консерватизму, американського традиціоналізму й індивідуалізму годі було й думати про повернення до ліберальних тенденцій правління, здавалося, цілком збанкрутілого курсу Вудро Вільсона. Вся Америка прагнула пересісти в авто. Форд наладився посадити за кермо кожного американця, і в цьому він знайшов прямий відгук у душах колишніх ковбоїв і завойовників "дикого заходу". Америка мчала уперед на чотириколісному драконі, але мчала у прірву. Слідом за Гардінгом і Куліджем помешкання у Білому домі зайняв разом зі своєю нечисленною командою наступний республіканський президент Герберт Гувер. Як і його не досить вдалі попередники, він вважав, що чим менше уряд втручатиметься у життя країни, тим ліпше і для неї, і для кожного американця. Монополії процвітали, страхові компанії росли, як гриби після дощу, нажива, гонитва за доларами стала всеперемагаючим явищем.

На цьому шабаші республіканізму й індивідуалізму якось непомітними залишилися вибори губернатора штату Нью-Йорк. Хоч і з незначною перевагою (усього 25 тис. голосів), республіканський кандидат Оттінгер поступився першістю на користь свого "напівпроцентного" демократичного суперника. Губернаторство, або "напівгубернаторство", як згодом полюбляв жартувати над собою Рузвельт, у "імперському" штаті Нью-Йорк припало на складний для Америки час. Економічний і фінансовий бум 1920-х років, що вселив у бізнесменів глибоку впевненість у вседозволеності й безкарності, у необмеженості їхніх можливостей і прагнень до наживи, підходив до кінця. Глибока переконаність людей бізнесу, що лише **необмежена свобода приватного підприємництва відкриє американцям дорогу до процвітання, виявилася хибною.**

Апостолом цієї віри, пише Шлезінгер, був Кальвін Кулідж. Він міркував також, що саморегуляція економіки — це головний важіль вільного ринку і вона не потребує жодної участі держави в коригуванні ринкових процесів (113).

Бурхливий розвиток економіки, здавалося, мав бути довічним. Наприкінці 1920-х років промислове виробництво у США становило 48 % усього світового виробництва і на 10 % переважало спільний промисловий продукт Англії, Франції, Німеччини, Японії та Італії разом узятих. Основу цього небаченого економічного буму становила автомобільна промисловість. На кінець 1929 р. у США було вироблено 5,4 млн автомашин, причому 4 млн з них — на заводах Форда. Більшість американців, і особливо ті з них, хто мав можливості сісти за кермо власного авто, щиро повірили, що настала "ера довічного процвітання", епоха "ліквідації криз та викорінення бідності". У одній із своїх численних передвиборних промов Гувер урочисто проголосив, що у найближчі 8 років він "з Божою допомогою назавжди вижене бідність" з країни. Поряд з майже усіма верствами суспільства особливо збагачувалися власники акцій, тою чи іншою мірою пов'язані з економічним бумом. Протягом грудня 1924 — вересня 1929 р. вартість акцій, що курсували на нью-йоркській біржі, виросла в ціні майже втричі, з 27 млрд до 90 млрд дол. Оскільки акціями

володіли мільйони американців, вони вірили, що епоха проспериті зробить їх усіх багатіями.

Водночас у 20-і роки американці відкрили для себе Європу. Повоєнна молодь, великі бізнесмени, діячі культури прагнули прилучитися до європейської історії, європейської цивілізації. Адже країні Західного континенту бракувало власної історії, тому потяг до Європи був всезагальним, до того ж ще треба додати, що майже кожен дев'ятий американець був європейського походження. Європа, позбавлена американського пуританства та квакерства, ліберальна й розкута, приваблювала всіх, хто стомився від максималістських вимог батьків-засновників та їхніх месіанських послідовників у ХХ столітті. А за туристами у Європу річкою текли й капітали, що вже ніколи не верталися у США...

Наприкінці 20-х років попит на продукцію американських фірм поступово почав падати. Криза підбиралася повільно й непомітно. У багатьох фірмах уже відчувалася напруга, але діагноз хвороби ще ніхто не наважувався визначити. Поступово почав падати попит також на продукцію сільськогосподарського виробництва. Бум 20-х років, пише А. Шлезінгер, пройшов повз фермера, чие життя, як і раніше, було нужденним і безрадісним, а праця важка і малопродуктивна. Низька купівельна спроможність фермерства доповнювалася ще й іпотечною заборгованістю. Усе це ускладнювалося падінням цін на аграрну продукцію.

Але передвиборна кампанія 1928 р. пройшла ще на хвилі високої довіри до вільного підприємництва і його гарантій довічного проспериті. На відміну від К. Куліджа, що був відвертим патріотом відкритого й саморегульованого ринку, Г. Гувер вважав себе прихильником координації економічних процесів, але як і його попередник, він виходив з того, що це мають бути функції не держави, а лише приватних торговельних асоціацій.

Помилялися вони обоє — і Кулідж, і Гувер. Америка, за висловом одного сенатора, в'їжджала у кризу на власному автомобілі. Надзвичайна концентрація капіталу, виробництва і робочої сили, масова урбанізація населення і залежність суспільного балансу від позиції самої держави, що за таких умов перетво-

рювалася в капіталовласника №1, мали рано чи пізно призвести до розхитування човна, а отже, і до краху усієї системи саморегуляції.

Самоусунення держави від процесів регулювання цін і пропозиції, контролю за банківським і акціонерним капіталом призводило до наростання відцентрових процесів, що розривали замкнуте коло саморегульованого обігу капіталу. Ця небезпека посилювалася ще й тим, що бум промисловий супроводжувався величезним спекулятивним бумом, особливо на біржовому ринку. Штучне підвищення вартості акцій, а також цінних паперів страхових компаній поволі вело до розбалансування усієї фінансової системи країни. Отже, біржова нестабільність, що стала результатом штучного буму у виробництві, регулярно підгодовувалася спекулятивним курсом страхових акцій, не підтриманим відповідною кількістю готівки. Усе це й призвело, зрештою, до біржової нестабільності. стримати яку було можливо лише додатковим випуском у обіг готівки. Такий крок тягнув за собою некеровані інфляційні процеси, знецінення паперів і, зрештою, самих грошей.

24 жовтня 1929 р. острах і недовіра до ряду страхових компаній, запідозрених у нечесних маніпуляціях акціями і довіреним їм капіталом, викликали біржову паніку, різке збільшення продажу акцій і брак готівки. Протягом одного дня 13 млн акцій змінили своїх власників. Держава і найбільші приватні фінансові групи викинули на ринок величезну масу грошей, одержаних завдяки федеральній резервній системі. Але стабілізувати біржові операції не вдалося. Кількість розпродуваних акцій наростала. 29 жовтня біржовий стрибок поновився. Цього разу було продано вже 16 млн акцій. Такої напруги банки витримати не змогли і припинили видачу готівки. В результаті велика кількість підприємств збанкрутувала. Особливо постраждали дрібні й середні власники. Мільйони робітників поповнили армію безробітних, попит на товарному ринку різко скоротився. Ланцюгова реакція загальної кризи призвела, зрештою, до величезної депресії.

Специфіка саморегульованої економіки США полягала у повній відсутності державних методів управління або контролю за промислово-виробничими, тобто

суто економічними, процесами, що давно вже існували в ряді європейських країн, де значною була й частка державного (імперського) капіталу. До цього додавалася повна відсутність соціального законодавства, яке б створювало певні гарантії для незахищеної від катаклізмів частини населення (робітників, службовців, дрібних фермерів, школярів, студентів, пенсіонерів тощо).

У зв'язку з цим соціальна картина на кінець 1932 р. була жахливою. Питома вага повністю безробітних сягла 32 %, а в обробній промисловості — 38,3 %. У чотири рази скоротилася виплавка сталі, із 285 доменних печей в середині 1932 р. функціонувало лише 46 (!). Випуск автомобілів у Форда скоротився до 1 млн на рік. За даними АФП, в період найлибшого падіння виробництва було зайнято всього 10 % американських робітників. Це був повний крах системи, повний провал епохи проспериті. І капіталісти, і робітники перебували в однаковому розпачі. Країна опинилася на межі соціального вибуху і повного безладдя.

Ми навели ці хрестоматійні дані лише з однією метою — показати, у якій страхітливій обстановці Рузвельт зголосився посісти найвищий щабель влади у державі, запропонувавши їй програму радикальних реформ з метою уникнення соціальної революції.

Як і в жителів міст, втрати фермерів були невеликими, а дрібні фермери постраждали найбільше. Примусовому розпродажу підлягало 14,3 % збанкрутілих фермерських господарств (897 тис.). Але чи не найбільших збитків зазнали вкладники банків і власники банківських акцій. В роки кризи збанкрутувало понад 5 тис. банків, або 1/5 їхньої кількості. Банківська система, цей живитель американської економіки, яким так тішилися американські бізнесмени, фактично перестала існувати. Так само як і Гувер, що сповідував філософію "твердого індивідуалізму", Рузвельт не одразу збагнув усю глибину катастрофи, що спіткала Америку. Обидва вони вважали, що тимчасовий спад виробництва от-от припиниться і тоді знов настане епоха проспериті. Як губернатор штату Нью-Йорк Рузвельт віддав розпорядження усіма засобами сприяти підвищенню рівня зайнятості, вбачаючи причини кризи лише у спаді попиту. Він утворив у

своєму штаті Тимчасову адміністрацію по наданню допомоги безробітним і обездоленим (ТЕРА), поставив на чолі її ініціативного альтруїста і найчемнішу людину, яку йому порекомендувала його дружина - Елеонора, Геррі Гопкінса. Завдяки енергії свого керівника новоутворена адміністрація запрацювала на повну потужність, хоча й володіла мізерним капіталом.

Порівняно швидко майже 10 % населення штату почало отримувати від ТЕРА суттєву матеріальну допомогу, що сприяло подоланню злигоднів. "Забутий американець" відчував конкретну турботу про себе, і легенди про хворого, але доброго губернатора штату Нью-Йорк поширилися по всій країні. Авторитет Рузвельта неухильно зростав, хоча жодних радикальних рішень на рівні штату, він, зрозуміло, прийняти не міг. Усі його заходи були лише косметичними засобами лікування хвороби. Глибока програма реконструкції суспільства була ще попереду. Але досвід, набутий у масштабах штату, допоміг йому вистояти у боротьбі з Гувером. Спроби президентської адміністрації "завалити" потенційного конкурента на виборах губернатора 1930 р. зазнали нищівної поразки. Його було переобрано більшістю в 725 тис. голосів, що означало повну катастрофу там республіканців. Таким чином, до наступних президентських виборів Рузвельт підійшов з великою кількістю набраних очок, тоді як Гувер лише втрачав їх. Кризові явища в цілому по країні поглиблювалися, а президент виявився неспроможним їм зарадити і запропонувати програму подолання злиднів і наростаючої соціальної напруги.

Про президентську лихоманку 1932 р. написано чимало й досить правдиво. Загальна думка авторів сходиться на тому, що теоретичною базою "Нового курсу", запропонованого Рузвельтом народові, стали погляди англійського вченого Джона Мейнарда Кейнса, ідеолога регульованої ринкової економіки і регульованої інфляції. Тобто того явища, що стало відомим в СРСР під одіозним терміном "державно-монополістичний капіталізм", або імперіалізм, як товкли політекономи від "марксизму-ленінізму" впродовж багатьох десятиліть, передрікаючи йому водночас неминуче загнивання й загибель на користь "планово-му соціалістичному господарству". Але прогнози лжепророків сталінсько-ждановсько-сусловського

вишколу не справдилися. На перешкоді їм стали саме "Новий курс" Рузвельта і теоретичні пошуки англійського економіста Дж. М. Кейнса.

На початку 1930-х років теоретичні концепції Кейнса дістали значного поширення, в тому числі й у США. Його перші статті давали рекомендації щодо можливості запобігати економічним кризам шляхом збільшення урядових асигнувань в періоди спаду економічної активності для штучного підтримання попиту. Кейнс доводив, що збалансований бюджет не є обов'язковою ознакою здорової економіки. Дефіцитний бюджет (коли видатки перевищують прибутки) мав би сприяти підвищенню купівельної спроможності споживачів, що в свою чергу стимулювало б економічну активність і поліпшувало б загальну економічну кон'юнктуру. Усе це в сумі мало б сприяти подальшому підвищенню оподаткування, що компенсувало б вкладені попередньо державні кошти, а отже, й збалансуванню самого бюджету. Так у стислому викладі вимальовувалося антикризове коло у головній теоретичній праці Дж. М. Кейнса (45).

Близько до поглядів Кейнса стояли й американські незалежні ліберальні вчені й практики, яких умовно поділяють на "прагматичних раціоналістів" та "ліберальних традиціоналістів". Але згодом вони досить критично ставилися й до самого "Нового курсу" Рузвельта, і до його авторів. Слід також зауважити, що в найближчому колі радників президента мало хто був обізнаний з теоретичними концепціями англійського вченого. Практично жодної уяви про них не мав і сам ФДР. Після зустрічі з ним, яку влаштувала міністр праці Френсіс Перкінс, ФДР заявив їй: "Я бачив вашого друга Кейнса... Йому слід було б бути математиком, а не політекономом". У свою чергу й Кейнс лишився не дуже високої думки про свого співбесідника. Він висловив подив з приводу цілковитої економічної безграмотності президента (116).

Але англійський вчений помилявся. Рузвельт зовсім не був невігласом у галузі економічних знань. Просто його погляди, як, зрештою, й увесь американський підхід до економічних проблем, значною мірою відрізнялися від того, до чого звикли в Англії. Сам Рузвельт досить ґрунтовно розбирався у бізнесі, мав хоч і обмежений, але практичний досвід адвокатської

практики і був досить досвідченим політиком. Тому, на відміну від академічного підходу англійського вченого, він сповідував суто американський практицизм. З цього практицизму, а скоріше прагматизму, витікало і його особисте бачення шляхів виходу з кризової ситуації. У своїй промові в Сан-Франциско 23 вересня 1932 р. він досить чітко виклав свої погляди на ситуацію, що її тоді переживала Америка, і сформулював конкретні пропозиції щодо виходу з глухого кута, в якому опинилося американське суспільство. Насамперед, наголошував Рузвельт, Америка потребує запровадження нової універсальної системи державного управління, вона має також чітко усвідомити, що оскільки "класичні" форми капіталістичної конкуренції поступилися місцем монополіям, слід посилити роль держави в економічному житті (81).

Ще чіткіше виклав головну ідею "Нового курсу" банкір із штату Юта М. Еклз, що згодом, у листопаді 1934 р., очолив Федеральну резервну систему США: "Уряд США, — говорив він, — має бути компенсуючим агентом в економіці. Він повинен відмовитися від балансу бюджету в часи економічних спадів і створювати перевагу прибутків над видатками в період найбільшої ділової активності" (27).

Здавалося б, ці слова підтверджують переконання тих, хто вважає "Новий курс" Рузвельта за практичну ілюстрацію до теоретичних постулатів Дж. Кейнса. На такій позиції стоїть і відомий американський економіст-кейнсіанець С. Харріс. Але насправді, за визнанням А. Шлезінгера, в "Новому курсі" мало що було від кейнсіанських теорій, оскільки сам Рузвельт був противником того, щоб держава брала на себе повну відповідальність за економічне життя, і лише до певної міри залазила б до себе у кишеню, беручи в борг кредити у сплачувальників податків. Так в усякому разі писав сам Рузвельт у відповіді на лист Дж. Кейнса, де той вимагав значного збільшення державних видатків на стимулювання розширеного виробництва.

Як показує ретроспективний аналіз, теорія Кейнса збігалася з прагматичними кроками адміністрації Рузвельта лише в кінцевому результаті — піднесенні купівельної спроможності населення. Що ж до засобів його досягнення, то тут теоретик і практик стояли на діаметрально протилежних позиціях. Якщо Кейнс про-

понував збільшувати до можливої межі державні видатки, то Рузвельт виходив з того, що зростання промислового виробництва слід забезпечити насамперед стабілізацією цін, заробітної платні, наведенням порядку у фінансовій системі. Ці заходи зрештою й "потягли" за собою зростання прибутків населення в цілому. Найкращий споживач для американської промисловості, говорив президент, це добре оплачуваний робітник, а найкраща гарантія прибутків корпорацій — це зростаючий рівень життя (81).

Цікаво зазначити, що самі передвиборні програми обох президентів — республіканського і демократичного — мало чим відрізнялися одна від одної. Але Рузвельт мав проти Гувера значну перевагу — він не ніс відповідальності за страшенні прояви кризи, за кулі національної гвардії, що летіли у розпачливий, доведений до відчаю натовп ветеранів і безробітних, за кийки, якими розганяли мешканців наметових містечок. За таких умов американський народ вимагав нового лідера. І хоч Гувер, за загальним визнанням, володів виключними даними для ролі президента, він зазнав жорстокої поразки під натиском надзвичайних обставин (110). Він виявив абсолютну неспроможність оволодівати критичною ситуацією, коли країна бідувала, і не зміг позбутися інерції минулого. Рузвельт уособлював майбутні зміни і пов'язані з ними перспективи поліпшення ситуації. Америка конче потребувала великих змін і рішучих дій.

5. "Сто днів"

і перші випробування

На виборах, що відбулися, як і завжди годилося, у перший вівторок після першого понеділка (того разу це було 8 листопада 1932 р.), Рузвельт набагато випередив свого суперника. За нового президента проголосувало 22,8 млн виборців, тоді як за експрезидента Гувера 15,8 млн. Отже, за кандидата демократів у другому турі мали голосувати 472 виборщики, а за республіканця — 59. Перемога була тріумфальною. Демократам віддала перевагу більшість штатів, окрім того, до них перейшла більшість в обох палатах конгресу.

Зрозуміло, що такий результат дався демократам не лише завдяки симпатіям чи антипатіям виборців, особистим якостям їхнього кандидата або надто вже вдалому його вибору. Чималу роль тут зіграли й кошти, асигновані на кампанію "товстими мішками" (2,5 млн дол.). Щоправда, республіканці витратили на виборчу кампанію ще більше (2,9 млн дол.), але це їх не врятувало від поразки. Надто вже важким і непопулярним був тягар відповідальності за кризові явища, що лягав на плечі адміністрації Герберта Гувера. До того ж на боці демократів виступали ті ділки-бізнесмени, що ототожнювалися з прогресом, тоді як за Гувером купчилися прихильники збанкрутілих консервативних підходів. В. Астор, Б. Барух, У. Вудін, П. Дюпон, Дж. Кеннеді, У. Херст та інші вбачали саме в Рузвельтові і його динамічній програмі шлях до врятування своїх прибутків. Дж. Кеннеді, батько майбутнього 35-го президента США, з притаманною йому сакраментальною відвертістю заявляв, що у ті дні він був готовий поступитися половиною своїх статків, аби за умов закону й порядку врятувати іншу (100).

Окрім усіх хитрощів американської виборчої системи і, звичайно ж, фінансової підтримки, без якої про участь у цій гонці не могло, та й досі не може бути мови, чималу роль у забезпеченні перемоги ФДР відіграв суб'єктивний фактор. Простому "забутому" американцю на сто відсотків імпонували популістські передвиборні гасла демократів і їхнього надто вже незвичного кандидата, що, за чутками, там, у себе, в штаті Нью-Йорк, не допустив такого зубожіння й жаху безробіття. Рузвельт вміло користався своїми перевагами над Гувером, наголошуючи на необхідності посилення ролі і відповідальності держави в управлінні країною. Він неодноразово підкреслював у своїх передвиборних промовах, що владу слід повернути народу, відтертому від її керма "жирними котами" — можновладцями. Він присягався покласти край маніпуляціям з владою, безчесній практиці спекуляцій на довірливості народу. Водночас Рузвельт закликав до політичної мудрості "обранців" бізнесової фортуни, цих вдалих, але нерозбірливих королів бізнесу, що мусили підкорити свій "егоїзм, лицемір'я, безмірну жадобу" національним інтересам.

Тут слід зауважити, що різноманітні концепції "організованого капіталізму", соціального контролю і

т. ін. висувалися в США й раніше. На рубежі XIX — XX століть Америка знала таких вчених-реформаторів, як Л. Уорлд, Р. Елі, Г. Адамс та чимало інших, що виступали за посилення державного контролю над фінансовим й економічним життям країни. Зрештою, закон Шермана, цілеспрямована політика президента Теодора Рузвельта, антитрестівське законодавство В. Вільсона уже створювали прецедент для стратегії й тактики ФДР. Але до того часу, коли він прийняв клятву на вірність американському народові (за існуючими тоді нормами інаугурація могла відбутися лише 4 березня наступного року), пройшло ще довгих 4 місяці, кожен з яких працював проти Гувера. Протягом цих місяців непопулярний "президент-голод" усе ще перебував у Білому домі. Гувер пропонував Рузвельту виступити із спільною заявою, але тріумфатор відмовився. Він не бажав брати на себе відповідальність за провал республіканців, а тим часом формував свою команду.

У суботу 3 березня 1933 р. Франкліна Рузвельта було приведено до присяги як президента Сполучених Штатів Америки. Зовсім несподівано для всіх новообраний президент вирішив напередодні інаугураційних урочистостей скласти молитву у церкві Святого Іоанна. Туди й зійшлися члени команди й кабінету 32-го президента, щоб дати клятву на вірність своєму босу перед Богом. Рузвельт, пише Френсіс Перкінс, прийняв країну у жахливому стані. Банки зачинялися, економіка майже цілковито зупинилася... Мільйони безробітних і знедолених вимагали негайної допомоги з боку держави, а в неї також не було коштів. Була лише команда одностайців, хоча серед них були католики, протестанти, євреї... (78), але мало хто пам'ятав про це тоді.

Нарешті настав той історичний момент, коли, склавши клятву на Біблії, 32-й президент вступив, вірніше в'їхав, у Білий дім. Господарство йому дісталось надзвичайно розладнане. За останні місяці фінансова система фактично розвалилася і майже всі підприємства були на грані зупинки. Крах у лютому-березні 1933 р. фінансової системи на додаток до усіх тих явищ, що передували йому, параліч економіки потягли за собою розорення більшості дрібних вкладників акцій і власників рахунків. Мільйони так не-

щодавно процвітаючих американців, що "мали їхати у світле майбутнє на власному "форді", опинилися за рисою бідності. Паніка охопила всіх. Але тільки не нового президента і його команду.

Перші "сто днів", що розпочалися за таких складних умов, мали продемонструвати Америці, що вона вірно зробила свій вибір. 9 березня, на четвертий день перебування при владі, Рузвельт скликав сесію конгресу. У надзвичайно інтенсивному темпі він працював понад три місяці. За ці 104 дні президент виголосив 10 промов, надіслав законотворцям 15 послань, а сам конгрес за такий короткий проміжок часу спромігся прийняти 15 великих законів, що мали у найкоротший час стабілізувати становище в країні. Америка була здивована такою суперактивністю президентської команди, яка являла собою повну протилежність бездіяльності попередньої адміністрації, що після поразки разом з Гувером перебувала у шоковому стані.

На перший погляд здавалося, що це був хаотичний набір законів (38), але за цією поверховою хаотичністю прокльовувалася чітка система законів макроекономічного регулювання. У день початку роботи конгресу було прийнято надзвичайний закон про закриття усіх банків країни, які ще продовжували функціонувати. Наступного дня, 10 березня, за новим указом відкрили двері лише ті "здорові" банки, що мали можливість здійснювати фінансові операції. Якщо 1929 р. у США діяло 25 тис. банків, то до середини 1930-х років — тільки 15 тис.

Через два тижні після першого надзвичайного законодавчого акту вийшов другий — про відміну "сухого закону", за яким перекривався кисень для "бутлегерів", страшених спекуляцій мафіозних структур, що роздирали країну після нерозумного запровадження цього закону. Ще через 9 днів, 31 березня, конгрес прийняв закон про допомогу безробітним, а 10 квітня на 15 % законодавчо підвищено заробітну плату усім службовцям, а також виплати допомог ветеранам. У квітні ж прийнято закон про утворення Громадського корпусу збереження ресурсів (ССС). За ініціативою авторів цього законопроекту Ф. Перкінс та Р. Вагнера у країні влаштовувалися трудові табори, до яких залу-

чалася молодь віком від 18 до 25 років. Під керівництвом військових інструкторів (табори підпорядковувалися військовому відомству) протягом 1933 — 1941 р.р. через ці табори пройшло понад 2,5 млн юнаків. Там вони одержували цивільні спеціальності, а також первинну військову підготовку, що допомогло їм у роки війни зберегти своє життя у звичайній боротьбі з німецькими, японськими та італійськими агресорами. Для тих дітей, що за фізичними даними не могли перебувати у воєнізованих таборах Корпусу збереження ресурсів, було утворено Національну адміністрацію у справах молоді (НУА). Вона мала спеціалізовані табори, а окрім того, ще й спонукувальні та допомогові фонди, що сприяли здобуттю фаху та освіти. На додаток кожен юнак міг відпрацювати протягом місяця 44 год. і за це одержати 15 дол.

У травні в країні почали діяти Федеральна адміністрація надзвичайної допомоги (ФЕРА), яку очолив один із найближчих соратників президента Геррі Гопкінс, а також Адміністрація громадських робіт (ПВА) на чолі з Г. Ікесом. Обидві вони спрямовували свої зусилля на ліквідацію безробіття та організацію допомогових служб. У розпорядження Гопкінса було надано 500 млн дол., а Ікеса — 3,3 млрд дол. Ці кошти йшли як на виплату допомог, так і на організацію громадських робіт для безробітних. У листопаді уряд заснував Адміністрацію цивільних робіт (СВА) і також підпорядкував її Гопкінсу. Вона мала винайти додаткові робочі місця для тих безробітних, що опинилися за воротами підприємств тимчасово, протягом зимових місяців. Ця адміністрація розгорнула роботу по ремонту шкільних приміщень, спорудженню спортивних майданчиків, очищенню від сміття та уламків шосейних шляхів та залізниць (53), озелененню парків, проведенню антиерозійних заходів.

Але усе це були гарячкові термінові заходи, спрямовані на "розсмоктування" безробіття й злиднів. Необхідність централізованого регулювання виробничих відносин зумовлювала утворення спеціалізованого арбітражного федерального відомства. Рузвельт вимагав лікувати не прояви хвороб суспільства, а усувати причини їх виникнення.

В умовах надзвичайної монополізації капіталу і виробництва Рузвельт вбачав за головний важіль регулювання відносин між працею й капіталом докорінну реорганізацію усієї системи відносин у сфері виробництва. Тому у серпні 1933 р. з метою мирного розв'язання трудових конфліктів було сформовано Національне управління праці, яке у червні наступного року конгрес перетворив на Національне управління з виробничих відносин. Функції цього відомства зводилися до того, щоб запобігати виникненню страйкових ситуацій, а також самих страйків. Проте в окремих випадках в разі порушення підприємцями умов колективних угод управління могло санкціонувати страйки.

Діяльність цього відомства викликала особливі нарікання як з боку власників, так і з боку керівництва гомперсистських профспілок (АФП). Одні вбачали в ньому втручання держави у справи вільного підприємництва, інші ж вважали, що цим законом держава перебирала на себе функції тред-юніонів, позбавляючи їх права бути посередниками між робітниками і підприємцями.

Того ж травня приймається й закон про допомогу фермерам. Він передбачав скорочення виробництва сільськогосподарської продукції при одночасному збереженні купівельної спроможності фермерів. Для здійснення цієї широкомасштабної програми реконструкції й регулювання сільського господарства влітку почала працювати спеціальна Адміністрація (ААА). Продумано було й проблему переселення збанкрутілих фермерів або тих, що продавали свої неефективні господарства, на нові землі. Для освоєння таких земель у долині річки Теннесі було виділено чималі кошти, якими розпоряджалася спеціально утворена корпорація (ТВА). Там провадилися великі меліоративні роботи, налагоджувалося будівництво електростанцій, заліснювалися пустельні землі, провадилися інші антиерозійні заходи. Рефінансуванням фермерської іпотеки (тобто іпотечної заборгованості) з 1933 р. займалася Адміністрація фермерського кредиту (ФКА).

Як видно з цього побіжного переліку законів (а список цей можна продовжити — 14 серпня 1935 р. вийшов закон про соціальне страхування, а ще раніше, 5 травня 1935 р. — закон Вагнера — Націо-

нальний акт про трудові відносини), в рамках "Нового курсу" було створено законодавчу базу, якою регулювалася діяльність адміністративних органів майже в усіх ділянках суспільного життя. Рузвельт і надалі спрямовував свою увагу на регулювання фінансових відносин. 1936 р. почала працювати Комісія у справах цінних паперів та бірж. Головне її завдання полягало в тому, щоб запобігати або принаймні обмежувати свавільні спекуляції цінними паперами на біржах, не допускати штучних банкрутств з метою самозбагачення та інших протизаконних акцій, що могли дестабілізувати ринок цінних паперів, як це сталося восени 1929 р. За злісні порушення прийнятих у біржовій діяльності норм, спекулятивні підвищення або зниження курсів акцій чи індексу Доу-Джонса на брокерів-спекулянтів та їхніх господарів накладалися досить високі штрафи, конфіскувалися або заморожувалися рахунки в банках, закривалися депозити, порушувалися судові й кримінальні справи.

Закони про регулювання соціальних відносин приймалися також в подальші роки. Так, 1944 р. конгрес затвердив Економічний білль про права, що гарантував право на працю, заробітну плату, допомогу (життєве забезпечення) в разі тимчасового безробіття тощо. Цим актом також гарантувалося право на освіту, медичне обслуговування.

Але стрижнем цілої системи реформ, відомих під назвою "Новий курс", став закон про відновлення промисловості (NIRA). Коли команда Рузвельта прийшла у Білий дім, конгрес уже обговорював законопроект сенатора Хьюго Блека (адвоката з міста Бірмінгем шт. Алабама). Цей білль увібрав у себе пропозиції, які давно вже заповнили сторінки журналів, газет. Це була спроба захистити права робітників і безробітних, обмежити всевладдя монополій. В ньому йшлося про те, що держава ніколи не вийде з кризи, якщо вона не перебере на себе функції контролю за станом зайнятості і виробництва. Окрім того білль Блека мав запровадити 30-годинний робочий тиждень, встановити мінімальну заробітну плату і скоротити масу заробітної плати, збалансувавши у такий спосіб попит і пропозицію. Ознайомившись із законопроектом, міністр праці Ф. Перкінс охарактеризувала його Рузвельту як надзвичайно перспективну пропозицію (78).

Прагнучи скоротити безробіття, легіслатури кількох штатів уже робили спробу запровадити мінімальну заробітну плату при скороченому робочому дні, але ці заходи мали епізодичний характер.

Здавалося, що в цьому біллі можна було знайти засоби економічного відродження і шлях до ліквідації безробіття, але Рузвельт поставився до нього досить скептично. Його метою була не лише стабілізація промисловості на ґрунті скороченого тижня. Він прагнув не лише стабілізувати виробництво, а в подальшому нарощувати випуск продукції як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринку (78). Законопроект сенатора Блека було відхилено, натомість Конгрес прийняв закон про відновлення економіки. Він вступив у дію 16 червня 1933 р. Слід, щоправда, зауважити, що Верховний суд США визнав його неконституційним і 27 травня 1935 р. відмінив NIRA. Протягом того ж року цей надзвичайно реакційний і консервативний орган відмінив ще 11 законів, прийнятих конгресом в рамках "Нового курсу" у попередні роки. Але зупинити реформаторську діяльність Рузвельта і його адміністрації Верховний суд виявився неспроможним. Машина вже набрала потужних обертів і здійснювала ефективний тиск на усе економічне, соціальне й політичне життя країни.

Відповідно до NIRA, в усіх галузях промисловості між підприємствами укладалися "кодекси чесної конкуренції". Для контролю за дією цього нового і, здавалось би, абсолютно неприйнятного для традиційного "вільного підприємництва" механізму регулювання виробництва, цін, заробітної платні і навіть ринків збуту утворювалася спеціальна адміністрація (НР) на чолі з ще одним із найближчих соратників Рузвельта генералом Х. Джонсоном. При цьому кожен кодекс проходив серйозну експертизу в адміністрації і вступав у дію після підписання (затвердження його) президентом. Окрім уже вищезгаданих умов з допомогою кодексів встановлювався також жорсткий контроль за продовженістю робочого тижня, знижувався ступінь експлуатації робочої сили.

Стабілізуючий фактор нового закону у системі виробничих відносин, що ним запроваджувалася, був настільки дієвим, що навіть звиклі до фронди монополісти змушені були на певний час його визнати.

Вироблені під контролем урядових структур кодекси уклала переважна більшість підприємств (усього було укладено близько 500, а за іншими даними, понад 700 кодексів, що охопили 95 % усіх зайнятих на виробництві людей). Одна з головних особливостей NIRA полягала в тому, що акт вимагав укладання між підприємцями і робітниками колективних договорів, через які здійснювався суттєвий вплив на всю систему виробничих відносин, з одного боку, заперечуючи страйки, а з іншого — дисциплінуючи свавілля підприємців (94; 60; 51; 27).

Рузвельт свідомо пішов на загострення конфронтації як з великими власниками, прихильниками "свободи підприємництва", так і з мафіозними старими профспілками. Для боротьби проти владних органів підприємці об'єдналися у "лігу свободи" і восени 1934 р. висунули ряд вимог щодо обмеження сфери дії закону NIRA. Під тиском справа, як йшлося вище, Верховний суд у травні 1935 р. скасував закон про NIRA, але на той час сенатором Р. Вагнером уже було розроблено новий законопроект про трудові відносини, що підтверджував права робітників на об'єднання у профспілки і укладання колективних договорів, відповідно до статті 7 "а" попереднього закону.

Сам ФДР назвав закон Вагнера найбільшим досягненням "Нового курсу", а на додаток до нього 14 серпня того ж року президент підписав указ про запровадження закону про соціальне страхування, заходи щодо ліквідації безробіття, надання допомоги по старості. Цими актами було довершено систему соціального законодавства, що фактично ознаменувала собою новий етап розвитку суспільних відносин у США.

Так само, як на попередньому етапі розвитку гарантованої свободи підприємництва, державне законодавство відповідало стану виробничих відносин за умов товарного виробництва, так і тепер, в умовах його монополізації і концентрації капіталу, надмірного скупчення робочої сили, урбанізації тощо, нове законодавство гарантувало кожній особі цілком конкретні соціальні права, тобто впроваджувало невідому доти у США систему соціальних гарантій. Завдяки законодавству "ньюділерів" Сполучені Штати Америки не лише

наздогнали європейські країни в упорядкуванні виробничих відносин і розвитку інститутів їх гарантування, а й набагато випередили їх. Водночас США уникли таких одіозних явищ, як фашизація трудових відносин у Італії або примусове підпорядкування інтересів трудящих державній політиці мілітаризації економіки й виробничих відносин, як це сталося в тоталітаристських державах — нацистській Німеччині або більшовицькій Росії.

Попри всі претензії, що висловлювалися на адресу законодавства "ньюділерів" як критиками справа, так і критиками зліва, зокрема до закону Вагнера, це був дійсно революційний крок у системі законорегульованих соціальних гарантій. Він не обійшов своєю увагою жодну з категорій населення країни, що потребувала соціального захисту, і гарантував право на допомогу і матеріальне забезпечення бідним матерям, дітям-сиротам, інвалідам, сліпим тощо. Окрім того, законом про соціальне страхування започатковувалася державна служба охорони здоров'я (41).

Усе це зовсім не означає, що в середині 1930-х років у США вже було створено дієву й ефективну систему соціальних гарантій, страхування й забезпечення. Чимало об'єктивних дослідників відзначає, що реформи в цих галузях були урізаними, заплутаними, подекуди позбавленими логіки, а відтак і малоефективними (68). Але водночас відзначається, що впровадження такої системи соціальних гарантій започатковувало основу для державного захисту незаможних прошарків населення від свавілля і всевладдя монополій (38).

Слід, щоправда, зауважити, що цей пакет соціальних законів переслідував і конкретну прагматичну мету. Адже вони приймалися напередодні нових президентських гонок 1936 р. і Рузвельту конче необхідно було завоювати на свій бік значну частину електорату серед тих прошарків, на які вони були розраховані. І хоч сама передвиборна платформа демократів цього разу складалася із загальних пересічних гасел, викладених до того ж, як відзначають дослідники, нудною мовою (83), все ж вона принесла їм новий тріумф. За Рузвельта подали голоси 27,8 млн виборців, а за його суперника губернатора штату Канзас А. Лендона — 16,7 млн чоловік. Рузвельт здобув перемогу в

46-и штатах, а Лендон — у 2-х і забезпечив собі лише 8 виборщиків проти 523, що мали голосувати за кандидата від демократів. Подібної перемоги не знав жоден попередній президент США.

Підсумки виборів 1936 р. показали, що Америка повністю підтримала "Новий курс". При цьому повчально не лише те, що ліберал і відвертий патріот-янки, а саме таким був 32-й президент США, законодавчо організаційно обмежував всевладдя монополій і захистив інтереси соціуму, в тому числі й інтереси дрібних і середніх підприємців, поширюючи цю модель з допомогою політики "доброго сусіди" на інші країни континенту. Вражає те, що за подібних кризових умов націонал-соціаліст Гітлер, що протягом свого політичного життя в 1920-і роки послідовно виступав на захист дрібних власників і "знедолених мас" та обіцяв в разі приходу до влади забезпечити перерозподіл майна, домігшись влади, злигався з великими монополіями і рейхсвером і підпорядкував їм практично усіх дрібних власників і ремісників. Для закріплення такого становища гітлерівський рейхстаг прийняв закон про примусову картелізацію.

Ще повчальнішим є той факт, що націонал-більшовик Сталін, згорнувши програму НЕПу, нещадно розправився з дрібним власником, нав'язав народам, що населяли 1/6 усього світу, гігантський потворний і малоефективний державно-монополістичний комплекс, надзавданням якого, як і у випадку з нацистською Німеччиною, була підготовка до глобальної війни з метою експорту більшовицької економічної й політичної моделі суспільства. Обидва диктатори і їхні моделі жорсткої централізації й монополізації, хоча й за різних умов, цілковито збанкрутували, в той час як ліберальна формула регулювання соціального й економічного життя Рузвельта ефективно діяла впродовж багатьох десятиліть.

Друге чотирьохліття перебування ФДР в Білому домі характеризувалося рутинною роботою, постійним лавіруванням між зобов'язаннями в галузі соціальної політики і підтримкою спокою серед можновладців за їхні майнові інтереси. Беручи до уваги зростання антимонopolістичних настроїв у країні, він запропонував конгресові піддати всебічній експертизі концентрацію економічної могутності в американській

промисловості. Право обмеження зловживань з боку великих корпорацій і боротьби з корумпованими елементами було надано утвореному в червні 1938 р. Тимчасовому національному економічному комітету (ТНЕК). Водночас (лютий 1938 р.) було розроблено й прийнято комплексну програму допомоги фермерам, в тому числі й дрібним землевласникам, орендарям, шляхом встановлення заохочувальних цін на аграрну продукцію.

Ліберальне реформаторство Рузвельта, як і всі реформи до-, індустріального і постіндустріального суспільства, мало дві мети. По-перше, вгамувати соціальну напруженість і поліпшити законодавчим шляхом економічне становище трудящих. По-друге, вберегти країну від революційних вибухів (101) і пов'язаних з ними потрясінь і в такий спосіб врятувати традиційну систему суспільних відносин, що склалася в США. Ленін, а слідом за ним Сталін і Гітлер, нехтуючи традиціями, нав'язували суспільству свої нежиттєві й схематичні побудови суспільних відносин, що призводило до тотальної ломки попередніх моделей а отже, й до неминучих катастроф. Рузвельт лише приладжувався до давніх традицій в умовах певного оновлення суспільних механізмів.

Відомий британський соціолог, один із лідерів лейбористської партії професор Гарольд Ласкі, оцінюючи "Новий курс", писав, що провал Рузвельта мав би означати кінець політичної демократії в Америці. Результатом цього провалу було б піднесення тих сил, що привели до влади Муссоліні в Італії й Гітлера в Німеччині. Такий оберт політичного колеса, на думку Г. Ласкі, означав би встановлення в Америці епохи "індустріального феодалізму" (53). Адже саме такий лад, тобто феодальний або навіть первісний монополістичний соціалізм, панував упродовж шести десятиліть в СРСР, оскільки принципової різниці між італійським фашизмом, німецьким націонал-соціалізмом і більшовицькою моделлю "соціалістичних" суспільних відносин годі й шукати. Не витримали випробування історією й спроби французьких соціалістів і лівих радикалів у 1930-і роки, так само як і англійських лейбористів у повоєнні роки, знайти третій шлях.

Сам ФДР так характеризував "Новий курс" у своїй промові в Сіракузах 1936 р.: "Ми добралися до коре-

нів проблеми й атакували *причини кризи*. Ми пішли проти революції, тому що оголосили війну тим умовам, з яких випливають *революції* (курсив наш. — А. Т.), — нерівність і ненависть, що підгодовують їх" (78). В іншому разі, наголошував він, США зіткнулися б з такими проблемами, з якими зіткнувся 1936 р. у Франції Леон Блюм. Рузвельт мав на увазі прихід до влади у Франції уряду Народного фронту, численні спроби експропріації підприємств екстремістськими елементами і таку ж масову втечу приватного капіталу за кордон (34), що ще далі поглибило кризу у Франції.

Реформи Рузвельта були цілеспрямованою реакцією ліберальної частини американського суспільства на зростаючу загрозу соціального вибуху. Ця реакція насамперед полягала в тому, щоб посилити роль держави у регулюванні соціальних і економічних відносин і не доводити справу до надмірного зростання суперечностей. "Якщо Рузвельт і здійснив революцію", — писав тодішній голова Соціалістичної партії США Томас, — то це була революція від вільного підприємництва до державного капіталізму" (69). Томас трохи перебільшив і згустив фарби. Насправді ж мова може йти лише про нову економічну та політичну роль держави як постійного стабілізуючого фактора в умовах індустріального суспільства. Після законів Рузвельта така роль стала незаперечною. Подальшого розвитку ця тенденція дістала в "Нових рубежах" Дж. Кеннеді. Як стверджував відомий американський економіст Р. Хільбруннер (39), дебати в межах капіталізму більше не торкалися питання про те, чи потрібно державі брати на себе відповідальність за загальне функціонування ринкової системи. Питання зводилося до вибору конкретних заходів досягнення цієї мети.

Підсумовуючи діяльність Рузвельта у перші два періоди його президентства, можна навести слова американського історика А. Шлезінгера-молодшого, який, на нашу думку, дав найзмістовнішу і ємкісну характеристику "Новому курсу". Велика депресія, що охопила країну саме в той період, коли в Європі набирали силу фашизм і тоталітарний комуністичний режим, настільки приголомшила американську буржуазну демократію, що політичні лідери вирішили забезпечити економіку від майбутніх криз. "Новий курс"

було покликано вмонтувати в економіку стабілізатори (курсів наш. — А. Т.), призначені для того, щоб захищати її від депресії. Рецепт Рузвельта був настільки слушним, що завдяки йому Америка змогла прожити понад сорок років без криз. Навіть найглибший після 30-х років спад 1982 — 1983 рр. вдалося припинити завдяки урядовим стабілізаційним заходам (113).

У повоєнні роки стабілізаційні важелі було взято на озброєння багатьма урядами країн Європи. Справа полягала у тому, щоб не передати куті меду, тобто не перебрати державі на себе **зайвих** повноважень і **зайвої** відповідальності. Там, де це було враховано, як, наприклад, в Англії під час прем'єрства Маргарет Тетчер або у Франції в роки президентства Шарля де Голля та Валері Жіскар д'Естена, або в Японії, там забезпечувався успіх. Так само діяли у ФРН Людвіг Ерхардт і його послідовники, що здійснювали програму ринкового соціального господарства. Там, де цей баланс між державним регулюванням і функціонуванням приватного капіталу порушувався (Італія, Швеція, період лейбористського правління у Великобританії), кризові явища ставали перманентними. Повного краху зазнала й система державного капіталізму в СРСР та в країнах, яким було нав'язано радянську модель господарювання й монопартійно-поліцейського політичного диктату. Мирну битву між лібералізмом і тоталітаризмом виграв, як бачимо, лібералізм.

Так само відійшла в історію і система чистого "вільного підприємництва". На противагу саморегульованій економіці ФДР висунув ідею "узгодження інтересів". При цьому слід відзначити, що Рузвельт мав на увазі не "всеохоплююче регламентування і планування економічного життя, а необхідність владного втручання держави в економічне життя заради істинної спільності інтересів" не тільки різних регіонів і груп населення країни, а й збалансованості між різними галузями її народного господарства. Він неодмінно підкреслював абсолютний пріоритет інтересів усього суспільства (113).

6. Від ізоляціонізму ...

Впродовж десятиліть у політичному житті Сполучених Штатів досить помітну роль відігравали дві общини — ірландська й німецька, тобто ті кола політичної еліти, чиї предки або самі вони походили з Ірландії, німецьких земель. Це зумовлювалося насамперед тим, що США як незалежна держава виникли у жорстокій боротьбі з метрополією. Сильними там були й позиції Франції, адже саме революційна Франція була союзницею конфедератів у їхній боротьбі проти англійських колонізаторів. Тому антианглійські настрої в американському суспільстві протягом певного часу спиралися на досить глибокі корені. Цьому сприяла й доктрина Монро, що ізолювала обидва американські субконтиненти від традиційного європейського, насамперед англійського та іспанського, впливу. Лише в роки першої світової війни Вудро Вільсону з великими труднощами вдалося зламати традиційний хід думок і примусити конгрес зайняти позицію активної підтримки Антанти у боротьбі проти Центральноєвропейських держав.

Після повернення до активної політичної діяльності Рузвельт, вихований на глобальних геополітичних конструкціях В. Вільсона, також вважав, що США мають відійти від стратегії й тактики ізоляціонізму і посісти авангардне місце у світовому співтоваристві. Поступово він стає одним з провідних експертів демократичної партії, що виробляли її зовнішньополітичну програму на 1930-і роки. Проте реалії політичного життя доби "проспериті" змусили його — прагматика й раціоналіста — значною мірою модифікувати інтервенціоністські зовнішньополітичні концепції свого колишнього патрона. Америка після поразки Вільсона на Паризькій мирній конференції відмовилася від його курсу на активне втручання у європейські справи. Увагу було сконцентровано на вирішенні проблем Західної півкулі. Усі двадцять роки пройшли під гаслами торжества ізоляціонізму.

Очевидно, тут саме час нагадати читачеві, що ж воно за таке явище — американський ізоляціонізм. Адже ще й у роки другої світової війни ізоляціонізм сповідувала переважна більшість американського суспільства. Громадська думка щодо втручання США у

європейський конфлікт і на початку, і навіть наприкінці війни не була однозначною. Досвід участі у першій світовій війні, величезні борги європейських країн, що залишалися несплаченими, переконували більшість американців у тому, що Європа не оцінила їхнього внеску у загальну перемогу над агресивними Гогенцоллернами. Америці дісталось ганебне прізвисько "дядька Шейлока", самі ж американці вважали себе несправедливо обкраденими, оскільки воєнні борги Європа сплачувати не поспішала.

Р. Шервуд також відзначає, що хоча групи відвертих ізоляціоністів, тобто тих, що не бажали мати з воюючими країнами жодних стосунків, ледве досягали 30 % населення країни, інтервенціоністські настрої панували лише серед 2,5 % населення. Але групи ізоляціоністів були своєрідною константою в американському суспільстві, оскільки інші угруповання (профашистські, пацифістські, пробільшовицькі та інші елементи серед ізоляціоністів) були нечисленними (110). Слід при цьому підкреслити, що обмеженість аргументації ізоляціоністів часом межувала з повним абсурдом. Так, конгресмен-республіканець з штату Міннесота Дж. Александер у своєму посланні президентові відверто протестував проти відрядження американських юнаків у "пустельні, негостинні, неспокійні, й неприємні" райони військових таборів. "Ми не бажаємо жодних іноземних війн, ми не бажаємо, щоб наші американські хлопці билися на чужих землях і на чужих океанах; ми хочемо лише підготувати до захисту й оборони наші власні береги й кордони", — писав законодавець (99).

І все ж головною причиною постійних суперечок між США та їхніми колишніми європейськими союзниками була відмова останніх сплачувати борги за надані в роки війни кредити і допомогу. До цього слід також додати й те, що ще зусиллями Д. Ллойд Джорджа і Ж. Клемансо США фактично було усунуто від активної участі в роботі Ліги націй, цього дітища В. Вільсона, за США збереглося лише місце "постійного спостерігача". Але незважаючи на усі ці складнощі і загальну думку, що Європа має сплачувати кредитний борг, Рузвельт наважився на своєрідне трактування цих вимог. Він застерігав від надмірних

претензій, оскільки в такому випадку США можуть перетворити своїх колишніх партнерів на держави, що "ненавидять жорстокого і жадібного збирача податків" (105).

У ході президентських кампаній зовнішньополітичні гасла Рузвельта зрештою викристалізувалися. Особливість його програми, як уже говорилося, полягала в тому, що ФДР, хоч відверто і не відмовився, але значною мірою поступився своїми поглядами вільсоніста. Він виступав проти участі США у діяльності Ліги націй, наполягав на поверненні європейськими країнами, що стали на шлях гонки озброєнь, усіх військових боргів США, обстоював необхідність відміни тарифних обмежень у зовнішній торгівлі. Від позиції відвертого "інтервенціоніста" Рузвельт фактично еволюціонував до поміркованого ізоляціоніста.

Але прагнучи завоювати на свій бік ізоляціоністську більшість американського електорату, Рузвельт усе ж наважився наголосити у своїй передвиборній програмі на необхідності розширення активної участі США у міжнародному співтоваристві, насамперед обґрунтовуючи це інтересами могутньої, хоч і дещо занедужалої в роки кризи американської економіки. Безсумнівно, що як тверезий політик Рузвельт бачив зростання у наступні роки загрози нової війни в Європі, а в Азії вона вже йшла. Підтримавши на перших порах мюнхенську політику умиротворення, він згодом дійшов висновку, що пасивна позиція США у цьому напрямку була хибною, і наголошував на необхідності активнішого втручання США у розвиток подій у світі, докладав чимало зусиль, щоб зрушити конгрес із закам'янілого курсу на нейтралітет до реальної політики. Цю свою лінію він провадив, щоправда, дуже обережно, вміло маневрував і завжди вибирав або очікував слушного моменту для розширення впливу США на перебіг міжнародних подій. Тут Рузвельт виявився неабияким стратегом і тактиком. Але спробуємо розповісти про все це по порядку.

Як ми вже бачили, перше президентство Рузвельта вимагало тотальної концентрації зусиль і енергії у розв'язанні внутрішніх проблем. Але життя вимагало й певної уваги до політики зовнішньої. Його два головні радники з цих проблем (професори Колумбійського університету — фахівець з політичних наук Р. Молі та

відомий економіст-міжнародник Р. Тагвелл) також вимагали до себе уваги. Адже вони співпрацювали з ФДР ще у роки його губернаторства. Серед нагальних проблем насамперед визначалися питання воєнних боргів, економічного врегулювання та стосунків з південними сусідами. В умовах кризових тридцятих років годі було й думати про повернення боргів європейськими демократіями. Тому головну увагу держдепартаменту було зосереджено на проблемах зовнішньої торгівлі.

Найкращим виконавцем цих своїх задумів Рузвельт вважав Корделла Хелла — сенатора від штату Теннесі. І це було не випадково. Коло інтересів Хелла обмежувалося тарифною політикою. Оскільки в умовах кризи намітилося повсюдне піднесення протекціоністських тарифів, зокрема з боку європейських метрополій, що різко звузило зовнішньоторговельний ринок враженої кризою економіки США, саме такий фахівець на чолі держдепартаменту якнайкраще пасував прагматикові Рузвельту. Подібну західноєвропейським політикам тактику відгородження США від навколишнього світу високими тарифами сповідував і попередник Рузвельта Гувер. На відміну від нього, ФДР уже 2 березня 1934 р. запропонував конгресові прийняти закон про 50-відсоткове зниження тарифів при підписанні торговельних договорів "в інтересах американської промисловості й сільського господарства". І йдучи назустріч президенту, незважаючи на шалений опір консерваторів, конгрес затвердив закон. 12 травня він вступив у дію і приніс згодом США помітні економічні й фінансові вигоди.

Ще одним важливим кроком у галузі зовнішньої політики демократів було проголошення політики "доброго сусіди" щодо країн Латинської Америки. Вона передбачала відмову від диктату американських монополій і перехід до більш гнучких стосунків з найближчими сусідами США. Розширивши фінансування промислових проєктів у цих країнах, Рузвельт створив додаткові ринки насамперед для американських товарів, а згодом і для спорудження там великих підприємств, що сприяло зростанню зайнятості в латиноамериканських країнах, а отже, й зростанню там попиту на американські товари. Таким чином Рузвельт забив зразу двох зайців. Системою

двосторонніх договорів врівноважив торговельно-економічні відносини з країнами регіону, що дало можливість зменшити там соціальну напругу й скоротити військову присутність США. Окрім того, політика "доброго сусіди" стала підґрунтям для подальшого розвитку економіки в латиноамериканських країнах.

Але як показав подальший розвиток подій, Корделлу Хеллу так і не вдалося увійти до найближчого оточення президента. На перших порах він приставив до держсекретаря свою довірену особу У. Філіпса, з яким працював ще в адміністрації В. Вільсона, а згодом роль "своєї людини" в держдепартаменті виконував невгамовний Семнер Уеллес. А найвідповідальніші дипломатичні завдання доручалися мільйонеру-дипломату Аверелу Гарріману та незамінному Геррі Гопкінсу. До когорти нових "рузвельтівських" дипломатів слід віднести також відомого історика професора У. Додда, якого президент умовив посісти посаду посла у Берліні, а також патріарха клану Джозефа Кеннеді, що прагнув зайняти крісло державного секретаря, але опинився на посольській посаді в Лондоні. Злі язики, щоправда, порівнювали це його приземлення з почесним засланням. Але завдання йому було окреслено відповідальне — стати на шляху надто вже податливого курсу Невіла Чемберлена. Забігаючи вперед, одразу ж зазначимо, що з цим завданням Дж. Кеннеді не впорався. Він цілковито підпав під вплив капітулянтських інтриг "клайвденської кліки" леді Астор і беззастережно підтримував умиротворювальну політику британського кабінету. Зрештою Рузвельт, який і сам довго стояв на позиціях умовляння агресорів — Гітлера й Муссоліні, — змушений був замінити Кеннеді на ліберального экс-губернатора Нью-Хемпшира Дж. Вайншта. До цієї когорти слід було б долучити ще й Дж. Деніельса, С. Хорнбека, У. Мура, що посідали в дипломатичній ієрархії США досить високе становище і чиї поради відігравали чималу роль у виробленні зовнішньополітичного курсу Білого дому. Серед них, мабуть, найвищих оцінок заслуговують посол в СРСР (1936 — 1938 рр.) Дж. Дейвіс та посол у Німеччині (1933 — 1938 рр.) У. Додд. Вони залишили змістовні записки про свою дипломатичну діяльність (21, 24).

Розумний і надзвичайно спостережливий Дейвіс нерідко давав президентові дуже цінні поради, він був прихильником твердого курсу щодо диктаторів, категорично заперечував політику умиротворення. В одному з своїх численних приватних листів він гостро викривав капітулянтський курс Англії та інших європейських країн. Уряди цих країн, писав він англійському промисловцю, своєму однофамільцю Д. Девісу, противнику політики умиротворення, в стані якогось помутніння вирішують, чи повинні вони плазувати перед диктаторами, чи цілуватися з ними (23). У своїх посланнях президенту Дейвіс кваліфікував політику умиротворення як згубну, що неминуче мала привести світ до нової війни.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення й розуміння не тільки зовнішньої політики США, а й становища у Європі, і зокрема в Третьому рейху, є щоденник посла Додда. Видатний історик з ґрунтовними знаннями європейських історичних процесів, У. Додд дає блискучий аналіз справжніх планів Гітлера. Відразу ж після підписання Антикомінтернівського пакту він кваліфікує його як військовий союз держав проти будь-якої країни, яка не визнає за ними права анексувати інші території й країни (24).

Проте, розсадивши своїх довірених осіб, хоч і не завжди ловких дипломатів, по найбільших столицях світу, Рузвельт не поспішав переходити до активної зовнішньої політики у Європі. Тиск з боку ізоляціоністського лоббі був надто потужним. Використовуючи свій вплив у засобах масової інформації, ізоляціоністи продовжували (і досить дошкульно) критикувати інтервенціоністів і досягли в цьому відчутного успіху, практично повернувши на свій бік громадську думку. Сумні для штатів підсумки першої світової війни залишили досить глибокий слід в пам'яті простих американців. Особливу огиду війна викликала в інтелігентських колах, серед письменників, учених, публіцистів, релігійних діячів. Активно підтримували ізоляціоністів ветерани війни. Ізоляціоністи досить обґрунтовано доводили, що втягнення США у першу світову війну було величезною помилкою, а американський народ від втручання у "брудні справи старого континенту" зазнав лише великих збитків. Проти інтервенціоністських тенденцій виступало й американ-

ське студентство. Петицію про відмову йти в армію в разі оголошення конгресом війни підписало півмільйона студентів (105).

Про те, що ізоляціоністські настрої у США набули надзвичайного поширення навіть уже в роки війни, свідчить хоча б така фраза Г. Гопкінса, розпачливо виголошена ним у розмові з Р. Шервудом: "Уся країна складається з ізоляціоністів, за виключенням кількох проанглійських фанатиків". Справа доходила до того, що у свою першу інаугурацію Рузвельт, звертаючись до конгресу, не обмовився жодним словом про свої зовнішньополітичні наміри. Більше того, без усякого тиску з боку ізоляціоністів він відмовився від ідеї про вступ США до Ліги націй, де у той період домінували Франція і Великобританія. Він також відмовився взяти участь у міжнародних конференціях, куди запрошувався ще Г. Гувер. Муссоліні, кепкуючи з великої заокеанської держави, заявляв з цього приводу, що у Америки немає жодної політики, оскільки у країни гангстерів її й не може бути (110).

Аж до самого початку другої світової війни Рузвельт змушений був провадити політику рівної віддаленості як стосовно миролюбних, так і щодо агресивних держав. Це, безумовно, сприяло розв'язанню рук агресивних режимів Японії, Італії чи Німеччини. Єдиний виняток Рузвельт зробив у налагодженні стосунків з СРСР, чим викликав досить-таки гостру критику з боку Черчілля.

Заради справедливості слід зауважити, що у розпорядженні демократичного президента не було інструментів, щоб активно втрутитися у європейські справи, аби стати арбітром між двома групами держав. Америка не мала сильної армії, її збройні сили налічували всього 140 тис. чоловік, а виробництво нових видів зброї не було налагоджено. До того ж ізоляціоністське лоббі в конгресі (сенатори А. Ванденберг, Б. Кларк, Х. Бон та інші) на чолі з сенатором Дж. Наєм, підтримуване пацифістською пресою, вело шалену кампанію проти "фабрикантів смерті". Під тиском таких обставин прагматик Рузвельт не дуже то й прагнув на перших порах переходити до активної політики у Європі. Його надзвичайно турбував лише один фактор, про що свідчать документи, — це дедалі зростаюча активність Японії у Китаї й на Тихому океа-

ні. Але й тут США тривалий час під тиском економічних обставин продовжували залишатися головним постачальником стратегічної сировини, матеріалів і навіть зброї країні-агресору.

Саме з метою врівноважити позиції Японії на континенті Рузвельт доручив керівнику організації фермерського кредиту Г. Моргентау, а також досвідченому професійному дипломату У. Булліту, що свого часу ще за дорученням В. Вільсона зустрічався з Леніним, увійти в контакт з неофіційним повпредом СРСР у США Б. Сквирським і прозондувати можливість нормалізації стосунків з СРСР на вигідних для США умовах. Друга мета, яку переслідував президент у цій справі, полягала в пошуках додаткового ринку для збуту американських товарів. К. Хелл повністю поділяв ці наміри президента. Між ними відбувся жвавий обмін думками, в ході якого ФДР заявив, що відновлення відносин між двома державами зрештою вигідне для них обох (53, 114).

10 жовтня Рузвельт надіслав офіційного листа М. Калініну з пропозицією відновити дипломатичні відносини між двома країнами. "З початків мого вступу в адміністрацію я вважав бажаним здійснити спробу покласти край теперішнім ненормальним відносинам між 125-мільйонним населенням Сполучених Штатів і 160-мільйонним населенням Росії ... Труднощі, що створили ... ненормальне становище, серйозні, але, на мій погляд, не є неподоланими, а труднощі між двома великими народами можливо усунути лише шляхом відвертих, дружніх розмов. Якщо ви дотримуетесь подібної думки, я був би радий прийняти будь-яких представників, вказаних вами, для обговорення зі мною усіх питань, що існують між двома країнами ... Сподіваюся, що такі розмови могли б у підсумку принести користь народам обох країн" (43). У відповіді президенту (хоча вона й була підписана головою президії Верховної ради Калініним) Сталін схвально поставився до пропозиції розширити економічне співробітництво. В телеграмі також вказувалося, що для переговорів у Вашингтон прибуде нарком закордонних справ М. Литвинов, особа найвищого дипломатичного рангу в СРСР.

Позиція Сталіна була зрозумілою всім. В умовах ізоляції СРСР після приходу до влади в Німеччині Гіт-

лера Сталін втрачав свого останнього економічного партнера, що погрожувало припиненням технологічних поставок до СРСР.

Литвинов негайно вирушив до Франції, а звідти теплоходом "Беренгарія" за океан. Йому назустріч до Європи заздалегідь прибула група провідних американських журналістів, що супроводжували його у 7-денній подорожі через усю Атлантику. Того самого дня, коли Литвинов підіймався сходами Білого дому, американська преса відзначала, що прибуття Литвинова до Вашингтона "вносить зміни в світову історію". Рузвельт прийняв радянського дипломата привітно у присутності дружини й держсекретаря К. Хелла. Литвинов вручив президенту подарунок Сталіна — альбом з поштовими марками, адже Рузвельт був завзятим колекціонером-філателістом.

Складні переговори, що вів сам президент з Литвиновим, зрештою завершилися підписанням 16 листопада договору про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. У листі до Литвинова Рузвельт висловив надію, що народи СРСР і США наперед зможуть співробітничати заради їхньої взаємної користі і заради збереження миру в усьому світі. У таких самих тонах було складено й відповідь радянського наркома. Але попереду ще було чимало перешкод у нормалізації стосунків між тоталітарною диктатурою, що встановилася в СРСР на довгі роки, і оплотом демократії — США. Та поки що Рузвельт демонстрував широту американської гостинності. Він надав можливість Литвинову мати пряму телефонну розмову з дружиною і сином, а насамкінець вручив йому ключі від будинку колишнього російського посольства у Вашингтоні і подарував портативний радіоприймач. 23 листопада Литвинов відбув до Нью-Йорка, а звідти на швидкісному італійському теплоході "Конте ді Савойя" у Європу. Ще одну важливу сторінку в історії США було перегорнуто (109). Попереду чекали нові справи.

Візит Литвинова до Вашингтона мав непересічне значення для подальшого розвитку відносин між двома країнами. Дружні бесіди між наркомом і президентом проходили невимушено, дійшло до того, що вони перейшли на "ти" і зверталися один до одного просто по імені — "Френк" і "Макс". Цю

взаємну довіру вони зберегли протягом років, аж до від'їзду Литвинова до СРСР 1943 р., коли він виконував там функції посла СРСР, залишаючись одночасно заступником наркома (міністра) закордонних справ. Але про цю сторінку життя Ф. Рузвельта розкажемо пізніше.

Першим послом до Москви було призначено У. Буллита, очевидно, при цьому враховувалося й те, що певний період свого життя він був одружений з вдовою Джона Ріда, американського комуніста, що написав досить об'єктивну книгу про жовтневий переворот*, а також і те, що Булліт за дорученням Вільсона зустрічався свого часу з Леніним. Радянським повпредом у США став досвідчений співпрацівник М. Литвинова О. Трояновський. Але на перших порах особливих зрушень у радянсько-американських відносинах не вдалося досягти жодній із країн. Цьому зашкодили як протилежність державних систем, так і політичні процеси, розпочаті Сталіним після XVII з'їзду ВКП (б), а також досягнута між США та Японією угода про дотримання інтересів обох сторін в акваторії Тихого океану (105, 114).

Проте Сталін вміло скористався прагненням Рузвельта нормалізувати відносини з Росією і знайти у цій величезній і загадковій країні додатковий ринок для збуту американських товарів та капіталовкладень. Протягом першої половини 1930-х років, коли різко скоротився експорт до СРСР німецьких товарів і технологій, Сталін саме у США знайшов гідного партнера, що викликало обурливу реакцію в антикомуністичних колах Заходу. Але Рузвельт, незважаючи на попередження Черчилля, що він допомагає відроджувати воєно-промисловий потенціал Росії, все ж віддавав перевагу прагматичним вигодам. Технологічне, науково-технічне й фінансово-економічне співробітництво між СРСР та США у 1930-і роки, хоч і помірковано, але продовжувало розвиватися.

У галузі ж політичній президент США, незважаючи на свої гарантії у розмовах з Литвиновим про готовність США спільно з СРСР "працювати на користь миру", все ж не поспішав зближуватися з одіозним сталінським режимом. Цьому значною мірою сприяла

* Рид Джон. 10 дней, которые потрясли мир. — М., 1957.

інформація, що він її одержував від посла Буллїта. Буллїт прибув до СРСР якраз напередодні розпалу нової політичної кампанії — "полювання на відьом" у радянському керівництві. Переслідування блоку "Каменев — Зинов'єв — Бухарїн" особливо посилилося після вбивства С. Кірова, організованого самим Сталїним. ВКП(б) та й увесь світ до того ще не були свідками такого масштабного винищення керівного прошарку єдиної правлячої партії в Росії. Сталін нещадно вирубував залишки "ленїнської гвардії", що вціліли після троцькістських чисток. Усе це наклало певний відбиток як на інформацію прагматика Буллїта, так і на реакцію такого ж прагматика Рузвельта. Першому довелося залишити посольську місію у Москві. Наприкінці листопада 1936 р. присягу на високу посаду посла склав "романтик" Дж. Дейвіс. Уже в січні 1937 р. він приступив до виконання своїх обов'язків у Москві.

Досить складно розвивалися й стосунки США з іншими країнами. "Пакт чотирьох" про перегляд підсумків Паризької мирної конференції у "всіх колоніальних, неcolonіальних і європейських питаннях", підписаний у Римі між Італією, Німеччиною, Англією й Францією, хоч і не був ратифікований парламентами і не вступив у дію, усе ж мав певний вплив на подальшу політику США. Рузвельт залишався вірним принципам доктрини Монро, тобто принципам американоцентризму, логічним підсумком чого могло бути лише дистанціювання США від євроцентристської політики Великобританії і Франції. У серпні 1935 р. США нарешті визначилися з курсом щодо країн-агресорів. Конгрес обома палатами підтримав пропозицію президента і прийняв закон про нейтралїтет. 5 жовтня закон вступив у дію. Кілька років згодом Рузвельт змушений був публічно визнати помилковість цього рішення, але ж хід було зроблено і хід невірний. Як відзначають майже усі експерти, цим кроком Рузвельт не тільки розв'язав руки умиротворювачам усіх мастей від Рамсея Макдональда і до Невїла Чемберлена. Він насамперед дав своєрідний карт-бланш агресивним режимам, для яких самоусунення США від розв'язання азіатських, африканських і європейських проблем значною мірою полегшувало здійснення тиску на демократії і подальші територіальні захоплення.

Особливо ганебно політика нейтралітету виглядала у випадках японо-китайського та італо-абіссінського конфліктів. Але цей досвід мало чому навчив Рузвельта. Після перевороту в Іспанії і на початку інтервенції у її внутрішні справи тоталітарних режимів Італії, Німеччини й СРСР конгрес продовжив дію закону про нейтралітет до 1 травня 1937 р. А прийняття у січні того ж року ще одного закону про заборону експорту зброї загостило міжнародну ситуацію до краю. У першому випадку Італія, спираючись на опосередковану мовчазну підтримку США, завоювала практично беззбройну Абіссінію, а в другому — законно обраний уряд Народного фронту залишився обеззброєним перед об'єднаними силами франкістів та їхніх італо-німецьких союзників. Франко високо оцінив цей жест Рузвельта, назвавши його позицію вчинком справжнього джентльмена (105). Навряд, щоб цей комплімент був до вподоби президенту, який оголосив себе беззастережним захисником демократії. Влітку 1937 р. він повільно переходить до осуду агресорів. Але це сталося тоді, коли справа зайшла вже надто далеко, — японська армія розпочала військові дії проти сил Гоміндану уже в Центральному Китаї. Але й тут Рузвельт продовжував обмежуватися лише скороченням обсягів торгівлі з агресором. Щоправда, уже 5 жовтня у своєму виступі в Чикаго Рузвельт різко засудив терористичні режими, закликав перешкодити поширенню епідемії розбійництва і свавілля стосовно суверенних держав (59).

Цей виступ президента, що увійшов в історію під назвою "карантинної промови", на жаль, не став вододілом у зовнішній політиці США. Усе це поки що були самі лише демонстрації. Рузвельт не наважувався переходити до рішучих дій обмеження агресії, в його розпорядженні, як уже йшлося, не було армії, він змушений був очікувати свого часу, спостерігаючи за перебігом світових подій з території, захищеної від будь-якого агресора двома океанами. Але й теза про відсутність армії також не витримує критики. Адже у той час ще жодна країна не мала достатньо розвинутих для здійснення масштабної агресії збройних сил, хіба що окрім Японії та СРСР. Та й то проти слабкого суперника. Але Японії протистояла велика, хоч і слабо озброєна армія Китаю, а Червона

армія була надто вже послаблена великою "вирубкою" командних кадрів, що її здійснив Сталін спільно з своїми енкаведистськими поплічниками і наркомом Ворошиловим. А втім Рузвельт явно запізнювався з переходом від ізоляціонізму до інтервенціонізму, хоч, як вірно відзначає катеринбурзький історик А. Уткін, цей період не був згаяним часом. В роки "ембріонального" формування своєї політики ФДР визначив пріоритетні цілі зовнішньої діяльності адміністрації, до практичного втілення яких він перейшов трохи згодом. Окрім встановлення відносин з СРСР висунута в ці роки "доктрина Стімсона" досить чітко визначала, що США виступатимуть проти насильницьких територіальних змін у світі. Рузвельт відмовився також від виконання "поправки Платта", що створювала юридичну основу для втручання у внутрішні справи Куби (105).

Найскладнішими залишалися проблеми американо-європейських відносин. Ці пріоритети визначалися насамперед тим, що для демократа Рузвельта будь-які стосунки з диктаторськими режимами Гітлера й Муссоліні не могли бути переведеними на "дружні" рейки. Але водночас не менш складними залишалися й відносини з демократіями. Конкретні кроки президента в цьому напрямку свідчать про те, що уже 1933 р. він передбачав можливість виникнення у Європі збройного конфлікту. Перше, що зробив колишній віце-міністр морського флоту, це збільшення асигнувань на розбудову військово-морських сил. Уже влітку 1933 р. він надіслав до конгресу проект закону про виділення 238 млн дол. на спорудження 32 бойових кораблів загальним тоннажем 120 тис. тонн. Аргументація була для кризового стану в економіці традиційною — необхідність збільшення робочих місць для скорочення армії безробітних. Навесні 1935 р., коли напруження у світі в зв'язку з італійською агресією проти Ефіопії ще більше зросло, а Німеччина оголосила про свою відмову виконувати обмежувальні параграфи Версальського договору, Рузвельт вдався до безпрецедентного для мирного часу заходу — запросив у конгресу 161 млрд дол. на зміцнення збройних сил країни. Як відзначають дослідники, до такого кроку не вдавався у мирний час жоден президент США.

Підготовка до можливого конфлікту йшла повним ходом, хоч і таємно. За втаємниченим наказом президента почалося накопичення стратегічних матеріалів. Уже в жовтні 1938 р. він домагається від конгресу розширення асигнувань на матеріальне забезпечення 4-мільйонної армії. Водночас Рузвельт виступив з програмою розбудови не лише "флоту обох океанів" вартістю 1 млрд дол., а й могутніх військово-повітряних сил. Передбачалося довести щорічний випуск літаків до 24 тис. У такий спосіб президент планував надолужити відставання у цій галузі і навіть перегнати Англію (4,8 тис.) і Францію (3,6 тис.), що безнадійно відставали у розбудові авіації від Німеччини (12 тис.) у щорічному випуску літаків (114).

Величезну увагу Рузвельт приділяв добору інформації. Він ніколи не покладався лише на офіційні джерела інформації і завжди прагнув мати свою особисту службу. Хоча кожного ранку годину-дві присвячував прогляданню провідних американських газет, він не дуже довіряв вміщуваній там інформації. На стіл президента негайно лягали повідомлення послів, що надходили з усіх кінців світу, а також папки з таємними агентурними донесеннями. Найцінніша інформація надходила від скромного торговельного аташе у Празі С. Вуда, а також "приватної особи", що любила подорожувати по європейських столицях "без особливих завдань". Це був особливо довірений агент президента У. Донован, невдовзі він очолив Управління стратегічних служб (пізніше трансформоване в ЦРУ — Центральне розвідувальне управління). Інформації, яка надходила від Донована і його агентів, Рузвельт довіряв цілковито. З Москви таку ж достовірну інформацію надсилав аташе Ч. Болен (7). Чимало дослідників біографії Рузвельта наголошують на тому, що з усіх лідерів передвоєнного світу Рузвельт поряд із Сталіним був найбільш поінформований. Але на відміну від кремлівського владика, він довіряв своїм агентам, і це давало йому певні переваги, тоді як недовірливість Сталіна спричинилася до нехтування ним найціннішими даними, що надходили від численних агентурних груп з Європи й Азії і навіть Америки, часто вони викликали лише роздратування у "вождя всіх народів" і на початок війни так і залишилися невикористаними. Марно ризикували найкращі роз-

відники ГРУ і їхні помічники з числа відданих справі "світової революції" комуністи-інтернаціоналісти, що нерідко, добуваючи інформацію на користь СРСР, йшли проти інтересів своїх народів і своїх держав.

Мемуаристи відзначають, що президент особисто перелопачував гігантський обсяг інформативного матеріалу, тому-то він часто-густо приймав найвірніші рішення і рідко коли помилявся, при тому ставлячись до кожного інформаційного повідомлення надто критично. Але не все було підвладно й Рузвельтові. Він помилявся в оцінці сил Гітлера, обрав невірну позицію у справі "нейтралітету", підтримав мюнхенську зраду Чемберлена і навіть прорахувався з визначенням терміну нападу японців на базу американського флоту в Тихому океані.

Коли в Європі настав момент вибору, Рузвельт виявився не досить підготовленим до різкої зміни курсу, узятим на нейтралітет. Коли зарозумілий Чемберлен неухильно тягнув Англію й підштовхував Францію до Мюнхена, Рузвельт також виявився на "недостатній висоті", щоб зрозуміти усю катастрофічність англо-французької капітуляції перед Гітлером, що зрештою значною мірою й вирішувало долю миру. Саме така позиція американського президента дала привід багатьом американістам СРСР запровадити до наукового вжитку надто спрощену схему зовнішньополітичних конструкцій Рузвельта. Оскільки він самоізолювався від європейських справ, його, мовляв, цілком влаштовувала (або зовсім не обходила) мюнхенська політика Н. Чемберлена. В одних дослідженнях знаходимо твердження, що славнозвісну лаконічну телеграму американського президента Чемберлену "Good lad" ("Молодець") було надіслано в Лондон ще напередодні мюнхенської конференції, — поздоровлення з нагоди прийняття британським прем'єром запрошення фюрера до участі в чотиристоронній нараді, — в інших — як поздоровлення Чемберлена вже після підписання капітулянтського мюнхенського акту.

У деяких дослідженнях знаходимо також факти про "промисловий Мюнхен" — так кваліфікують у радянській історіографії консультативну зустріч між генеральними консулами в Бостоні й Сан-Франциско Тіппельскірхом і Кіллінгером та представниками американського бізнесу А. Ванденбергом, президентом

"Дженерал моторз", сенатором А. Слоуном, Л. Дюпоном та іншими фінансистами й промисловцями, що обстоювали необхідність розширення співробітництва з Німеччиною (66).

У дещо об'єктивніших дослідженнях знаходимо інші факти. Поряд із спробами "економічного умиротворення", тобто розширення економічного співробітництва з Третім рейхом, США, починаючи з літа 1936 р., пропонували скликати всесвітню конференцію для розв'язання міжнародних проблем. За свідченням держсекретаря К. Хелла, Рузвельт неодноразово висловлював ідею запросити глав європейських держав за "круглий стіл" на борту американського лінкора або крейсера, щоб розробити основи стабільного миру (40). Але ці його плани не дістали необхідної підтримки з боку британських і французьких правлячих кіл. З недовірою ставився до них і Гітлер.

І навіть звернувся з закликом із цього приводу до європейських лідерів. Навколо листа Рузвельта до Чемберлена від 12 січня 1938 р. виник цілий дипломатичний скандал. Президент запропонував на цій конференції з'ясувати позиції європейських демократій щодо політичного врегулювання претензій "голодних держав", він також запропонував задовольнити їхні вимоги рівним з іншими країнами доступом до світових джерел сировини. При цьому він наполягав на збереженні цілковитої таємності його пропозицій до того моменту, коли буде одержано згоду на такі кроки британського уряду. Британський посол у Вашингтоні Рональд Ліндсей, одержавши пропозиції Рузвельта від заступника держсекретаря Семнера Уеллеса, надіслав їх у Лондон. Міністра Ідена у цей час в Лондоні не було. Він виїхав до Французької Рів'єри, де мав зустрітися з противниками курсу Чемберлена У. Черчиллем та Д. Ллойд Джорджем. Листа розглядали Г. Вільсон — радник Чемберлена — та А. Кадоган — постійний заступник міністра закордонних справ. Вільсон узяв на себе всю ініціативу й переконав Чемберлена в тому, що приймати пропозицію Рузвельта недоцільно. Прем'єр-міністр наказав Кадогану надіслати президенту негативну відповідь, обгрунтувавши її тим, що, мовляв, у нього (Чемберлена) є більш обнадійливі перспективи. Повернувшись у Лондон, Іден учинив Г. Вільсону грандіозний скандал, обізвавши його "проклятим дурнем", а

наступного дня вручив прем'єр-міністру заяву про свою відставку. Чемберлен заяву відхилив під приводом того, що президент "спеціально висловив прохання" зберігати усі факти, пов'язані з його посланням, у таємниці. Водночас Чемберлен підступно готував відставку свого непокірливого міністра. До цих інтриг підключився союзник Чемберлена Дж. Саймон. Зрештою 20 лютого 1938 р. Іден таки надіслав Чемберлену листа про свою відставку, і вона була прийнята.

Коментуючи ці події, Черчилль писав згодом, що з відхиленням пропозицій Рузвельта Чемберлен втратив останню, хоч і досить слабку, можливість позбавити світ від тиранії іншими засобами, без війни (63, 102).

До певної міри на позицію Рузвельта здійснювали вплив і донесення послів у європейських столицях — У. Буллита в Парижі, Дж. Кеннеді в Лондоні та Х. Уілсона в Берліні, що давно вже перебували під впливом мюнхенських побудов європейських конструкторів політики умиротворення. Джозеф Кеннеді, за словами Е. Бенеша, послідовно й беззастережно підтримував і захищав чемберленівську політику умиротворення. А Хью Уілсон у серпні 1938 р. був переконаний, що мирна орієнтація німецької політики не була неможливою. Булліт негативно ставився до заходів Чехословаччини щодо оборони своїх рубежів перед гітлерівською агресією і радив Даладье продовжувати умиротворювальні зусилля стосовно фюрера і чехів (66).

Травнева криза 1938 р., рішуча позиція Е. Бенеша*, який у відповідь на німецький ультиматум ого-

* У радянській та й чеській комуністичній історіографії президента ЧСР Едуарда Бенеша характеризують як надто вже податливого політика, звинувачують у капітулянтстві. Насправді ж він до останнього стояв на твердих антинімецьких позиціях. Лише під спільним тиском з боку Лондона, Вашингтона й Парижа, коли йому було ультимативно заявлено емісарами з західних столиць, що ніхто не виступить на боці Чехословаччини, якщо вона стане винуватицею збройного конфлікту з Німеччиною і спричинить виникнення війни, лише під таким об'єднаним тиском Бенеш змушений був поступитися, відкликати з армії резервістів і розпустити їх по домівках. Одразу ж після мюнхенської оборудки він подав у відставку. 1940 р. очолив уряд у екзилі, а 1946 р. був знову обраний президентом ЧСР і лише після спонукуваного з Москви комуністичного перевороту в лютому 1948 р. змушений був удруге подати у відставку з поста президента й невдовзі раптово помер. Родина його емігрувала, а дочка стала дружиною іншого дисидента й вигнанця — видатного політика й вченого Збігнева Бжезинського.

лосив про часткову мобілізацію до армії кількох призовних контингентів і наказав їм негайно прибути до частин приписки, викликала панічні настрої по обидві сторони Атлантики.

Посол Дж. Кеннеді в одному з своїх інтерв'ю з притаманним йому прямолінійним сарказмом назвав Чехословаччину "штучним витвором" двох професорів-ідеалістів — Т. Масарика і В. Вільсона, оскільки, мовляв, на карті Європи такої держави ніколи не існувало. Прагматик Кеннеді висловив обурення з приводу того, що чехи прагнуть втягнути у війну США, Францію і Великобританію на захист їхніх егоїстичних інтересів. Слід, щоправда, зауважити, що в такому вигляді це інтерв'ю не побачило світу. Рузвельт доручив викреслити з нього найобразливіші для Чехословаччини сентенції свого посла в Лондоні і навіть доручив Г. Гопкінсу "відшмагати хлопця" (тобто Кеннеді) по сідниці. Але це не позбавило інтерв'ю його капітулянтської суті.

30 серпня 1938 р. Кеннеді мав зустріч з Чемберленом. Предметом їхньої конфіденційної бесіди була Чехословаччина. Прем'єр заявив послу, що Англія неспроможна зупинити Гітлера, тому за таких умов було б недоречно виголошувати будь-які погрози на адресу Гітлера, а слід використати усі зусилля для відвернення війни шляхом посередництва тощо. Кеннеді повністю погодився з Чемберленом і запевнив його, що президент "вирішив у чехословацькому питанні цілковито слідувати" за прем'єром. "Якого б курсу не дотримувався Чемберлен, він (тобто президент. — А. Т.) буде вважати його вірним" (22). Очевидно, що посол перебрав на себе трохи повноважень, оскільки такого прямого доручення від президента він не мав. Далі ми побачимо, як розвивалися події після Мюнхена. Дж. Кеннеді, як відзначають дослідники американської зовнішньої політики того періоду, входив до складу пронимецької, капітулянтської "клайвденської кліки", очолюваної Ненсі Астор, американки за походженням. Учасниками її своєрідного салону умиротворювачів були, як відомо, Чемберлен, провідні міністри його кабінету — Галіфакс (МЗС), Хор (міністерство внутрішніх справ), Саймон (міністерство фінансів), Вуд (міністерство авіації), Браун (міністерство праці) та ряд інших. Кеннеді як земляк господині салону був на-

віль однією з провідних фігур цього "товариства, або клубу умиротворювачів". Подібної позиції дотримувалися й посли — в Парижі У. Булліт та в Берліні Х. Уїлсон. Після травневої кризи Уїлсон одержав із Вашингтона наказ відбутися до Праги, де в приватній бесіді з Бенешом настирливо переконував чехословацького президента пристати на вимоги Гітлера й відмовитися від своєї угоди з СРСР.

Дослідники відзначають двозначність позиції США у чехословацькому питанні напередодні Мюнхена. Коли голова британської місії лорд У. Ренсімен, що прибув до Праги після травневої кризи, звернувся до Рузвельта з особистим посланням, переконуючи його узяти активну участь у підтримці британської ініціативи, той залишив це прохання без відповіді. Водночас Хью Уїлсон, що тоді ж прибув до Праги, твердо запевнив Бенеша, що США не мають жодного наміру надати ЧСР військову допомогу в разі її конфлікту з Німеччиною. Уїлсон настирливо радив Бенешу демобілізувати резервістів і сісти за стіл переговорів (66).

Особливу активність напередодні Мюнхена проявляв посол США у Парижі У. Булліт. Він майже щоденно надсилав листи до президента, переконував його у необхідності пошуку шляхів до умиротворення Гітлера. Не останню роль у виборі курсу Рузвельтом зіграли й події в СРСР. Американський історик і дипломат Дж. Кеннан писав згодом, що влітку й восени 1938 р. мало хто вірив у щирість радянських запевнень про готовність прийти на допомогу Чехословаччині. Ослаблена після жорстокої чистки Червона армія навряд чи була спроможна надати суттєву допомогу чехословацьким військам, до того ж для передислокації лише одної радянської дивізії до ЧСР знадобилося б понад три місяці, оскільки транспортувати її довелося б через Румунію (Польща категорично відмовилася пропустити радянські війська через свою територію). Кеннан доходить висновку, що СРСР був неспроможний надати реальну військову допомогу Чехословаччині (46).

Подібної думки дотримується чимало американських дослідників. У кульмінаційний момент кризи, 25 вересня, Бенеш звернувся до Рузвельта з проханням натиснути на Англію й Францію, щоб вони не залишили Чехословаччину у скрутний для неї час і не

примусили її капітулювати перед Гітлером. Це була остання надія чехів. Проте Рузвельт залишив цей "глас волаючого в пустелі" без відповіді. І цим позбавив Чехословаччину останніх надій.

Очевидно, що під тиском як самих обставин, так і спільного фронту американських дипломатів і західних політиків Рузвельт не знайшов кращого ходу, ніж звернутися з черговими "особистими" посланнями до Бенеша, Гітлера й Муссоліні 26 — 27 вересня 1938 р., якраз напередодні мюнхенської конференції чотирьох. Муссоліні він пропонував узяти на себе ініціативу скликання міжнародної конференції для розв'язання кризи. Агресора і його жертву, тобто Гітлера й Бенеша, Рузвельт переконував у необхідності "заради блага людства" врегулювати конфлікт шляхом переговорів. Що могли означати ці переговори, стало відомо два дні згодом.

На зустрічі у Мюнхені ініціативу узяв на себе Муссоліні як людина, що хоч трохи розумілася на французькій, англійській та німецькій мовах. Дуче був сповнений пихою від своєї ролі в цей історичний момент, принаймні так продовжувалося протягом перших годин переговорів. Результат їх відомий. Чехів позбавили не тільки Судетської землі, а й усіх оборонних споруд на чехословацько-німецькому кордоні, замінивши їх фіговими чотирьохсторонніми гарантіями. Усе це завершилося остаточним розчленуванням країни у березні 1939 р.

Отже, сподівання Рузвельта на те, що буде знайдено якесь взаємоприйнятне рішення, не виправдалися. Мюнхен пройшов під знаком повної капітуляції Чемберлена і Даладье, а на поміркованість Гітлера годі було й розраховувати. Заклики президента гаснули, немов звуки у губці. До того ж обидва диктатори вважали його безпорадною людиною і політиком, а Гітлер взагалі відкрито натякав на те, що подібні ідеї могли з'явитися лише у людини, враженої дитячою хворобою. Найгірші побоювання "простака" Дж. Дейвіса, посла США у Бельгії, підтвердилися. Він один з усіх високопоставлених американських дипломатів оцінював Мюнхен як брудну й ганебну спробу Англії врятуватися шляхом поділу Європи на сфери впливу з Гітлером і Муссоліні. Він відверто засуджував позицію президента за відмову узяти на себе свою долю від-

повідальності. "Ми не маємо права на критику, — писав він у приватному листі, — оскільки провина лежить і на нас" (59).

Підсумки мюнхенських переговорів здивували навіть фюрера. У бесіді з угорським міністром закордонних справ К. Чакі 16 січня 1939 р. він назвав цю угоду "нечуваним досягненням". "Я сам півроку тому не вважав за можливе, що Чехословаччину ніби піднесуть мені на блюдецьці її друзі. Я не вірив, що Англія і Франція вступлять у війну, але я був переконаний, що Чехословаччину слід знищити військовим шляхом; те, що відбулося, може статися лише раз в історії" (57).

Російський дослідник В. К. Волков цілком справедливо підкреслює, що Мюнхен повністю зламав систему договірно-правових зобов'язань на континенті, оскільки втратили чинність договори Чехословаччини з Румунією та Югославією, Мала Антанта фактично припинила своє існування. Перекресленими виявилися і франко-чехословацько-радянські протоколи. Не останню роль у цьому зіграла й політика Рузвельта, яка повністю асоціювалася з позицією Англії й Франції. 5 жовтня президент писав Чемберлену, що він повністю поділяє його надію, що після Мюнхена вперше за багато років існує найбільша можливість встановити новий порядок, заснований на справедливості й законі. Приблизно у той самий час він у притаманній йому гумористичній формі зізнався, що за кілька днів до Мюнхена він був готовий убити Гітлера і відрізати власного носа, а тепер він по-дружньому ставиться до свого носа і не відчуває жодного бажання умертвити Гітлера (114).

На тих самих позиціях стояв і К. Хелл. За його словами, Мюнхен "викликав загальне почуття полегкості". Офіційно ж Рузвельт визнавав у листі до американського посла в Італії, що "анітрішечки не відчуває прикrostі у зв'язку з кінцевим підсумком "Мюнхена" (66).

Але довіряти цим деклараціям Рузвельта й Хелла означало б надто спрощено підходити до зовнішньополітичних еволюцій того періоду. Адже два тижні згодом, відчуваючи, що справа рано чи пізно дійде до війни, господар Білого дому зробив декілька перестановок у комітеті начальників штабів, призначивши спочатку заступником, а згодом і його головою генерала

Дж. Маршалла, що виступав за негайне переозброєння армії і флоту. При цьому Рузвельт обійшов аж 34 генералів-претендентів, старших чином за нього.

Але слова сина президента, Елліота Рузвельта, що "у вересні й жовтні 1938 р. американці у більшості своїй перебували ще на відстані кількох світових років від розуміння дійсності" (2), дають слабку втіху.

1939 рік посідає в історії зовнішньої політики США особливе місце. А втім, він був особливим і для всього людства. Коли на початку року небо над Європою затягли передгрозові хмари, Рузвельт усе ще перебував у стані невизначеності. А між тим події розвивалися надто стрімко, неповоротка американська дипломатія, що усе ще перебувала під тиском ізоляціоністів, не встигала за їхнім перебігом. Навесні припинив опір франкістським заколотникам та їхнім італо-німецьким союзникам уряд народного фронту в Іспанії. Залишки республіканських військ, зазнавши нищівної поразки і кинуті Сталіним напризволяще, змушені були шукати притулку у французьких таборах для інтернованих осіб за Піренеями. Слідом за звісткою про капітуляцію республіканців, у збройних силах яких всупереч законам про нейтралітет 1935 — 1937 рр. в складі батальйону ім. Лінкольна брало участь чимало й американців, прийшло повідомлення про зловісні події в Чехословаччині. Нетривкий статус-кво, що утворився після Мюнхена, знову було порушено. 15 березня німецькі війська зайняли Прагу, а ще через тиждень, 23, до Рейху було приєднано й Мемельський край. Цього разу покірливо капітулювала Литва. Ще через два тижні, 7 квітня, увірвався терпець у Муссоліні. Перетнувши Адріатичне море, його війська вдерлися на територію незалежної Албанії.

На такому тлі, поступово, хоча й надто вже помірковано, почався поворот й у зовнішньополітичному курсі США. Звертаючись 4 січня до конгресу, Рузвельт приділив значну увагу аналізу міжнародного становища в цілому і США зокрема. Він змушений був відверто визнати, що закони про нейтралітет фактично надавали пільги лише агресивним державам і позбавляли допомоги жертв агресії. "Невірною названий" закон про нейтралітет, писав згодом Рузвельт, у кожному випадку "ставить нас на бік нападаючого" (48). При затвердженні бюджету Рузвельт до-

мігся того, що конгрес додатково асигнував на озброєння 0,5 млрд дол., а загалом на 1939 р. було виділено 1,6 млрд дол. (1938 р. — 1,1 млрд).

Але щоб відійти від хибної промюнхенської політики, Рузвельту знадобився ще майже цілий рік. Лише у своїй промові перед спеціальною сесією конгресу 21 вересня 1939 р. він вперше і привселюдно визнав, що жалкує з приводу того, що конгрес прийняв закон про нейтралітет. Але президент нікого не звинувачував у виборі цієї хибної стратегії США у міжнародних справах. Йому вистачало мужності закинути і на свою адресу: "Такою ж мірою, — бідкався президент перед конгресменами, — я жалкую, що підписав його" (20, 59).

Події, пов'язані з розчленуванням Чехословаччини, на перших порах не дуже стурбували президента. Настирливі прохання Дж. Дейвіса дозволити йому поїхати до Москви, щоб сприяти там зближенню позицій Англії, Франції й СРСР, а саме в березні за ініціативою Франції й розпочалися трьохсторонні переговори, схвалення в Білому домі не дістали.

* У спеціальному меморандумі на ім'я президента Дж. Дейвіс, який незадовго перед тим перебрався з Москви на посаду посла у Брюссель, досить точно передбачав можливий перебіг подій у Москві. Він провів ряд консультацій з У. Черчиллем і Д. Ллойд Джорджем, послідовними супротивниками умиротворювального курсу Чемберлена, і був добре обізнаний з тією стратегією й тактикою, що їх обрав британський прем'єр у переговорах зі Сталіним. Він справедливо вважав, що Сталін не довіряє англійським дипломатам і на відверті контакти з ними не піде. Користуючись достатньо тісними і навіть дружніми стосунками з президентом, він пропонував, щоб йому надали відповідних посередницьких повноважень, оскільки Англія (як це неспростовно обгрунтовував Черчилль) займається облудою, а сам Чемберлен, за метким висловом Ллойд Джорджа, здатен лише на балаканину. Якщо англійці, стурбовано писав посол, не виявлять у цій справі серйозності, вони втратять совіти (21, 59). "Я міг би поїхати до Москви, — наполягав Дейвіс, — на кілька днів під приводом влаштування особистих справ, а тим часом неофіційно при необхідності відвідав би Молотова, Калініна й Литвинова. Я також упевнений, що зустрівся б і з Сталіним". Тримавши руку на пульсі європейської політики, посол небезпідставно висловлював упевненість, що ні англійські, ні французькі дипломати не зможуть домогтися особистих контактів з найвищими посадовими особами СРСР, а він, як це йому здавалося, знайшов би засоби забезпечення якнайшвидшого підписання англо-російського пакту про ненапад. Тому Дейвіс вимагав терміново надіслати йому дозвільного листа за підписом президента і державного секретаря для підтвердження його спеціальних повноважень.

Вочевидь Дейвіс дещо переоцінював свої можливості, коли сподівався, що його посередництво у московських трьохсторонніх переговорах дасть позитивні результати і що саме йому вдалося б повернути Сталіна до союзу з Чемберленом і Даладье. Але в одному йому неможливо відмовити: Дейвіс мав цілковиту рацію, коли у своєму приватному листі до С. Ерлі писав, що у провал московських переговорів свою частку внесла і дипломатична служба США: "Державний департамент, — скаржився він, — з причин, які йому краще відомі, не погодився зі мною; а я більше не став натискати на президента" (21).

Як відомо, Рузвельт мав чудову інформацію про перебіг у Москві як трьох-, так і двосторонніх переговорів. Він також був докладно поінформований і про дипломатичні маневри у Берліні, які Вільгельмштрассе з подачі Шуленбурга здійснював навколо радянських повпредів Астахова й Бабаріна *. Тому-то Рузвельт не поспішав призначати до СРСР нового посла **. Маючи вичерпну інформацію від Болена з Москви та своєї розгалуженої агентури в Празі, Варшаві та Берліні, Рузвельт не поспішав пошиватися в дурні. Він чудово розумів, що їхати до Москви без упевненості в досягненні конкретної мети, не умовивши перед тим Сталіна, — справа безнадійна. В іншому разі місію Дейвіса могли використати на свою користь як зайвий інструмент тиску у своїй грі Сталін, Гітлер або й Чемберлен. До Москви треба було везти в кишені якісь конкретні поступки, що мали б вдовольнити територіальні зазіхання кремлівського диктатора, а піти на них Рузвельт не міг. Видати Сталіну на поталу Прибалтійські держави означало б повторити східний варіант Мюнхена, а умовляння поляків пристати на союз з Кремлем були також занадто безнадійною справою. Зрештою США так ніколи й не визнали правомірність анексії Сталіним Естонії, Литви та Латвії. Дні їхнього закабалення більшовицьким режимом щорічно відзначалися у США як "день уярмлених держав". Упродовж усієї

* Див.: Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993.

** Дж. Дейвіс змінив свою амбасаду ще влітку 1938 р., а новий посол Лоуренс Штейнгардт прибув до Москви лише в серпні 1939 р. На мові дипломатів така довга пауза могла означати одне — Рузвельт не бачив необхідності або можливості нормалізувати стосунки з СРСР.

війни США не розірвали дипломатичних стосунків з Фінляндією, вважаючи її також жертвою сталінської агресії, а участь протягом 1941 — 1944 рр. у війні проти СРСР під тиском переважаючих сил Німеччини, хоч і вимушеною, але цілком справедливою з огляду на попередні територіальні втрати на користь свого небезпечного східного сусіди.

Дізнавшись про сталінську "декларацію намірів" на XVIII з'їзді ВКП (б), де той однозначно назвав західні демократії "підпалювачами війни", Рузвельт вибирав у стосунках з Кремлем найвірніший крок *. Після розчленування Чехословаччини він ще протягом двох тижнів обмірковував, яким чином йому прореагувати на цей агресивний крок Гітлера. Лише 29 березня президент звернувся до "простого американця" у своїй "бесіді коло коминка", того самого дня, коли Чемберлен готувався до виступу в палаті громад про надання Польщі гарантій. Президент відзначив те, що агресивні кола поширюються. Ефіопія, Австрія, Чехословаччина, Китай... Далі він наголосив на тому, що США зміцнюватимуть свою оборону, могутність збройних сил. Його промова була короткою і надто вже стриманою. Але через два тижні нарешті увірвався терпець у міністра сільського господарства Г. Уоллеса. Він вирішив особисто звернутися до Гітлера й Муссоліні і закликати їх повернутися до політики здорового глузду. Але Рузвельт трохи охолодив емоції свого вірного соратника. Обидва божевільні поважають тільки силу, тому подібні зусилля вони можуть кваліфікувати лише як проповіді перед оскаженим псом, дорікав він міністру. У такий спосіб президент оберігав гідність члена своєї адміністрації, але сам вдався до подібних кроків і, як вважають деякі дослідники, поступився власною.

14 квітня Рузвельт надіслав особистого листа до обох диктаторів. "Сподіваюся, ви усвідомлюєте, що сотні мільйонів людей в усьому світі перебувають

* До Державного департаменту регулярно надходили попередження повіреного у справах А. Керка про можливі зміни зовнішньополітичного курсу СРСР. При цьому Керк посилався на виступи радянських керівників на XVIII з'їзді ВКП (б), а також на статті, що їх публікувала радянська преса (120). Про безнадійність ситуації доповідав президенту й глава далекосхідного відділу держдепартаменту К. Хорнбек. Ще в лютому 1939 р. він наголошував на тому, що війна дедалі реальніше постає як трагічна неминучість (118).

сьогодні у стані постійного жаху в очікуванні нової війни або навіть низки воєн... Три держави в Європі і одна в Африці вже втратили свою незалежність (третьою в Європі була захоплена солдатами Муссоліні Албанія. — А. Т.). Величезна територія ще однієї незалежної держави на Далекому Сході окупована сусідньою країною. Надходять відомості, що готуються акти агресії проти інших поки що незалежних держав". Далі він нагадав фюреру, що той неодноразово запевняв світ, що ні він, ні німецький народ не бажають війни. "Якщо це правда, — риторично запитував Рузвельт, — то війни не має бути". Далі президент США запитував уже безпосередньо Гітлера й Муссоліні, чи згодні вони дати гарантії, що у найближчі 10 — 25 років вони не матимуть наміру нападати на Бельгію, Польщу, Голландію, Балтійські держави... список був довгий. Усього в документі перелічено назви 31 країни Європи, Африки, Близького Сходу. В разі позитивної відповіді Рузвельт обіцяв свої добрі послуги у пошуках серії політичних угод з усіх гострих питань міжнародних відносин (81).

Г. Уоллес у розмові з Рузвельтом не втримався й нагадав йому його власні слова про проповідь і скажену собаку. Песимісти серед оточення президента вважали, що замість приборкання хижаків це звернення тільки посилить їхню жагу до безкарного захоплення нового "життєвого простору". Англійський історик Рейнольдс взагалі вважає, що звернення Рузвельта не мало жодної реальної мети щодо стримування агресорів, а лиш мало на увазі "просвітити" американське суспільство стосовно масштабів воєнної загрози (121). Світ також переконався, що США не мали наміру силою захищати інтереси можливих жертв агресії. Але ж чи мали вони ту силу навесні 1939 р.? Відповідь напрошується однозначна — такої сили США 1939 р. не мали. З усіх великих держав у них була найменша армія, — трохи більше 227 тис. чоловік, їхні літаки поступалися класом німецьким, англійським і навіть французьким. Не вистачало й навчених кадрів офіцерського й унтер-офіцерського складу, в ембріональному стані перебувала танкобудівна промисловість... Гітлер і Муссоліні мали вичерпну інформацію про стан військової готовності США. Тому їхня реакція на "месіанське послання" Рузвельта була однозначною. Мус-

соліні в присутності Герінга характеризував його автора як людину, що хвора на прогресуючий параліч, а майбутній рейхсмаршал вважав, що лист є свідченням невиліковної душевної хвороби його автора. Дуче додав, що пропозиції Рузвельта він вважає "абсурдними". Спеціальною телеграмою державний секретар К. Хелл сповістив американських послів про це звернення Рузвельта до лідерів Німеччини й Італії, поставив перед ними завдання з'ясувати реакцію на нього найвищих посадових осіб країн їхньої акредитації. Послу у Франції Булліту було доручено негайно передати текст телеграми держсекретаріату з листом президента посольствам в усі європейські країни, а також місіям в Бейруті та Єрусалимі (122). Окрім того, держсекретаріат вдався до ще одного оригінального прийому. Він запропонував послам і представництвам негайно у найкоротший термін надіслати до Вашингтона інформацію про відгуки, що їх викликав лист в урядових структурах країн акредитації. Ця інформація почала надходити наступного ж дня.

Першою, як годиться, відреагувала Франція. Передаючи зміст своєї бесіди з "президентом ради міністрів і міністром національної оборони" Едуардом Даладье, Булліт констатував, що за словами його співбесідника (згодом усе це було викладено в офіційній ноті), французький народ сподівається, що пропозиції президента Рузвельта можуть вселити впевненість у світі, в тому, що почалося мирне співробітництво, до якого французький уряд готовий (у тексті ноти щасливий. — А. Т.) долучити свою повну участь, щоб започаткувати період гарантованої неагресивної політики на 25 років, скоротити озброєння, розробити заходи для розвитку рівноправної (взаємовигідної) міжнародної торгівлі (122).

16 квітня надійшла телеграма від Керка. Коментуючи послання М. Калініна, посол наводив його слова про глибоку симпатію до ініціативи президента з боку народів Радянського Союзу і їхню зацікавленість у збереженні загального миру. В Женеві послання президента до Гітлера й Муссоліні оцінювалося як одна з найважливіших подій у сучасній історії.

Хоча в цілому можливість прийняття пропозицій президента з боку держав "вісі" розцінювалася у дипломатичних колах досить песимістично (122). Зок-

рема, глибокий песимізм щодо можливої позитивної реакції на звернення президента з боку Гітлера й Муссоліні висловив у приватній бесіді з послом Гарріманом норвезький міністр закордонних справ Кохт. Палке обурення викликав лист у Ірландії, але насамперед через те, що ця країна була в переліку названа в контексті з Великобританією — "Великобританія та Ірландія". З цього приводу державному департаменту довелося розповсюдити спеціальний прес-реліз, а лідер країни де Валера виступив із спростуванням такого трактування незалежної Ірландії. Телеграма від Кеннеді надійшла лише 17 квітня. Вона була також сповнена глибокого песимізму як щодо можливої реакції Муссоліні, так і щодо упевненості Чемберлена про збереження миру. Повірений у справах в Берліні доповідав про стриману реакцію Ріббентропа, міністр лише констатував, що фюрер дасть відповідь президенту у своєму виступі перед рейхстагом 28 квітня, а Біддлу у бесіді з Беком вдалося з'ясувати, що Гітлер звернувся до урядів перелічених у президентському посланні країн із запитом: а) чи відчувають вони загрозу з боку Німеччини і б) чи узгодив з ними президент попередньо свої наміри (виступити на їх захист. — А. Т.) (122). Як уже підкреслювалося, Гітлер і справді відповів Рузвельтові два тижні згодом. Цьому він присвятив свій виступ 28 квітня перед депутатами рейхстагу. Брудна злива образ у найскабрзніших виразах звалилася на голову американського президента.

Сарказм, з яким фюрер висміював пропозиції Рузвельта перед депутатами рейхстагу у найобразливішій і найосоружнішій для президента формі, американська преса з притаманним їй гумором розцінювала як своєрідний "спортивний" двобій. При цьому зазначалося, що Гітлер виявився більш здібним словесним бійцем, ніж Рузвельт. Але ж сміється добре той, хто сміється останнім. І хоч 32-й президент не дожив до Дня перемоги, наруга, що він її зазнав від нацистського диктатора, перетворила його на непримиренного ворога німецького фюрера і його режиму, надихнула його на боротьбу проти нацизму до повної й беззастережної капітуляції. Як бачимо, особисті амбіції відіграли тут не останню роль. Гітлер не врахував надмірної вразливості й амбіційності Рузвельта, він надто

переоцінив свої сили і слабкість американського президента.

Переговори 1939 р. у Москві й загострення польсько-німецьких відносин навколо Данцига також перебували в центрі уваги американської дипломатії і самого президента. Пересвідчившись, що листами Гітлера не відмовити від агресивних намірів, Рузвельт влітку 1939 р. посилає до Європи свого спеціального емісара конгресмена Гамільтона Фіша. Перед тим як відвідати Ріббентропа, Фіш зустрічався з Галіфаксом та Бонне. У півторагодинній розмові з Ріббентропом, що проходила у Зальцбургу, конгресмен з'ясовував можливість проведення багатосторонньої конференції про Данциг за участю Англії, Франції, Італії та Німеччини і, напевно, США. Тобто пропонував провести щось на зразок другого Мюнхена, тільки місцем її роботи він пропонував обрати столицю Бельгії Брюссель. Фіш вважав, що Німеччина цілком справедливо вимагає повернення Данцига, але зробити це, на його думку, слід було б мирним шляхом без застосування сили (72). Ріббентроп відкинув цей "план Фіша". У фюрера, як відомо, були інші плани. Він уже не погоджувався на "другий Мюнхен". На черзі стояла пряма збройна агресія проти Польщі.

Про наміри Гітлера, а також позицію Англії і Франції щодо збройної допомоги Польщі Рузвельт мав докладну інформацію з надійних джерел: від послів у Парижі Буллїта, Лондоні Кеннеді та Варшаві Біддла. Усі вони в один голос повідомляли про тверду рішучість урядів трьох країн, принаймні у цьому послів запевняли офіційні служби, не поступатися жодним вимогам Гітлера і в разі розв'язання війни виступити проти держав "вісі" єдиним фронтом. Протягом квітня — серпня повідомлення послів містили досить змістовну інформацію про стан збройних сил трьох країн, їхню здатність протистояти вермахту, мобілізаційні та інші оборонні заходи урядів і командування армій, тенденції громадської думки тощо. Чим далі збільшувався тиск на Польщу з боку Німеччини, тим більше стурбованості з приводу можливого перебігу подій знаходимо і в телеграмах, що їх отримували посли з Вашингтона. В коло відкритих і таємних переговорів залучалися міністри Бек і Гафенку, посли Дірксен і Вельчек, папський нунцій і високий чиновник німець-

кого МЗС А. Фон Тротт, опозиційні настрої котрого до гітлерівського режиму були відомі у Вашингтоні. Але усі ці маневри американської дипломатії і самого президента наштовхувалися на вперте небажання Берліна йти на будь-які поступки і знову стати на шлях політики "мирного" умиротворення. Чутки, що надходили з Лондона про наміри Ріббентропа повернутися на шлях переговорів, на думку Біддла, не мали жодної підстави (122).

Не довіряв Рузвельт і Чемберлену. У президента створюється таке враження, характеризував позицію господаря Білого дому після особистої зустрічі з ним англійський професор Гарольд Ласкі (один з провідних лідерів лейбористської партії), що британський уряд піклується не про укладення з Москвою важливої міжнародної угоди, а торгується на базарі про ціну перської ковдри, торгується через дрібниці й надбавляє по пенсу через кожні дві години (72). Попри всю інформованість Рузвельта, йому, очевидно, не було відомо, що ціну на цю "ковдру" кожні дві години піднімав Молотов, а британський уряд лише кожного разу йшов на поступки його черговим вимогам. І все ж, маючи докладну інформацію про хід трьохсторонніх переговорів у Москві (122), Рузвельт не зробив жодного практичного кроку, щоб запобігти зближенню Сталіна з Гітлером. І тут знову "виринає" фігура М. Литвинова і факт його відставки.

Очевидно, на нього здійснювали неабиякий вплив донесення Кеннеді й Буллита. В одному з донесень посол у Франції після бесіди з Ю. Беком зауважував, що, на думку польського міністра, усунення Литвинова означало зміну не напрямку, а лише методів ведення політики Кремлем. А посол у Британії після бесіди з Вансіттартом кваліфікував відставку Литвинова як відхід Радянського Союзу від активної політики у Європі і проголошення політики ізоляціонізму. Обидва вони, як і їхні співбесідники, помилялися. Адже за всіма запевненнями радянських послів (у Берліні, Лондоні, Парижі та інших європейських столицях) про незмінність курсу СРСР, насправді йшлося про радикальний поворот. Буллїт взагалі виявився поганим пророком. Спираючись на свій кількарічний досвід роботи послом у Москві (1933 — 1936), він переконував Рузвельта, що зміна Литвинова — це звичайне зростання

антисемітських настроїв у кремлівському керівництві. Сталін, що став ще більшим антисемітом, ніж будь-коли, оточив себе надзвичайно антисемітськи настроєними членами політбюро — Ждановим, Андрєєвим, Молотовим. Саме вони хотіли перебрати зовнішню політику СРСР з рук євреїв, і тому невдача Литвинова у переговорах з Англією стала для них зручним приводом для його усунення (122). І тут помилявся кар'єрний дипломат Булліт; Гітлер оцінив цей факт набагато точніше — для нього усунення Литвинова означало зміну курсу, а не гру в антисемітські настрої. До такого ж висновку поступово прийшов і Кеннеді. Поступово почав мінятися характер донесень із Москви, де обов'язки повіреного на певний час перейшли до Груммонна.

Особливе місце в документах держдепартаменту США посідають посольські телеграми про поворот у зовнішньополітичних схемах Сталіна до зближення з Німеччиною. Ще у січні повірений Керк доповідав, що він одержав інформацію про активізацію радянсько-німецьких переговорів у Берліні щодо розширення торгово-економічних стосунків, виділення з цією метою СРСР кредитів з боку Німеччини на суму 200 млн марок для придбання стратегічних товарів у німецьких фірм (122).

З докладних телеграм Керка дізнаємося, що ще 3 квітня 1939 р. СРСР став на шлях нормалізації і політичних відносин з Німеччиною, поступово відмовившись від антинімецької кампанії у пресі, а також про появу нових факторів в економічних стосунках обох держав. А 4 травня Керк (на той час уже представник США у Берліні), коментуючи відставку Литвинова, писав, що "ця заміна, може статися, буде початком відходу СРСР від принципів колективної безпеки і визначатиме нормалізацію радянсько-німецьких відносин". Такої ж думки дотримувався й Дж. Дейвіс, добре знайомий з методами "таємної кухні" кремлівського пагорба. Відставка Литвинова, однозначно кваліфікував він, означатиме зміну Кремлем курсу на користь Німеччини (122). З телеграми від 20 травня дізнаємося, що держдепартамент був повністю ознайомлений з предметом переговорів між Шуленбургом і Молотовим після того, як посол прибув з Берліна. І хоча в одному з донесень відзначалося, що головна-

ження німецького посла були обмежені загальними деклараціями, усе ж вони однозначно оцінювалися як важливий крок на шляху до зближення Берліна й Москви, і насамперед з метою зриву англо-радянських переговорів. У наступній телеграмі констатується, що Молотов чекає від Німеччини конкретних пропозицій, а не загальних декларацій (321, 322). Чудово доповнює цю інформацію й переписка держдепу з Керком, який щойно перебрався на посаду повіреного до Берліна. Там він часто зустрічався з радянським повіреним Астаховим, Шнурре та іншими німецькими дипломатичними чиновниками (122).

Користуючись цими документами, Рузвельт міг пильно стежити за кожним кроком, кожним маневром як німецької, так і радянської дипломатії, а отже, й визначати позиції у цій грі Гітлера і Сталіна. Тому не дивно, що у цей період він дещо заморозив стосунки з обома диктаторськими режимами, очікуючи якихось конкретних результатів цього ганебного гендля. Уже 5 серпня до Вашингтона надійшов докладний звіт, у якому містилися правдиві відомості про зміст переговорів Шуленбурга напередодні, 4 серпня, з Молотовим, а також про переговори Астахова з Шнурре і Ріббентропом у Берліні. Керк доповідає, що торговельні переговори вступили у завершальну фазу, що німці тепер уже пропонують довгострокові кредити на 5, 6 і 7 років (122).

Щоб скласти собі якнайвірнішу уяву про московських володарів та їхню політику, Рузвельт запросив до себе на "яхту" полковника Ф. Файмонвілла, який щойно повернувся додому після тривалого перебування у Москві. "Рибалка" ця відбулася 29 липня. Приблизно в цей самий час до Москви відбував нарешті повноважний представник США, крісло якого досить довго було порожнім, Л. Штейнгардт. Історія не зберегла подробиць бесід президента з полковником Файмонвіллом, не залишилося й конкретних документальних висновків, що їх зробив після неї Рузвельт. Чомусь посол Штейнгардт поїхав до Європи без докладних інструкцій. Вони надійшли навздогін через усе того ж посла у Франції Буллита. Лише напередодні своєї першої зустрічі з Молотовим 10 серпня Штейнгардт мав одержати інструктивну телеграму від С. Уеллеса, яку заступник держсекретаря надіслав від

імені президента. Очевидно, вона й була результатом тривалих роздумів Рузвельта після його бесід з Файмонвіллом, а також послом СРСР К. Уманським напередодні його від'їзду у перших числах серпня до Москви.

Штейнгардтові доручалося довести до відома радянських керівників, що президент США надзвичайно зацікавлений в успішному завершенні трьохсторонніх переговорів у Москві, що війна, яка може недовзі спалахнути в Європі та на Далекому Сході, в разі перемоги держав "вісі" завдасть шкоди насамперед інтересам СРСР і США. При цьому президент підкреслював, що інтереси СРСР будуть зачеплені відразу, в той час як відділені від Далекого Сходу і Європи двома океанами США зазнають збитків згодом. Тому президент сподівався, що СРСР у якнайкоротші строки досягне домовленостей з іншими європейськими країнами в боротьбі проти агресії, що матиме вирішальний стабілізуючий ефект в інтересах миру. Але чомусь усі ці настанови Рузвельта Штейнгардт мав тримати у секреті і просити Молотова також вважати їх за конфіденційну частину переговорів (122).

Але оскільки телеграма ця затримувалася з незалежних від Штейнгардта причин*, його зустріч з Молотовим мала суто протокольний характер. Лише наступного дня, коли він вручав вірчі грамоти М. Калініну, посол виклав ці пропозиції президента США. Водночас він запевнив голову Верховної Ради, що ні на СРСР, ні на його партнерів США не здійснюватимуть жодного тиску. Кілька днів згодом, 16 серпня, у бесіді з Молотовим посол підкреслював, що США не можуть брати на себе відповідальність за можливі кроки Англії й Франції в ході переговорів у Москві (123).

Але Молотов сприйняв пораду Рузвельта про стабілізуючий вплив згоди між СРСР та західними демократіями на справу загального миру лише як "декларативну заяву", з якої не виходило жодних "конк-

* Телеграму було надіслано в Париж на ім'я Буллита. Навздогін їй надійшла ще одна телеграма від заступника держсекретаря, у якій роз'яснювалося, що цю інструкцію слід було з метою збереження повної секретності надіслати до Москви з спеціальним кур'єром (122).

ретних зобов'язань". У своїй багатослівній промові під час зустрічі з Штейнгардтом Молотов наголошував на тому, що радянська сторона "з усією серйозністю" ставиться до переговорів з Англією і Францією, проте цінує їх лише постільки, поскільки вони можуть мати значення як шлях досягнення угоди про взаємну допомогу в справі оборони від прямої й непрямой агресії (122). Розмова з Штейнгардтом відбувалася 16 серпня, коли уже повним ходом узгоджувалися умови радянсько-німецького пакту і секретного протоколу до нього. Так що заплутані вкрай декларації Молотова, які він виголошував перед американським послом, важили рівно стільки, скільки вони стривожили повітря, коли вилітали з-за зціплених зубів їх автора. Та облудні слова Молотова не ввели в оману американського посла. В умовах, коли паралельно ведуться переговори з Англією і Францією, а також Німеччиною, резюмував Штейнгардт, "я вважаю, що совіти, ведучи переговори через голову Гітлера, як засіб тиску на нього, ніколи не прийдуть до будь-якої далекосяжної угоди (з Англією й Францією. — А. Т.) протягом принаймні півтора місяця, аж доки не настануть необхідні умови" (122).

У доповідній записці на адресу президента і держдепартаменту від 16 серпня 1939 р. Штейнгардт, підсумовуючи свої зустрічі з Калініним, Молотовим та Потьомкіним, не залишає жодної надії на те, що СРСР збирається вступити у договірні відносини з Заходом, оскільки, поки Німеччина не захопила Польщу й Румунію, для Росії немає жодної загрози. Посол був недалекий від істини, але вона усе ж лежала не там, де він її шукав. Істина лежала в радянсько-німецькій угоді якраз про поділ цих країн на "сфери впливу". Набагато раніше до висновку про можливість радянсько-німецького зближення писав у своєму меморандумі помічник шефа відділу європейських відносин держдепартаменту (а там, серед професіоналів, завжди панували сильні антирадянські тенденції) Лой В. Гендерсон. Він, зокрема, підкреслював, що "сучасним правителям Росії притаманний дух агресивності, вони ніяк не можуть відмовитися від своєї головної мети — розширити Радянський Союз за рахунок включення до радянської системи інших народів та територій" (особливо сусідніх. — А. Т.). В умовах різкої зміни

ситуації у Європі в Радянському Союзі, на думку дипломата, немає жодної заінтересованості у політиці колективної безпеки. Він не відчуватиме жодної загрози нападу з боку Європи, допоки Польща, підтримувана Англією і Францією, залишається в стані конфронтації з Німеччиною. Вожді СРСР, переконував Гендерсон, не бажають зв'язувати себе жодними зобов'язаннями, щоб не втратити можливості для маневру... Вони змогли б дійти згоди з Англією лише на таких умовах, які б забезпечили їм гегемонію у Східній Європі (122). Цей меморандум було складено ще 22 липня 1939 р. Так що, як видно, у держдепартаменті працювали кваліфіковані аналітики, які могли досить чітко завбачити можливий перебіг подій.

24 серпня 1939 р. Рузвельт у звичному колі своєї "команди" знову перебував на борту президентської "яхти"-крейсера "Тускалуза". Рибалка йшла повним ходом. Раптом до крісла, в якому зручно вмотився президент, підійшов хтось із "штабу" з телеграмою в руках. Посол Штейнгардт сповіщав, що у Москві підписано пакт про ненапад між Німеччиною й СРСР і що на церемонії підписання був присутній сам Сталін (110). Рузвельт спохмурнів, але ніхто з його оточення не дочекався жодних коментарів. Того ж дня по обіді з Москви надійшла ще одна телеграма: "Мене цілком конфіденційно повідомили, що між радянським і німецьким урядами досягнуто повного "взаєморозуміння" стосовно територіального питання у Східній Європі, за яким Естонія, Латвія, Східна Польща та Бессарабія визнані як сфери радянських життєво важливих інтересів. Фінляндія в цьому переліку не значиться" (122). "Чіп" і "Джонні" спрацювали чітко.

Недаремно американські дослідники У. Лангер та С. Глісон писали, що у світі навряд чи знайшовся б ще один уряд, який би мав більш достовірну агентурну інформацію про стан справ за рубезем, ніж американський. Рузвельт і Хелл володіли майже усією повнотою інформації, але, на жаль, констатують ті ж дослідники, не існує достатніх свідчень для реконструкції ставлення президента й держдепартаменту до цієї інформації. Протоколи численних обговорень й

аналізу в Білому домі ситуації, що утворилася у світі після укладення радянсько-німецького альянсу, не велися (52, 114).

Цього разу не на висоті виявився представник США у Рейху. Керк з Берліна повідомляв: у приватній бесіді з ним радянський представник категорично заявляв, що "усілякі повідомлення про секретний протокол до радянсько-німецького пакту про ненапад і можливі спільні військові дії проти Польщі з метою розчленування її території є не що інше, як зловмисні вигадки" (122). Така інформація викликала сумніви щодо позідомлення Штейнгардта. Держдепартамент вимагав підтвердження його "конфіденційної" інформації. Але єдине, що він спромігся відповісти, це те, що конкретних підтверджень чуток, які поширювалися по європейських столицях, про досягнення домовленостей між СРСР і Німеччиною про поділ Східної Європи на сфери впливу, роздобути не вдалося. Але, робить висновок посол, з цього зовсім не виходить, що таку можливість слід виключити з огляду на той курс, до якого лідери Радянського Союзу й Німеччини можуть вдатися в будь-який час (122).

Облишивши в спокої Москву, Рузвельт звертається спочатку до італійського короля Віктора-Еммануїла, закликаючи його вжити усіх доступних йому заходів, аби умовити Гітлера дати згоду на проведення конференції ... Президент згадав стару мелодію (лист від 14 квітня). Він знову (24 і 25 серпня) звертається з листом до Гітлера й польського президента Мосьціцького з пропозицією про своє посередництво в переговорах. Польща негайно погоджується. Але від Гітлера не поступає жодних звісток.

Лист до короля сповнений закликів до християнської доброчинності його величності. Безвісні голоси мільйонів незчисленних людських істот волають, щоб їх не послали на заклання знов... (122). Гітлера й Мосьціцького він благає утриматися від необачливих ворожих акцій і пропонує три шляхи подолання кризи: прямі двосторонні переговори, передати свої суперечності на розгляд незалежному арбітражу при повній довірі до нього обох сторін і (третє) погодитися на те, щоб ці суперечності розв'язувалися через процедуру умиротворення, причому вибір цього умиротворювача, або посе-

редника, має власти на представника однієї з традиційно нейтральних країн Європи або однієї з американських республік, які б не були жодним засобом пов'язані з європейськими політичними процесами (122). Але усе було марно. Хоч як закликав Рузвельт Гітлера зважити, що увесь світ молиться за те, щоб Німеччина погодилася на мирні переговори, Гітлер залишився незворушним. Він, щоправда, відклав наступ майже на тиждень, з 26 на 31 серпня, але більшого Рузвельт від нього не домогся. Та й то, слід сказати, що дату нападу на Польщу фюрер змінив не через пацифістські волення американського президента, а зовсім з інших причин. По-перше, Муссоліні навідріз відмовився брати участь у поході проти Польщі, а по-друге, Чемберлен виявив дивну непохитність у своєму рішенні виступити на боці Польщі.

Але війни уникнути уже ні в кого не було можливостей. Рузвельт це зрозумів, мабуть, раніше за всіх західних політиків. Якщо Чемберлен, даючи гарантії Польщі, все ж сподівався, що війну можна буде відвернути і Гітлер рано чи пізно схаменеться, то для Рузвельта тут дилеми вже не було. Тому в той самий час, коли він прагнув схилити Гітлера на переговори, він надіслав телеграму і в Лондон, і в Париж, де дав однозначно зрозуміти, що надалі США не вважатимуть для себе можливим сприяти політиці умиротворення. Закликаючи Мосьціцького утриматися від застосування сили у діалозі з Гітлером, президент США одночасно в майже ультимативній формі вказував, що в разі відмови Англії і Франції від оголошення війни Німеччині після її нападу на Польщу вони можуть не розраховувати на допомогу з боку США. Він неодноразово пропонував Кеннеді у телефонних розмовах з послом "підкласти гаряче вугілля під зад Чемберлену" (52, 124). І він добре знав, що війна розпочнеться. Посол у Варшаві Тоні Біддл одержав вказівку з Вашингтона вжити заходів до евакуації членів родин посольських працівників і американських громадян, що не мали дипломатичного імунітету, з території Польщі ще 21 серпня. Відповідні розпорядження прийняти евакуйованих з Польщі американських громадян та їхніх дітей одержали американські консули в

Стокгольмі, Осло та Копенгагені (125). Окрім того, посол у Швеції одержав вказівку в разі ускладнення ситуації в Польщі зв'язатися з Варшавою і передати наказ послу негайно знищити конфіденційні архіви, коди і т.п. На жаль, посол Біддл і консул Девіс не встигли виконати усі ці розпорядження держдепартаменту, але це вже інформація для іншого розділу.

Підсумовуючи аналіз політики Рузвельта напередодні другої світової війни, віддамо слово американському політику й історику Р. Шервуду: "Рядовому громадянину важко собі уявити, до якої міри кожне слово президента Сполучених Штатів, а також кожна здійснена ним дія посилює мужність або поглиблює відчай сотень мільйонів людей в заокеанських країнах. Але Рузвельт уявляв собі це. Його обережна політика, яка полягала в тому, щоб діяти крок за кроком, нерідко викликала лютю серед крайніх інтервенціоністів. Вони почасти ставили питання так: "Чому б йому не піти до конгресу і не вимагати там оголошення війни негайно?" Але якби він поступив так, наприклад, влітку 1940 р., коли Англія боролася наодинці, він, безсумнівно, зазнав би в конгресі поразки, а ця обставина могла б бути сприйнятою англійським народом як ознака того, що його справа безнадійна і що йому не залишається іншого вибору окрім капітуляції" (110).

Звідси й нестабільність американської передвоєнної політики. Не все у ній вкладалося в одне річище і не всіх її представників можна міряти одним мірилом, як це часто-густо робилося в радянській історіографії. Американські реакціонери ненавиділи Рузвельта як за його внутрішню, так і за його зовнішню політику. Найбільше антирузвельтівських елементів було в його адміністрації серед кар'єрних дипломатів, яких Геррі Гопкінс називав антипрезидентською клікою в держдепартаменті. Як усі, хто був близький до президента, відмічав Ч. Болен, Гопкінс мав багато ворогів (71). Але Рузвельт впевнено вів корабель своєї зовнішньої політики до однозначного вибору на користь жертв агресії проти агресивних тоталітарних режимів.

7. ... До ленд-лізу

1 вересня, десь після другої години, на тумбочці, що стояла біля ліжка президента, різко задзеленчав телефон спеціального каналу зв'язку А-3. На тому кінці дроту лунав схвильований голос У. Буллита:

— ... Тільки що мені телефонував Тоні Біддл ... над Варшавою німецькі літаки... Дивізії німців глибоко вдерлися в Польщу, йдуть тяжкі бої...

— О'Кей, Білл. Нарешті воно сталося. Хай допоможе нам Бог.

На тому зв'язок увірвався...

Другий такий дзвінок Рузвельт одержав 7 грудня 1941 р. Того разу вони сиділи разом з Геррі Гопкінсом у овальному кабінеті і, оскільки час був пізній, усі телефони були вимкнуті, окрім одного. Раптом різко задзеленчав той самий апарат спеціального зв'язку:

— Пане президенте, містер Нокс* просить терміново з'єднати його з вами.

— З'єднайте його. Алло, Френк!

— Пане президенте, схоже, японці напали на Перл-Харбор.

— Не може бути!!!

— Це правда...

Дві миті в житті однієї людини, дві різні реакції, дві миті в історії людства, а скільки за ними стоїть. Мільйони людських смертей, мільйони ненароджених дітей, трильйонні матеріальні вартості, пущені за вітром або під воду... Багато чого стоїть за цими двома миттєвостями...

Удар німецьких військ по Польщі був надто стрімким. Ситуація ускладнювалася блискавично. Масовані нальоти німецької авіації на Варшаву практично ізолювали її не тільки від усього світу, а й від самої Польщі. Особливо небезпечним було для столиці швидке просування танкових колон корпусу Гудеріана із Східної Пруссії в напрямку на Брест і Варшаву. Уже на 5-й день війни польський уряд видав розпорядження про евакуацію державних установ й іноземних дипломатичних представництв у напрямку на Львів, а далі до румунського кордону. На той час в американському посольстві скупчилося до 80 біженців, а також 50 жінок і дітей персоналу (125).

* Ф. Нокс був морським міністром в адміністрації Рузвельта.

Зрештою 6 вересня відповідальний представник МЗС зібрав дипломатичний корпус і запропонував дипломатам разом з родинами та біженцями негайно відбутися на Львів, оскільки уряд більше неспроможний гарантувати їхню безпеку. Тут, як на горе, виявилось, що уряд не має змоги надати в розпорядження послів й засоби пересування (125). Коли 17 вересня східний кордон Польщі перетнули радянські війська, ситуація ще більше ускладнилася. Тоді Біддл прийняв самостійне рішення — частину працівників посольства відрядити до Бухареста в урядовому потягу, а генконсул Девіс з рештою персоналу, дружинами й дітьми дипломатів та біженцями мав інтернуватися в Кенігсберзі. Незважаючи на величезні труднощі й поневір'яння в дорозі, йому вдалося доставити усіх американських громадян, що перебували під його опікою, до столиці Східної Пруссії (125). Так США відчували на собі перші удари другої світової війни. А Біддл здав свої повноваження, оскільки в емігрантському уряді не залишилося місця ні Беку, ні Мессьціцькому, ні Ридз-Сміглому...

... Дж. Кеннеді зв'язався з Білим домом за дві години до оголошення Англією Німеччині війни. В цей час у Вашингтоні вже були сутінки, завершувалося 2 вересня. "Кінець миру, усьому кінець", — прохрипів його спотворений відстанню голос. Згодом про оголошення війни Францією доповів і Буллїт. Але Рузвельт не скликав конгрес і не оголосив війну Німеччині, він не мав таких повноважень, союзницький обов'язок ні до чого Америку не зобов'язував, а закон про нейтралітет сковував руки президенту. Конгрес зібрався на своє засідання лише 21 вересня, коли вже конала оточена Варшава, а радянські кіннотники й танкісти рвалися на Кути, аби перепинити польським та іноземним біженцям, військам, що відступали, дорогу до нейтральної Румунії, що лише в такий спосіб виконувала свої союзницькі обов'язки. Єдине, що міг собі дозволити президент, це звернутися до нації у властивій йому манері: "Я не можу вимагати, щоб американці залишалися нейтральними і у напрямку своїх думок" (59). А далі? Далі повторилося те саме, що й напередодні війни. Президент звернувся з посланням до урядів воюючих країн, закликаючи їх негайно і привселюдно підтвердити, що їхні збройні сили

ніколи за жодних умов не бомбардуватимуть з повітря населення мирних міст. Інших засобів він не знайшов. Ніхто до нього не прислухався *. А попереду ще були велика війна і дві президентські кампанії.

Першою реакцією США на початок війни у Європі було традиційне підтвердження нейтралітету. Закон, прийнятий 1935 р., знову було продовжено, хоч і всупереч бажанню президента. Але вже 21 вересня Рузвельт скликає спеціальну сесію конгресу і звертається до неї з посланням, у якому доводить, що нейтралітет породжує смертельну загрозу для США, для американської безпеки й американського миру. Конгрес змушений піти на поступки. 4 листопада він приймає закон, за яким дозволяється продаж зброї за новим принципом — "кеш енд керрі" (плати готівкою й вивозь). Але протягом усього періоду "дивної війни" Англія і Франція обмежувались придбанням в Америці переважно сировини та промислового устаткування. Закуплені там літаки застарілих конструкцій використовувалися лише для навчальних польотів.

* Німці звалювали сотні тонн бомб на мирні міста Англії й Франції, за ними те саме робили у Фінляндії "червоні соколи Сталіна", а потім і самі американські льотчики нищили красенів європейської архітектури Кельн, Дрезден, Гамбург. Висадившись на півночі Франції 1944 р., американські війська вдалися до тактики нищення французьких міст, де засіли німецькі гарнізони. При тому, що німецькі війська при оголошенні повітряної тривоги виходили з них, а мирне населення гинуло тисячами. Зрештою де Голль змушений був звернутися до президента США з закликом: "Звільняючи у такий спосіб французькі міста, ви звільняєте їх і від самих французів". Але усе було марно. Гігантські повітряні армади ставали в коло і довбли, довбли, довбли великі й малі шедеври архітектури і нищили разом з ними тисячі французів, німців, південних слов'ян, італійців, хоч війна на залякування не дала жодного результату й переваги воюючим сторонам. Німецька авіація, діючи у такий спосіб, стерла з лиця землі не тільки Варшаву, Ковентрі, Чернігів, Севастополь, Сталінград, а й сотні дрібних і великих міст. Останню крапку у цьому нищенні мирного населення, всупереч закликом покійного американського головнокомандуючого, поставив його наступник Г. Трумен, наказавши скинути на голови мирних жителів Хіросіми й Нагасакі експериментальні ядерні засоби "Товстун" й "Малюк". Це випробування нової зброї на живих істотах увійшло в історію як найбільший до Чорнобиля та експериментальних "ядерних атак" під командуванням Жукова у казахстанських степах злочин проти людства. Так "міссурійський мул" виконав заклик великого дволикого Януса Франкліна Делано Рузвельта.

Впродовж багатьох років тема радянсько-фінляндської війни як складової частини другої світової війни сором'язливо замовчувалася в більшовицькій і навіть пострадянській історіографії. Особливе табу було накладено на її міжнародний резонанс. В офіційній історіографії побутувала лише така схема. Підбурювані і підтримані світовим імперіалізмом "білофінни" відмовили "справедливим" вимогам СРСР (поступитися стратегічно важливими територіями й відсунути кордони подалі від "колиски революції Ленінграда" в обмін на компенсацію набагато більшими ділянками, вкритими болотами й рідколіссям) і спровокували "інцидент". За це переможна Червона армія їх покарала, і фінським загарбникам довелося розплачуватися набагато більшою ціною. Активне місце у цій схемі відведено створеному у кремлівських коридорах так званому народному уряду О. Куусінена, який уклав договір з СРСР про взаємодопомогу і на чиєму боці СРСР виступив проти "білофіннів". Що ж до війни з Фінляндією, то її як такої не існувало. Був лише "конфлікт", виявлення "інтернаціональної солідарності радянського народу щодо братнього фінського народу на чолі з урядом Куусінена у його боротьбі проти білофінської кліки Маннергейма, Рюті й Свінхувуда". Лише М. Семиряга наважився протиставити цій схемі об'єктивніший аналіз подій (89), та й той обійшов увагою міжнародний резонанс цієї "забутої війни", в тому числі й реакцію на неї США.

Зрозуміло, тут не місце аналізувати перебіг воєнних операцій цієї "периферійної" частини другої світової війни та й усі пов'язані з нею маневри сталінської дипломатії. Частково позицію Англії і Франції ми проаналізували у попередній книзі серії^{*}. Охарактеризуємо тому деякі аспекти позиції США щодо цього "конфлікту", який нелогічно розглядати поза загальним контекстом другої світової війни і дипломатії того періоду. Вже зазначалося, що після вступу СРСР у війну проти Польщі на боці Німеччини, про що відверто говорив Молотов на вересневій сесії Верховної ради 1939 р., сталінський режим сприймався Заходом як союзний нацистській Німеччині. Так воно насправді й було, оскільки радянський диктатор і його головний дипломат однозначно назвали агресорами Англію й

^{*} Див.: Трубайчук А. Містер з парасолькою. — К., 1994.

Францію, а союзна їм Німеччину — жертвою агресії. Підпорядковані інтересам нацистського режиму матеріальні запаси СРСР та деяких Скандинавських країн посилювали військовий ресурс і позиції Німеччини у її війні проти західних демократій.

Ще задовго до неспровокованого нападу радянських військ на Фінляндію посол у Вашингтоні Ялмар Прокоп досить настирливо "вибивав" у держдепартаменті та інших відомствах США матеріальну й фінансову допомогу своїй країні, оскільки ультимативні вимоги СРСР рано чи пізно, на думку правлячих кіл країни, мали призвести до конфлікту. Йти ж на капітуляцію, як це зробили прибалти, фінський уряд був не згодний. На допомогу Прокопу до Вашингтона прибув спеціальний представник маршала Маннергейма полковник П. Зіліакус. Він привіз складений самим маршалом досить довгий список стратегічних матеріалів, потрібних Фінляндії для зміцнення її обороноздатності. Під ці замовлення Прокоп просив Хелла виділити кредити на суму до 60 млн дол. Хелл не дуже прихильно поставився до цього прохання фінського уряду і порадив Прокопу згідно формули "кеш енд керрі" придбати необхідні для Фінляндії товари у приватних фірм і самому потурбуватися про їх вивезення з території США. Та й ще гарантувати, щоб ті матеріали не потрапили до третіх країн. При цьому для узгодження усіх деталей фінська сторона мала звернутися до голови адміністрації реконструктивної фінансової системи Джессі Джонса і вести переговори з ним (122).

Після того як СРСР пред'явив Фінляндії ультиматум, переговори між Прокопом і Хеллом значно активізувалися. Цьому сприяли насамперед повідомлення, що надходили в держдепартамент від американських послів у Москві та Гельсінкі. Вимоги, висунуті Молотовим перед Паасіківі, що очолював фінську делегацію на переговорах у Москві, уважно вивчалися в держдепартаменті. Зрештою почався пошук шляхів відвернення можливого конфлікту. З пропозицією про посередництво США у радянсько-фінських переговорах звернувся до держдепартаменту також посол Швеції у Вашингтоні Бастрьом. Швеція повністю поділяла позиції Фінляндії. Крон-принц Густав-Адольф у бесіді з Рузвельтом просив його

вплинути на СРСР, щоб не допустити розгорання радянсько-фінського конфлікту. На це Рузвельт відповів наступнику шведського короля, що його вплив на Москву "дорівнює нулю" (122). Але одержавши докладні звіти від Штейнгардта й Шонфельда, президент все ж наважився звернутися до М. Калініна з особистим посланням (новий варіант попередніх звернень до Гітлера й Муссоліні напередодні агресії проти Польщі). 11 жовтня 1939 р. о 17 год. телеграма полетіла за океан. "Хоч США і стоять осторонь від існуючих у Європі суперечностей, президент висловлює щире сподівання, що Радянський Союз не висуватиме перед Фінляндією таких вимог, які були б несумісними з підтриманням і розвитком дружніх і мирних відносин між двома країнами і загрожували б незалежності кожної з них" (122). Лист залишився без відповіді.

Коли стало відомо, що радянські літаки скинули серед вихідного дня у неділю на голови мирних фінських громадян смертоносні "подарунки Молотова", Штейнгардт одержав наказ негайно вручити офіційну ноту протесту від імені уряду США. Наступного дня ТАРС у спеціальній заяві "спростував" імперіалістичні вигадки про бомбардування фінських міст радянською авіацією. А ще через кілька днів Молотов заявив, що, окрім "народного уряду Фінляндії" (тобто групи колаборантів Куусінена), радянський уряд не має намірів ні з ким вести переговори (122).

Напад СРСР на Фінляндію викликав у громадськості та й керівних колах США осуд агресора і вияв солідарності з маленьким героїчним народом. Стосунки між США і СРСР, загострилися. За вказівкою президента 2 грудня 1939 р. на продаж і вивезення товарів до СРСР було введено "моральне ембарго". Торівля між СРСР і США значно скоротилася. У травні 1940 р. експорт США до СРСР скоротився до рекордно низького рівня і становив менше 0,5 млн дол. (72). США припинили поставки до СРСР літаків, авіаційного устаткування, алюмінію, молібдену, а також технології виробництва високооктанового бензину. Конгрес наполягав на розриві дипломатичних відносин з СРСР. Такий пункт, як столиця СРСР Москва, навіть не було включено до маршруту європейського вояжу С. Уеллеса. Стосунки між СРСР і США дедалі ускладнювалися. І все ж Рузвельт не пішов на розрив дипломатичних

відносин з ним. Тут він виявив цілковиту солідарність з західними демократіями, щоб не підштовхнути Сталіна остаточно в обійми Гітлера. Як стало очевидно через рік, така тактика Заходу виявилася єдиною вірною.

Тим часом Молотов продовжував вправлятися у словесній еквілібристиці. У відповіді шведському послу, що запропонував 5 грудня свої пропозиції (від імені уряду) про посередництво, нарком заявив, що у Гельсінкі, мовляв, немає з ким вести переговори, оскільки уряд звідти давно вже втік, а партнером СРСР у переговорах може бути лише Куусінен. У радянській пресі з'явилися повідомлення про формування урядом "Фінської демократичної республіки" на території СРСР "1-го фінського корпусу" (122).

Подальший розвиток подій показав, що Сталін кепсько розрахував свої сили і сили опору фінського народу. Страшенні поразки й багатотисячні втрати в ході "зимового бліцкригу", що їх зазнала Червона армія, повний провал стратегії залякування змусили Кремль змінити тактику. Десь у його коридорах "загубився" уряд Куусінена. Тимчасово замовкла його радіостанція. А США перейшли від політики моральної підтримки Фінляндії до надання їй конкретної допомоги. На виділені 10 млн дол. уряд США дозволив придбати сільськогосподарські та інші "невоєнні" матеріали. Усе ж на пряму допомогу жертві агресії президент не наважився — казус з Абіссінією, очевидно, нічому його не навчив.

У грудні-січні змінюється й характер посольських депеш із Москви та Гельсінкі. Штейнгардт в аналітичній телеграмі кваліфікує прорахунки Сталіна і причини зимових поразок Червоної армії. Водночас він пропонує посилити посередницькі послуги з боку США, оскільки з повідомлень радянської преси можна зробити висновок, що до кінця війни ще далеко. Сталін вирішив, незважаючи на страшенні втрати, за будь-яку ціну зламати опір фінського народу (122). А Шонфельд запевняє держдепартамент, що фінський народ готовий одностайно відстоювати свій суверенітет і цілісність своєї держави. З Англії надходять відомості про відправку до Фінляндії вантажів з військовим спорядженням, готуються до транспортування такі ж вантажі і з Франції. Швеція надіслала до братньої країни 2 тис. волонтерів та різноманітне

озброєння, гуртуються нові контингенти добровольців (122). На території Фінляндії приступив до формування "бригади визволення з числа радянських полонених колишній помічник Сталіна Бажанов, але з цієї авантюри нічого не вийшло" (2). З Фінляндії дедалі настирливіше доносяться заклики до президента США узяти на себе посередницькі функції і примусити Кремль стати на шлях переговорів. Але Хелл у своїх телеграмах послу в Гельсінкі сповіщає його, що спроби Штейнгардта домогтися у Молотова згоди на такі переговори наштовхуються на його категоричну відмову (122).

Коли перечитуєш документи держдепартаменту за цей період, вражає ще одна обставина. Посли у Берліні (Керк), Фінляндії (Шонфельд), Латвії (Уїлі), Швеції (Стерлінг) та СРСР (Штейнгардт) у перші місяці 1940 р. дедалі більшу увагу звертають на економічні наслідки радянсько-фінської війни. Детально аналізується стан торгівлі Німеччини з цими країнами, адже офіційно вона з ними була в добросусідських відносинах. Фіксуються дані про значне скорочення поставок у Німеччину з вище перелічених країн і про посилення стурбованості з цього приводу на Вільгельмштрассе. Нарешті німецька сторона виявила перші ознаки роздратування, про що спеціальний економічний представник Рейху в СРСР Карл Ріттер відверто заявляв у бесіді з Штейнгардтом після повернення з Берліна, куди його викликали на інструктаж (31).

Друге, що турбувало Німеччину, — це прибуття до Фінляндії добровольців із Швеції і навіть США, поставки туди літаків із Франції та іншого військового спорядження (31). Це погрожувало затягуванням конфлікту на непевний час, а вермахт уже готувався до стрибка у Данію та Норвегію. Зрештою після повернення 5 лютого з Берліна Ріттер спільно з Штейнгардтом здійснює постійний тиск на Молотова, вимагаючи завершення конфлікту і початку переговорів з фінською стороною. Про це свідчать телеграми Штейнгардта від 5, 8 та 9 лютого. Незважаючи на повну секретність переговорів, які вела у Стокгольмі наполовину фінка О. Коллонтай, Стерлінг доповідає про згоду шведського прем'єра Крістіана Гюнтера узяти на себе посередницькі функції (31).

Наприкінці лютого — на початку березня події навколо Фінляндії вступають у завершальну фазу. Спільними зусиллями Швеції, США та Німеччини розпочинається переговорний процес. Але стало це можливим лише після того, як у новому кровопролитному наступі радянські завоювальники зламали опір фінської армії і вона вичерпала свої можливості для подальшої боротьби. Про це доповідав уряду Маннергейм, вимагаючи негайно підписати договір з СРСР (31). До самого кінця радянсько-фінської війни США перебували на боці Фінляндії. 9 лютого Рузвельт заявив про свою цілковиту солідарність з нею. Більше того, навіть після нападу Німеччини на СРСР і відторгнення Фінляндією, що змушена була вступити у "вісь", захоплених СРСР територій, дипломатичні відносини між Гельсінкі й Вашингтоном так і не були перервані. Сталін проковтнув ще й цю пілюлю. Але він був людиною не гордою. Мету було досягнуто — по війні відвойовані 1940 р. у Фінляндії території відійшли до СРСР.

Ще більше, ніж радянсько-фінська війна Рузвельта турбувало становище на європейському континенті та в Англії. Як уже зазначалося, "місія Уеллеса" з метою з'ясування ситуації і вивчення позиції сторін завершилася нічим. Переговори у Римі проходили в "крижаній атмосфері". Але якщо там з ним зустрічався сам дуче з своїм зятем — міністром Г. Чіано, то в Берліні "вищі особи" повністю проігнорували його візит. Разом з Уеллесом до Риму, вірніше до Ватикану, прибув ще один емісар Рузвельта — багатий промисловець і церковний діяч М. Тейлор. Але і його переговори з папою не увінчалися успіхом. Гітлер уже був готовий до нової агресії, цього разу на північ і на захід (46, 48, 91, 126).

Після поразки у Бельгії та на півночі Франції, коли англійські експедиційні сили евакуювалися на острови, залишивши на французькому березі усе своє важке озброєння й техніку, величезну масу боєприпасів і аmunіції, Англія мала б можливість продовжувати війну лише за умови негайної компенсації цих втрат. А зброю вона могла дістати лише у США. Там навіть почалася кампанія по збору старих револьверів і мисливських рушниць на користь британців. Дж. Маршалл, підрахувавши американські запаси стрілецького

та артилерійського озброєння, виготовленого переважно ще за часів першої світової війни, категорично виступив проти розширених поставок його в Англію, мотивуючи це тим, що коли настане час розбудовувати й озброювати американську армію, засобів для цього не буде. Але ж допомагати Англії було необхідно. Там тепер проходив американський фронт.

Вже 15 травня Черчілль, який щойно очолив кабінет міністрів після ганебної відставки Чемберлена, надіслав до Рузвельта великого листа *, де звертав його увагу на те, що обстановка на європейському театрі швидко погіршується. Діючи спеціальними танковими й повітряними з'єднаннями, Гітлер розчавлює малі країни одну по другій, мов пачки з сірниками. Черчілль висловив сподівання, що голос і сила Сполучених Штатів, як це мусить розуміти президент, можуть втратити своє значення в разі, якщо вони надто довго стримуватимуться. "Ви можете опинитися перед лицем повністю підкореної й фашизованої Європи..." Далі прем'єр просить нагальної допомоги для охорони британських морських комунікацій. Цю охорону, на його думку, могли забезпечити надані Англії в борг 50 або 40 застарілих американських есмінців, що мали б заповнити розрив, поки Англія не розгорне свою програму розширеного будівництва бойових кораблів (108).

Поразка Франції й блискавичні успіхи Німеччини викликали в усіх прошарках населення США шоковий стан. Жодної впевненості у тому, що Англія вистоїть, у Вашингтоні не було. За даними опитування, лише третина американців вірила у спроможність Великобританії виграти війну. До них належав і сам президент. Безпосередня загроза США, яка ще зовсім недавно вважалася такою далекою й неймовірною, ка-

* Відтоді протягом усієї війни цей особистий зв'язок між британським прем'єром і американським президентом функціонував безперебійно. Через американське посольство зашифровані реляції Черчілля відправлялися до Вашингтона або туди, де у той момент перебував президент. Таким самим шляхом надходили листи Рузвельта до Лондона. Як відзначав у мемуарах Черчілль, він надіслав президенту 950 телеграм і одержав від нього 800 відповідей. Опубліковані по війні окремим виданням ці телеграми, а також листування між Рузвельтом, Черчіллем, Еттлі, Труменом і Сталінім стали надзвичайно важливим документальним джерелом для дослідників (13, 76, 77).

тастрофічно наближалася до берегів Західного континенту. За висловом Г. Моргнетау, США опинилася на краю прірви (67).

Рузвельт не відразу міг вдовольнити прохання Черчілля. А тим часом Англія зазнавала страшенних втрат на морі в "битві за Атлантику". Протягом 1940 р. вона втратила понад тисячу суден загальним тоннажем 4 млн т. А для захисту морських комунікацій після усіх скорочень військово-морських сил відповідно до рішень Вашингтонської конференції (6.11 1922 р.) вона мала у своєму розпорядженні лише 68 есмінців проти 433 1918 р. США з великою вигодою для себе надали Англії 50 збудованих ще у роки першої світової війни 1 200-тонних есмінців, у яких лише переробили систему нагрівання казанів. На заміну вони одержали в аренду терміном на 99 років (тобто довічно) кілька стратегічно важливих островів від Ньюфаундленда й до Бермудів, створивши таким чином зовнішню оборонну смугу для своїх військових баз. Оборудка ця так і увійшла в історію під назвою "есмінці за бази". Звістка про цю угоду, що була досягнута 2 вересня 1940 р., викликала шок у Берліні та Римі. Обом диктаторам стало ясно, що рано чи пізно вони мають зіткнутися з усім могутнім воєнно-промисловим потенціалом США. Тому Гітлер почав форсувати переговори з Японією, щоб умовити свого далекосхідного союзника узяти на себе місію відволікання США від вступу у війну на європейському театрі. Така угода була підписана 27 вересня 1940 р. в Токіо, а згодом підтверджена у Берліні Ріббентропом і Мацуокою навесні 1941 р. Зупинившись по дорозі в Берлін у Москві для попереднього обговорення умов договору про нейтралітет з СРСР, Мацуока влаштував 24 березня 1941 р. прийом для послів держав "вісі" й усіх асоційованих країн. Там він відверто заявив, що Японія на 100 % з країнами "вісі" *. Головна мета його візиту в Берлін та Рим — досягти угоди про те, щоб усі союзні держави

* Йдеться про троїстий пакт, підписаний у Берліні 27.09. 1940 р. Ріббентропом, Чіано та Курусу терміном на 10 років. 20.11. 1940 р. до нього приєдналась Угорщина, 23.11 — Румунія, 24.11 — Словаччина, 1.03. 1941 р. — Болгарія. 13 — 14 листопада 1940 р. про вступ до "вісі" СРСР вів переговори у Берліні й Молотов. Але через те, що Сталін висунув надто вже неприйнятні для Гітлера умови, ці переговори закінчилися нічим.

виступали єдиним фронтом, а не кожна сама по собі. Просторікуватий міністр видав секрет остаточного поділу сфер впливу між агресивними державами та їхніми союзниками. Водночас він прагнув закамуюфлювати цю свою думку у багатослівні розумування, що Японія вступила до "вісі" виключно з мирними цілями. Але однією фразою він перекреслив усі свої "мирні" просторікування. Головна мета, підкреслював міністр, й головне завдання Японії за розподілом ролей між членами союзу — запобігти завчасному вступу США у війну. Так було остаточно визначено "сфери впливу" і зони агресивних дій союзників. Японці одержали Південно-Східну Азію, британські й голландські острівні колонії, Китай та зону Тихого океану, німці — переважно Європу та Близький Схід, Італія — Північну Африку. А Сталіна цього разу обійшли.

За підрахунками японських аналітиків, США могли наростити достатній випуск зброї лише на літо 1941 р. Але до того часу, на думку міністра, Британська імперія вже мала бути розгромлена, а після її колапсу Штати воювати не змогли б і були б змушені поступитися, подумуючи насамперед про свої власні інтереси і свої власні справи (31). Якщо ж вони плануватимуть продовження війни з допомогою британського флоту, то це — химера (31).

Після відвідин європейських союзних столиць і повернення до Москви Мацуока запросив на сніданок Штейнгардта. Там він уже співав іншої. Почавши про мирні цілі, що їх переслідувала Японія вступом до "вісі", він особливо наголосив, що жодних зобов'язань ні Муссоліні, ні Ріббентропу він не давав, але якщо США оголосять війну Німеччині, позиція Японії може зазнати змін. Висловивши захват особою Гітлера, міністр переконував свого співбесідника, що Німеччина повністю готова до вторгнення на Британські острови, але певний час ще утримуватиметься від проведення операції ("Морський лев". — А. Т.). Оскільки СРСР значно скоротив свої поставки до Німеччини, конфіденційно сповіщав міністр, Рейх вирішив вдатися до певного тиску на Москву; щодо поширюваних в дипломатичних колах чуток про близьке вторгнення німців на територію СРСР, то їх розпускають вони самі, щоб відволікти Англію, водночас здійснити тиск на Москву і примусити совіти виконувати свої

зобов'язання щодо поставок сировини й матеріалів. Саме тоді він скаржився американському послові, що Сталін вимагає надто високу ціну (йшлося про повернення СРСР південного Сахаліну) за дотримання нейтралітету (31). Згодом, як відомо, СРСР зняв ці свої вимоги, і договір було підписано 18 квітня 1941 р. терміном на 5 років. Штейнгардт навів у своїй телеграмі до держдепартаменту повний текст договору.

У дослідника складається таке враження, що Мацуока в даному випадку виступав у ролі дезінформатора і виконував соціальне замовлення Гітлера. Фюрер знав — Сталін переконаний — не покінчивши з Англією, Німеччина не нападе на СРСР. Тому японському міністрові так настирливо підкреслювали, що маневри вермахту на західних кордонах СРСР не мають нічого спільного з підготовкою до агресії. Виставляючи себе перед Штейнгардтом високопоінформованою особою, Мацуока, як на нашу думку, пошився в дурні. Фюрер ошукав свого партнера. Він наказав по всьому шляху слідування далекосхідного візитера з Береста до Берліна вивести усі війська з станцій у поле або в ліси, щоб той, бува, чогось не запідозрив. Адже концентрація військ на території Польщі у березні-квітні 1941 р. вже майже досягла планової, оскільки напад намічався на 15 травня. Тут Гітлер переслідував дві мети — примусити Японію дотримуватися тихоокеанського напрямку своєї агресії і дезінформувати Сталіна про термін нападу на СРСР. Своєї мети він досяг на 100 відсотків. Японія ж підготувалася до нападу на США лише в грудні 1941 р.

Інформацію про візит Мацуоки до європейських столиць Рузвельт одержав негайно, але чомусь належної уваги їй не надав, мабуть, надто вже неймовірним вважав напад Японії на США.

Попри всі пацифістські та ізоляціоністські маневри з початком війни у Європі США змушені були приступити до розбудови власних збройних сил. У вересні 1939 р. конгрес затвердив додаткові асигнування на збільшення армії з 174 тис. чоловік до 227 тис. Разом з тим 235 тис. чоловік мали проходити підготовку в рядах національної гвардії. Але вимоги військового відомства по дальшій розбудові армії, зокрема авіації, постійно наштовхувалися на гальмівні акції

конгресу. Надто вже скупо виділяв він кошти на будівництво літаків, замовлення інших видів зброї. Така тактика ізоляціоністів викликала обурення з боку президента і його інтервенціоністського оточення. Тому вже влітку 1940 р. конгрес приступив до обговорення нових законопроектів про створення масової армії. Уже через рік, влітку 1941 р., її чисельність було доведено майже до 1,5 млн чоловік, а на потреби оборони лише з 10 червня до 8 жовтня було асигновано 17 692 млн дол. — нечувана для мирного часу сума. Форсованими темпами розбудовувався й військово-морський флот.

На черзі для Рузвельта стояли розробка стратегічних планів підготовки до участі у війні на боці Англії і вибір головного театру воєнних дій. Докладно ці пошуки стратегічних напрямків досліджено українським істориком В. Ковалем^{*}. Тому розглянемо лише конспективно деякі наріжні проблеми виключно через призму практичних зусиль Франкліна Рузвельта. Але насамперед йому треба було вирішити зовсім інше "стратегічне питання" — балотуватися на посаду президента втретє чи поступитися місцем комусь іншому. Це було найважливіше. Поки що США відділяли від реальних і потенційних агресорів два величезних океани, але відстань до Європи скорочувалася катастрофічно, особливо після того, як Франція зазнала повної поразки і 22 червня 1940 р. підписала капітуляцію в Комп'єнському лісі. Ситуація ускладнювалася з кожним днем. Про це писав у своїй аналітичній записці на ім'я президента член Верховного суду У. Дуглас. Він відзначав, що "після розгрому Франції для Гітлера склалися надзвичайно сприятливі умови, щоб завдати поразки й Англії. Зараз він демонструватиме свою готовність вступити в ділові стосунки із США з метою залучити їх до реконструкції Європи". Він вдається до всіх можливих хитрувань, щоб перетягти на свій бік підприємницькі кола "нашої" країни, обіцяючи їм високі прибутки тощо. Те, що сталося з

^{*} Коваль В. С. США во второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики. — К., 1976; Его же. Политика и стратегия США во второй мировой войне. (Проблема парирования угрозы из Европы до перелома в войне). — К., 1987.

Англією й Францією, попереджував Дуглас, може статися і з США, бо американські фінансові й промислові тузи пішли б тим самим шляхом, яким ішов Чемберлен за аналогічних обставин... А тим часом, "поки бізнес буде зайнятий своєю грою, Гітлер деморалізує нашу країну пропагандою, підігріваючи розбрат, нерішучість, заколисуючи закликами до бездіяльності. Якщо ми станемо на такий шлях, все загинуло... Нацистська мрія поставити нас на коліна буде близькою до здійснення" (59). Дуглас закликав Рузвельта "дати згоду на висунення його кандидатури на посаду президента на третій термін". Подібних послань до штаб-квартири 32-го президента надходило чимало. Доля президентства для багатьох була найважливішою. Але насамперед для самого президента.

Коли 15 липня у Чикаго відкрився черговий з'їзд демократів, справу вже було зроблено. Мер Чикаго Едвард Келлі від імені з'їзду висловив думку, що порятунок нації знаходиться в руках однієї людини. У відповідь на ці слова та послання самого претендента зал вибухнув монолітним зойком: "Ми бажаємо Рузвельта!", "Америка хоче Рузвельта!" З'їзд майже одностайно висунув його кандидатуру, а вибори, що відбулися 5 листопада, принесли нову перемогу. Із 50 млн виборців, які прийшли до урн, його супернику У. Уїлкі віддали свої голоси 22 304 755 чоловік, але за Рузвельта голосувало 27 243 466 виборців. Ця перемога насамперед означала поразку ізоляціоністів, різноманітних пронацистських угруповань, усіх тих, хто прагнув стати на шляху курсу Рузвельта на відсіч агресорам. Після виборів президент мав розмову з послом у Лондоні Дж. Кеннеді, що прибув поздоровити його з перемогою. На правах старого приятеля переконаний клайвденець й ізоляціоніст, Кеннеді намагався схилити Рузвельта і надалі дотримуватися ізоляціоністського курсу. В такому разі, говорив він Рузвельту, "Ви або увійдете в історію, або пошиєтеся в дурні". На що Рузвельт йому лаконічно відповів: "Є ще й третя можливість. Під кінець терміну я можу залишитися президентом незначної держави" (6). Невдовзі Кеннеді в Лондоні замінив посол Вайнайт.

Як завжди після подібного напруження й нервового стресу, президент на своєму крейсері-яхті "Тускалуза" відбув на відпочинок у теплі води Карибського моря. Компанія була усе та ж. Його особистий ад'ютант "бачечко" Е. Уотсон, лікар Росс Макінтайр, Геррі Гопкінс та морський ад'ютант президента Д. Калган. Разом з ними на борту "Тускалузи" перебував ще один його улюбленець — шотландський чорний пес Фала.

Події, пов'язані з перебуванням Рузвельта і його команди на "Тускалузі", а також з переходом від політики "кеш енд керрі" до "ленд-лізу", давно вже стали хрестоматійними. Жоден з дослідників цього періоду історії США не зміг утриматися від детального їх опису. Справа в тому, що на кінець 1940 р. Англія виплатила США за військові замовлення майже 3 млрд дол. Далі слід було вносити платежі ще на загальну суму 6,5 млрд дол. Але таких коштів у Британії не було. До того ж вона мала перед США усі можливі моральні переваги. Залишившись віч-на-віч з агресорами, Англія мало того, що проливала кров, мусила ще за це сплачувати величезні кошти американським постачальникам зброї. Черчілль вважав таке становище і таку позицію США вкрай несправедливими щодо англійського народу. Тому, плаваючи на "Тускалузі", Рузвельт розробляв найефективніші ходи, щоб переконати американський народ і насамперед конгрес у необхідності переходу до політики позик і

* Як колишній морський віце-міністр і яхтсмен, до того ж хвора людина, позбавлена можливості робити прогулянки на яхті, які він так полюбляв у молоді роки, Рузвельт знаходив спокій і діставав наснагу в цих "морських походах" на крейсері-яхті. Дехто вважав, що президент надто вже схильний до марнотратства, а його вороги прямо вказували на те, що він цими прогулянками залазить у кишеню до сплатувальників податків. До речі, коли 1976 р. президентом США став інший демократ, колишній морський офіцер-підводник Дж. Картер, котрому, мабуть, остогидли справжні морські походи на великих глибинах, він вирішив з метою економії видатків на утримання президентського апарату й обслуги позбутися і "яхти", і зайвих президентських лімузинів, літаків і автомобілів для обслуги апарату. Картер навіть мав намір відмовитися від заміської резиденції президента Кемп-Девіда. Але Р. Ніксон, що незадовго перед цим з метою уникнення імпічменту пішов у відставку, відмовив Картера від цих намірів. Яхта і Кемп-Девід залишилися в розпорядженні найвищої посадової особи США.

кредиту. Він вдало звернувся до аналогії з пожежею в сусідському домі і садовим шлангом. Слід зауважити, що цей прийом Рузвельт застосовував і раніше. Коли Італія 10 червня 1940 р. вступила у війну на боці Німеччини, він уже говорив про "сусіду, котрому встромили ножа в спину". Як пише Шервуд, коли він за власною ініціативою, не проконсультувавшись ні з ким в держдепартаменті, виголошував ці слова в Шарлоттсвіллі, чимало полохливих душ у дипломатичному відомстві зблідло від жаху. Але президент ішов напролом. У тій самій промові, не одержавши ще жодних повноважень від конгресу, він дав обіцянку, до виконання якої нарешті тепер мав можливість перейти. Тоді, за два тижні до капітуляції Франції, він говорив: "Згуртувавшись до купи, ми, американці, проведитимемо відверто й одночасно два курси: противникам сили ми надамо матеріальну допомогу з ресурсів нашої країни; водночас ми так сплануємо і прискоримо використання цих ресурсів, щоб ми самі тут, у себе в Америці, мали в своєму розпорядженні достатню кількість спорядження й навчених кадрів, щоб бути наготові до будь-якої випадковості і будь-яких оборонних дій" (110).

Отже, вибір було зроблено. Тепер залишалося якнайефективніше схилити до нового курсу саму Америку. Увечері 16 грудня Рузвельт і його головний співавтор концепції "ленд-лізу" Г. Гопкінс повернулися до Вашингтона, а вже наступного дня на знаменитій прес-конференції перед величезним зібранням журналістів президент заговорив про "пожежу в домі сусіди", про необхідність самозахисту, про "садовий шланг" для рятунку від вогню і про 15 дол., які будуть коштувати той "шланг", якого сусіда мав повернути його господареві, коли пожежу буде погашено. На думку Шервуда, саме ця аналогія допомогла Рузвельтові виграти боротьбу у конгресі за закон про "ленд-ліз". Діставши схвальні відгуки простих американців на свою тезу про "пожежу в домі сусіди" і про "шланг", Рузвельт у своїй наступній "бесіді біля коминка" вперше назвав речі своїми іменами. Він гостро, щоправда, уже надто пізно, засудив політику умиротворення, назвавши її погибельним безумством,

категорично заперечив будь-яку можливість заключення миру з нацистами, що могло б призвести лише до подальшої ескалації війни, вперше визнав несумісність гегемоністських загарбницьких планів фашистських агресорів з американськими ідеалами і вперше назвав США "великим арсеналом демократії". Цю формулу, за свідченням Р. Шервуда, Рузвельт використав з подачі Г. Гопкінса, але заради справедливості слід сказати, що уся ця його промова була підготовлена ними обома — Рузвельтом і Гопкінсом. Потім протягом війни він виголосив десятки промов і звернень, і майже всі вони готувалися ними обома — президентом і його найближчим радником (110).

Виступ Рузвельта по радіо пролунав як вибух бомби, тим більше, що того самого дня люфтваффе здійснила один з найжорстокіших нальотів на Лондон. Такою була цього разу відповідь Гітлера на рузвельтівський намір перетворити Америку на "арсенал демократії". Але це вже не могло змінити ходу подій. Після тривалої і запеклої боротьби в конгресі 11 березня 1941 р. закон про "ленд-ліз" зрештою було прийнято .

А тим часом пожежа в "домі сусідів" розгорталася все дужче. Садового шлангу було замало, щоб її загасити. Німецькі війська захопили Югославію, потім Грецію, британські експедиційні сили терпіли поразки на півночі Африки, куди на допомогу італійцям прибув зі своїм корпусом танковий "лис пустелі" Е. Роммель. Усе ще під загрозою історгнення перебував останній оплот демократії у Європі — сама Англія.

Але Бог змилювався над нею і цього разу. Коли 1805 р. Наполеон готував у своєму Булонському таборі штурм Британських островів, уся Європа, затамувавши подих, очікувала з острахом цієї події. Поразка Вільнева у битві при Трафальгарі врятувала тоді Англію від переможної ходи залізних гренадерів імператора французів. Тепер, здавалося, порятунку чекати не було звідки.

* Згодом його було поширено на усіх учасників антигітлерівської коаліції. В тому числі 6 листопада 1941 р. й на СРСР. Це був своєрідний подарунок Рузвельта Сталіну до 24-ї річниці жовтневого перевороту.

До настання готовності Америки для виступу на боці Англії було ще далеко. А Сталін, мов той голодний шакал, терпляче очікував, коли ж "імперіалістичні вовки" вцепляться один одному в горлянку і Гітлер зробить стрибок через Ла Манш, зв'язавши себе там довготривалими боями. Тоді й він міг би ухопити "вовка" за жижки, у слушний момент рушивши свою армію в Європу. Адже це виходило з усієї стратегії підготовки Червоної армії до майбутньої війни. Ще 1927 р. Сталін малював таку перспективу можливого розвитку подій у світі. І раптом вранці 22 червня 1941р. прийшло повідомлення, що війська вермахту перейшли кордони СРСР. Черчилль міг полегшено перевести подих — Англія була врятована від німецької навали.

Агентурні дані, якими давно вже оперували в США й Англії, попереджаючи Сталіна про неодмінний напад Німеччини на СРСР у найближчий час, чітко вказували на дату нападу — 15 травня. Але термін наступу вермахту й люфтваффе на СРСР було перенесено не з вини лідерів США й Великобританії, яких Сталін обзивав провокаторами, а з вини непокірливих югославів та греків, що знайшли в собі сили майже два місяці опиратися агресорам чотирьох держав — Німеччини, Угорщини, Італії та Болгарії.

До Рузвельта звістка про напад Німеччини на СРСР надійшла пізно увечері в суботу 21 червня. Першою офіційною реакцією на цю подію був виступ Семнера Уеллеса, що саме тоді виконував обов'язки держсекретаря. Він підкреслив, що будь-яка боротьба проти гітлеризму прискорить падіння цього режиму і сприятиме обороні й безпеці Сполучених Штатів.

Виступ пролунав стримано, жодних декларативних заяв про спільну боротьбу з СРСР проти агресора не було проголошено. Стриманим і лаконічним був виступ президента 24 червня. Рузвельт лише підкреслив, що США мають намір надавати СРСР усю допомогу, на яку вони здатні (8). Ці заяви не розходилися з "меморандумом" Оскара Кокса, найближчого радника Г. Гопкінса, підготовленим негайно після одержання звістки про напад Німеччини на СРСР. Отже, і тут видно руку Гопкінса, що вважав необхідним для уряду США негайно оголосити про свою цілковиту

підтримку СРСР. Але президент трохи вгамував свого помічника і ухилився від відповіді на запитання, яку саме форму може набрати ця допомога. В подальшому під впливом нищівних поразок СРСР у перші місяці війни США зайняли ще більш насторожену й очікувальну позицію — аж до візиту Гопкінса до Москви з метою ознайомлення зі станом справ на радянсько-німецькому фронті й подальшими намірами Сталіна. Перед тим Гопкінс уже бував у Лондоні, мав відповідальні зустрічі з Черчиллем і успішно виконував там усі доручення президента.

Але ситуація у США не сприяла розгортанню радянсько-американського співробітництва. Військові відомства вважали, що СРСР зазнає поразки мінімум протягом одного, максимум протягом трьох місяців. А штаб військово-морських сил вважав, що Німеччина досягне перемоги за шість-вісім місяців. Таким чином, від результатів візиту Гопкінса в Москву залежало дуже багато. Але перед тим ще мали бути зустрічі з Черчиллем. Гопкінс ретельно готувався до візиту у столиці воюючих країн. Один меморандум приготував для нього Герберт Суоп. Тут були сформульовані головні принципи зовнішньої політики США у нових умовах і їхня позиція щодо Німеччини, нацизму, комунізму і, головне, щодо єдності усіх антинацистських сил — як комуністів, так і демократів, оскільки вони мають об'єднати свої зусилля для досягнення головної мети — розгрому Гітлера. Другий — про становище Росії та можливі еволюції її політики в умовах нищівних поразок перших тижнів війни — склав досвідчений Джозеф Дейвіс. Колишній посол у СРСР продемонстрував тут свою високу ерудицію і здатність передбачати розвиток подій, а також обізнаність з економічним і географічним станом СРСР. Він змалював досить сумні перспективи двобою між Сталіним і Гітлером. Дейвіс дав дуже влучну характеристику Сталіну, відзначивши, що він холодний, розважливий реаліст і, як усякий східний володар, здатний на непередбачливі кроки. Дейвіс не виключав можливості, що Сталіна можуть "спокусити" пропозиції Гітлера укласти мир. Такий підсумок він розглядав як менше з двох зол. Автор меморандуму попереджав, що Сталіну слід вселити свідомість того, що він не "витягує каштани з вогню" для союзників, у яких він зараз відчував гостру

потребу і які, за його хворобливою уявою, можуть перетворитися з кінцем війни на його ворогів..." (110). Перед відлітом до Англії Гопкінс мав тривалу й надзвичайно насичену інструктивну бесіду з президентом. З Ньюфаундленда він вилетів до Шотландії на одному з американських бомбардувальників "Б-24", переданих Англії по ленд-лізу.

Завершивши надзвичайно напружені переговори з Черчиллем та іншими британськими офіційними особами, а також американськими представниками в Англії, Гопкінс ще раз зателефонував Рузвельту і запросив дозволу на поїздку до Москви. Від президента надійшла телеграма з позитивною відповіддю і попередженням, що він надішле Гопкінсу ще й особисте послання до Сталіна. Одержавши дозвіл, Гопкінс рано вранці попрямував до спальні Черчилля, і той прямо з ліжка віддав наказ на базу Королівських повітряних сил, щоб там негайно підготували літак для вильоту в Архангельськ.

У неділю 27 липня літак берегової авіації КПС "Каталіна-ПБІ" також американського виробництва стартував з шотландського міста Інвергордон до Архангельська, несучи на своєму борту в кабіні спостерігача на турельній установці в хвостовій неопалюваній частині літака спеціального представника президента США з його особистим посланням прем'єр-міністру Сталіну. Спецодягу Гопкінсу не видали. Лише Черчилль подарував йому свого капелюха, бо його особистого знесло вітром. Оскільки політ проходив на досить пристойній, недосяжній для винищувачів, висоті у північних широтах, Гопкінс задубів від холоду. Коли його скоцюрбленого "вийняли" з літака, він був ледь живий від переохолодження, а ще до того страшенно страждав від хронічного шлункового захворювання. Але моряки Північного флоту виявили надзвичайну гостинність. Гопкінс назвав обід, яким його почували там після 24-годинного перельоту, монументальним. Потім він застерігав усіх, щоб пили російську горілку з пересторогою, аби їх не розірвало на шматки. Ще через чотири години на американському транспортному літаку "Дуглас" він прибув до Москви.

Там він мав дві зустрічі зі Сталіним 30 та 31 липня. На другій з них він виступав від імені президента і тому бажав мати цілком конфіденційну розмову. На

вимогу Гопкінса на неї запросили лише М. Литвинова. Він виконував функції перекладача. Згодом Гопкінс згадував, що Литвинов нагадував йому візитку, прибрану до шафи й пересипану нафталіном, коли Росія ізолювалася від Заходу, а тепер витягнуту звідти, вичищену й провітрену як символ цілком альтернативної ситуації. Цікаво зазначити, що ці алегорії Гопкінса були близькими до реалій. Справді, коли Литвинов прибув на виклик Сталіна у своїй звичній для останніх років толстовці, бо після увільнення з посади наркома залишався безробітним, Сталін скося зиркнув на нього і тихо буркнув: "Чому не в чорному костюмі?" На що Литвинов флегматично відповів: "Міль з'їла".

Але невдовзі його було призначено заступником наркома і відправлено послом в Сполучені Штати. Очевидно, і тут не останню роль відіграв Рузвельт. В Білий дім для вручення вірчих грамот радянський посол прибув 8 грудня, на другий день після нападу японського флоту на американську базу Перл-Харбор. Але це все було згодом.

А поки що Рузвельт, Гопкінс і Черчілль готувалися до заздалегідь призначеної зустрічі в бухті Арджентія. Гопкінс поспішав вернутися до Лондона, щоб встигнути на найновіший британський лінійний корабель "Прінс ов Уелс", щоб разом з Черчіллем перетнути Атлантику. Там у його розпорядження надали адміральську каюту, де він готував звіт для президента про поїздку до Москви. Зміст його був однозначним — Сталін капітулювати не збирався.

Конференція, необхідність якої визнавали обидва лідери, мала відбутися 8, 9 або 10 серпня в бухті Арджентія на Ньюфаундленді. Для того щоб зберегти в таємниці її час і місце, Рузвельт відбув на своїй яхті "Потомак" нібито на рибалку. З собою він узяв Кінга, Старка, Маршалла, Арнольда, Уеллеса та Гаррімана. Гопкінс, як уже вказувалося, прибував разом з Черчіллем. У відкритому морі вся команда президента, його ад'ютанти й два сини, яких він також узяв з собою, пересіли на крейсер "Огаста" (Августа). Деталі підготовки конференції та її перебіг дійшли до нас з двох джерел: спогадів сина Рузвельта Еліота (85) та Уїнстона Черчілля (108). Разом з британським

прем'єром на лінкорі прибули також начальник морського штабу Паунд, начальник імперського генерального штабу Ділл, заступник начальника штабу КПС Фрімен, А. Кадоган з МЗС, лорд Черуелл та інші. Щоб доставити цю делегацію в Скапа-Флоу, звідки "Прінс ов Уелс" мав відбути до Америки, знадобився цілий спеціальний потяг. У такий спосіб Черчілль прагнув "натиснути масою" на Рузвельта й умовити його негайно оголосити війну Німеччині.

Британський лінкор зайшов у бухту вранці 9 серпня. "Огаста" вже чекала там на нього. Після традиційного морського салюту англійська делегація відразу ж перебралася на борт американського крейсера.

Зауважимо, що Черчілль і Рузвельт останній раз зустрічалися ще 1919 р., коли обидва були великими морськими начальниками. На перших порах переговори проходили в досить напруженій обстановці. Черчілль наполягав на негайному оголошенні Штатами війни. Рузвельт опирався, наводячи аргументи, що не дозволяли йому це зробити. Справа дійшла до того, що президент порадив прем'єру ознайомитися з протоколами конгресу, щоб той зрозумів настрої американців, дізнався про громадську думку та про інші фактори американського політичного життя. Не допомогла й спільна служба Божа на борту "Прінс ов Уелс". Черчілль прагнув виступати від імені імперії, Рузвельт наполягав на необхідності надати колоніям певні самостійні права. І все ж Черчіллю вдалося умовити президента викреслити з тексту Атлантичної хартії ті тези, де ставився під сумнів принцип імперського володіння колоніями і проголошувалася політика "відкритих дверей".

"Пане президенте, — благав прем'єр, — мені здається, що ви прагнете покінчити з Британською імперією... Але... ми знаємо, що ви — єдина наша надія". Зрештою Атлантичну хартію підписали обидва лідери. Вони ж звернулися із спільним листом до Сталіна, надихаючи його на мужнє і стійке протистояння гітлеризму і обіцяючи йому усіляку допомогу. Атлантична конференція визначила головні напрямки повоєнного устрою світу на основі принципів демократії і спільних зусиль "об'єднаних націй". Цей термін вперше з'явився в політичному лексиконі після конференції Рузвельта і Черчілля в бухті Арджентія. Підсумо-

вуючи англо-американські домовленості, Рузвельт змушений був визнати, що хартія не набрала обрисів остаточно довершеної форми зобов'язань, а стала лише тимчасовою й частковою заявою про спільні цілі у війні. Щоб якимось чином прилучитися до процесу утворення антигітлерівської коаліції держав, СРСР звернувся до Лондонської конференції (24 вересня 1941 р.) з декларацією, де Сталін мусив погодитися з головними принципами Атлантичної хартії. 1 січня 1942 р. зусиллями Рузвельта у Вашингтоні 26 держав підписали Декларацію Об'єднаних Націй, що символізувало собою утворення широкої коаліції, яка виступила єдиним фронтом проти агресивного Троїстого союзу і країн, що до нього приєдналися.

Але США усе ж поки що залишалися поза конфліктом. Проте співробітництво між ними й іншими країнами, що перебували у стані війни з державами "вісі" та їхніми союзниками, дедалі розширювалося. Цьому сприяла конференція у Москві (29.9 — 1.10.1941 р.) об'єднаної делегації Великобританії й США в складі А. Гаррімана й У. Бівербрука, утвореної за пропозицією Г. Гопкінса. Переговори з нею вели Молотов і Сталін. Як відомо, ця конференція завершилася підписанням угоди про поставки в СРСР щомісячно 152 зеніток, 400 літаків, 500 танків і т.п. (8).

8. Перл-Харбор!

7 грудня 1941 р. 183 літаки палубної авіації першого ешелону одночасно злетіли у повітря з шести японських авіаносців. О 3 год. 20 хв. вони з'явилися над бухтою, де на досвітній брижі погойдувалися кораблі, а матроси й солдати мирно спали.

За годину до цього японський посол у Вашингтоні Номура, який протягом тривалого часу вів переговори з К. Хеллом, повідомив державного секретаря, що Японія припиняє їх. О 4 год. 30 хв. над Перл-Харбором з'явилася друга хвиля японських літаків загальним числом понад 170 одиниць. Результатом такого несподіваного нищівного удару був катастрофічний розгром американського тихоокеанського флоту. Потоплено: 6 лінкорів, 1 крейсер, 2 танкери. Серйозних пошкоджень дістали: 2 лінкори, 7 крейсе-

рів, 3 есмінці і 3 допоміжні судна. Було знищено або пошкоджено 300 американських літаків. Значних ушкоджень зазнала й база флоту на Гавайях. Загинули 1403, важкі поранення дістали 1178 чоловік (106). Так принаймні оцінювали результати свого удару японські статистики.

А поки що японська армія одночасно вдарила по гарнізонах островів Гуам та Уейк і захопила їх. Напад японців на атол Мідуей, де розташовувалася база морської авіації США, було відбито.

Перший тиждень грудня того року по всій території США був напрочуд теплим. Вздовж східного узбережжя нічні тумани з настанням досвітків розсіювалися в золотих сонячних променях. У парках, незважаючи на зимову пору року, буяли квіти. Стояла пізня осінь, тепла, як бабине літо. Жінки підставляли обличчя ласкавим променям, діти гралися в парках, а в численних барах і нічних клубах підігрівали настрої військовики та робітники оборонних підприємств, що останнім часом виростали, як гриби після дощу. Політики-аматори зачитувалися "Берлінським щоденником" Уільяма Шірера, що уміть став "бестселером" серед документальних репортажів. І все ж ця осінь була тривожною, з Європи продовжували прибувати пароплави з біженцями, по Атлантиці ширяли німецькі субмарини... На всьому цьому благополуччі лежала печать стурбованості, непевності, наповненої тривожними ознаками війни (90).

У вищих ешелонах влади для спокою не було підстав. Розвідники розкрили секрет японського дипломатичного коду. Аналіз перехоплених шифrogram давав можливість фахівцям з розвідки дійти висновку,

* Насправді ж американці втратили 4 лінкори, 2 есмінці і 2 допоміжні судна. Серйозних пошкоджень, що надовго вивели їх з ладу, зазнали ще 4 лінкори, 3 легких крейсери, 1 есмінець, 2 допоміжні кораблі. Усього постраждало 19 кораблів. Було вбито 2795 офіцерів, солдатів і матросів, 879 поранено, 25 пропало безвісти. Японці втратили 28 літаків, ще 74 літаки зазнали ушкоджень. Головну мету удару по базі флоту — відтягнути вступ США у війну в акваторії Тихого океану у перший критичний її період, принаймні на 6 місяців, — було досягнуто (58, 127). Американцям просто пощастило, що на той момент в гавані не було авіаносців, тому жоден з них не постраждав. Згодом це дало перевагу США, і влітку 1942 р. після морського бойовища біля атола Мідуей вже японці зазнали нищівної поразки й ініціатива в Тихому океані перейшла до армії і флоту США.

що в недалекому майбутньому японці щось затіватимуть на півдні. Про всяк випадок начальникам залогу на Тихому океані було направлено попередження. Але ніхто не сподівався, що японський флот, який маневрував десь в районі Курильських островів, може зненацька з'явитися біля Гавайїв. Командуючий ескадрою адмірал Кімел, як і завжди проти суботи й неділі, дав команду кораблям повернутися в Перл-Харбор, щоб особовий склад кораблів міг провести "вік-енд" на березі. До того ж ще й погода в океані не сприяла спокійному плаванню, дощуляли мусони. Але про все це знав командуючий японським флотом адмірал Нагумо. Одним ударом він забезпечив Японії значну перевагу над США в Тихому океані. А для них Перл-Харбор став повним провалом дипломатичної, розвідувальної і політичної гри, що зганьбила усю країну.

Наступного дня, у неділю, повіяв холодний північно-західний вітер. Замість тепла, що не за сезоном пестило американців, настали холоди, холоди першої воєнної зими. Через три дні після нападу на Перл-Харбор США оголосили стан війни з союзниками Японії, після того як Італія й Німеччина 11 грудня оголосили війну Сполученим Штатам. Як і всім іншим державам — жертвам агресії, США довелося розпочинати війну на стадії незавершеної підготовки до неї. Усі плани вступу у війну, розроблені протягом 1939 — 1940 р.р., полетіли шкереберть. Довелося усе починати спочатку.

Протягом 1940 р. між урядами США та Великобританії, американським та англійським штабами у надзвичайній таємниці велися переговори про спільні дії проти агресорів. Ці дискусії проходили в гострих суперечках про майбутню стратегію і тактику союзників. Британія прагнула перекласти на США увесь тягар охорони Південної та Північної Атлантики, зосередивши свої сили на обороні островів та в інших районах великої Британської імперії. Нарешті взимку 1941 р. з'явилися перші паростки спільної тактики, але поки що лише у надзвичайно втаємничених схемах та проектах обох сторін. Тим часом німецьке командування, очевидно, довідавшись про ці суперечності, перенесло свої дії в Атлантичному океані й на зону американських інтересів — від Ісландії до Гренландії. Тоді Англія окупувала Ісландію, а США ого-

лосили Гренландію своїм "протекторатом". Датський посол змушений був погодитися на такі умови. Уже в червні американські сапери та зенітники висадилися на льодовому острові. Отже, неоголошена війна почалася, адже окупована Данія стала союзницею Німеччини.

Проте дії німецьких підводних човнів у Атлантиці дедалі посилювалися. Перейшовши до тактики "вовчих зграй", підводні сили Рейху завдавали нищівних втрат караванам суден, що прямували з Америки у Європу. На березень 1941 р. англійський торговельний флот втратив тоннажу у 5 разів більше, ніж промисловість могла поставити до ладу. Потік американських товарів у Англію різко скоротився. У квітні ж 1941 р. сталося перше зіткнення американського есмінця "Ніблак", коли він піднімав на борт баркаси з потопленого німецьким підводним човном судна з врятованими моряками. Зафіксувавши шум моторів субмарини, команда міноносця скинула кілька глибинних бомб і відіграла її. У травні морякам США довелося підібрати в океані 150 американських пасажирів з потопленого судна, що йшло під єгипетським прапором. Того ж місяця німецьким підводним човном було потоплено американського ваговоза "Робін Мор".

27 травня президент у своєму виступі наголосив на тому, що війна наблизилася до самих кордонів Західної півкулі, і оголосив у країні запровадження необмеженого надзвичайного становища. На таку рішучість президента, очевидно, надихнув бій між британськими лінійними крейсерами "Худ" і "Прінс ов Уелс" й авіаносцями, з одного боку, та німецькими рейдерами "Бісмарком" і "Принцем Ойгеном" — з іншого. Надія британського флоту — лінійний крейсер "Худ" — після могутнього залпу "Бісмарка" розколовся на дві частини і пішов на дно разом із 1400 англійськими моряками. Дістав ушкодження й "Прінс ов Уелс". Але й "Бісмарк", якого недаремно називали "вогняною горою", що мав 53 тис. т водотоннажності, також не уникнув влучних залпів британських командорів. Він мусив був вийти з бою й шукати порятунку в доках західного узбережжя Франції. На шляху до Бреста його й наздогнала нова англійська ескадра і за кілька годин до виступу Рузвельта добила його й пустила на дно.

Загинули понад 2 тис. німецьких моряків. Врятувалися лише 115 чоловік. Але на озброєнні у адмірала Редера залишався ще один однотипний корабель "Тірпіц", у розпорядженні ж американського командуючого флотом адмірала Гарольда Старка не було жодного подібного корабля.

За таких обставин після нападу німецьких військ на СРСР Рузвельт доручив (у липні 1941 р.) своїм міністрам (військовому й військово-морських сил) розробити "програму перемоги". До вироблення різноманітних варіантів планів оборони США штабісти приступили ще влітку 1939 р.

Вони дістали кодову назву "Рейнбоу". За цими планами формулювалися загальна мета і завдання збройних сил США у майбутній війні. За планом "Рейнбоу-1" (затверджено 30 червня 1939 р.), США брали на себе зобов'язання захистити західне й східне узбережжя від Гренландії до Бразилії, а у Тихому океані опорними пунктами їхньої оборони мали стати Гавайські острови та атол Мідуей. США відповідно до духу доктрини Монро бралися перешкодити будь-якій загрозі їхнім життєвим інтересам у будь-якій частині Західної півкулі на північ від приблизно 10° південної широти. Планом "Рейнбоу-2" передбачалося виконувати вище викладені завдання, але головну увагу приділяти діям в акваторії Тихого океану, зокрема в його західній частині. США мали також узгоджувати свої зусилля з Англією й Францією, але участі у воєнних діях на європейському континенті поки що уникатимуть. Жодних змін у цю стратегію не вносилось і у плані "Рейнбоу-3". Наступний план "Рейнбоу-4" виходив з можливості поразки не лише Франції, а й Великобританії, тому він передбачав розширення простору для оборони Західної півкулі за умов відсутності у США сильних союзників. Найбільш реальним був затверджений 28 травня військовим і 2 червня 1941 р. військово-морським міністерствами план "Рейнбоу-5". Він виходив з того, що Англія, Франція й США діятимуть спільно і захист Західної півкулі здійснюватиметься шляхом висадки американських військ на Європейський та Африканський континенти з попереднім їх висуненням у східну частину Атлантики (на Азорські та інші острови). Кінцева мета — розгром Німеччини або Італії, або обох союзників по "вісі" (48; 58).

Зрештою після трагедії Перл-Харбора усе стало на свої місця. Президент і його команда розгорнули бурхливу подальшу розбудову військово-промислового комплексу, оскільки несподіваний напад японців відкинув США ще далі назад у готовності збройних сил до ведення війни. У розпорядженні флоту залишилося лише 9 лінкорів, 29 крейсерів і 6 авіаносців*. Кількість бойових літаків скорстилася на 350 одиниць — усього придатних для бою літаків лишалось 807, з них 159 чотирьохмоторних бомбардувальників переважно невдалої конструкції. А нових — "Б-17", "Літаюча фортеця", "Б-24", "Лібейтор" — на озброєння надійшло одиниці. Найголовніший американський бомбардувальник — "Суперфортеця" — ще тільки сховався з кульманів проектувальників. Але промисловість уже працювала на повний хід. На стапелях добудовувалося 8 нових лінкорів, 10 авіаносців, 35 конвойних авіаносців — кораблів зовсім нового класу. На флот працювало 11 державних і понад 100 приватних підприємств. В авіаційній промисловості було зайнято вже понад 425 тис. чоловік. Форсовано розроблялися проекти й зводилися на стапелях нові типи десантних суден. Роботу на підприємствах ВПК було організовано у три зміни, в тому числі й у вихідні дні. Виступаючи перед конгресом, президент так визначив завдання на 1942 р. — виготовити 60 тис. літаків і 45 тис. танків (58).

Реорганізації підлягали й командні структури. Замість об'єднаної ради сухопутних і морських сил, Рузвельт запропонував утворити комітет начальників штабів. Туди увійшли начальник військово-морських операцій адмірал Д. Кінг, начальник штабу армії генерал Г. Арнольд, а також начальник особистого штабу президента адмірал флоту У. Лері. До цієї четвірки американців долучилося також четверо англійських військових начальників — фельдмаршал А. Брук, адмірал Д. Паунд, головний маршал авіації Чарлз Портал — усі вони очолювали відповідні штаби військ, — а також постійний представник Великобританії при командуванні армії США фельдмаршал Дж. Ділл. Вони утворювали об'єднаний штаб верховного командування союзників. Своє перше засідання він провів у серпні 1941 р. в бухті Арджентія, а потім регулярно

* Докладно див.: Коваль В. С. Политика и стратегия США во второй мировой войне. — К., 1987.

збирався протягом усіх років війни. Основні напрямки діяльності цього об'єднаного штабу було розроблено на конференції, що відбулася у Вашингтоні в грудні 1941 р. Вона увійшла в історію під назвою конференція "Аркадія". Там було утворено робочий апарат штабу, визначено систему спілкування верховних головнокомандуючих — Рузвельта і Черчілля.

Після нападу Японії на Перл-Харбор змінилися порядки і в Білому домі. Тепер Рузвельт був не просто "звичайний американський хлопець", роль якого він полюбляв грати, а головнокомандуючий збройними силами великої держави. В покоях президента з'явилися ад'ютанти з аксельбантами, вони представляли усі три роди військ: флот, улюблене дітище колишнього моряка, сухопутні війська й повітряні сили. Але головком ще довго не міг позбутися старої звички моряка. Він все ще продовжував говорити про флот "ми", а про армію "вони". Зрештою моряк все ж переміг в ньому — головою комітету начальників штабів він призначив не Маршалла і не Макартура, а близького йому адмірала У. Легі. Саме з подачі Легі йому й було неофіційно присвоєно звання "головнокомандуючого збройними силами".

Дочекавшись виступу Гітлера у рейхстазі 11 грудня (як і попередній його "патер-ностер" американському президентові, ця промова була сповнена їдкого сарказму й глузливого гумору), Рузвельт нарешті прийняв рішення. Цього разу Гітлеру захотілося представити протистояння між Японією, а отже й Німеччиною, з одного боку, і США — з другого, як особистий конфлікт між ним, фюрером, і президентом. Тут він переслідував дві мети: насамперед переконати тих у своєму оточенні, хто в умовах зриву плану "Барбаросса" побоювався розширення кола ворогів і виступав проти оголошення війни США, а по-друге, Гітлерові заманулося оголосити, як і у випадку з Францією й Англією, і як, до речі, це робив свого часу Сталін, винуватцями війни не агресорів, а тих, проти кого вони, тобто агресори, злочинно замірялися. Але якщо у випадку зі Сталіним він був недалеко від істини, адже кремлівський диктатор і справді замислював превентивний напад на Рейх, хоч йому просто не вистачило часу для підготовки, бо Гітлер різко змінив свої плани, відмовившись від нападу на Британію, то в даному випадку він (фюрер) перейшов межу.

"Дозвольте мені, — звертався він до депутатів рейхстагу, — визначити моє ставлення до того, іншого світу, який представляє ця людина, що в час, коли наші солдати б'ються насмерть у снігах і льодах... вважає за краще виголошувати промови біля теплого коминка... Я вважаю його таким самим божевільним, як і Вільсона... Спочатку він розпалює війну, потім фальсифікує її причини, згодом паскудно загортається в тогу християнського лицемірства і ... при тому не перестає закликати бога у свідки чистоти помислів його нападу". Тут Гітлер забрехався остаточно. Адже це він навесні 1941 р. давав настанови міністрові Йосуці Мацуоці, що головне завдання Японії відтягнути вступ США у війну на європейському театрі якомога довше*, аж поки він (Гітлер) не покінчить з своїми континентальними суперниками й Великобританією. Японці чітко виконали настанови свого союзника, але Гітлер звинуватив у цьому чомусь Рузвельта.

Далі він звернувся до своїх союзників-ізоляціоністів, щоб вони скинули Рузвельта, розраховуючи таким чином на розкол американського суспільства. Щоб підсилити цю тезу, фюрер навів аналогії з біографічних даних — своїх і президента: "Рузвельт походить з великої багатой родини... Я, син маленької бідної родини, пробився в життя власною працею й старанністю... Коли вибухнула Велика війна (перша світова. — А. Т.), Рузвельт на своїй посаді міг відчувати лише її приємні наслідки — він був серед процвітаючих, у той час як інші стікали кров'ю, і я повернувся з війни таким самим бідаком, яким був і восени 1914 р. ... Він збагачувався на горі інших, тоді як я ваявся по шпиталях". Гітлер довго й докладно аналізував результати "Нового курсу" Рузвельта і своєї економічної політики. Висновок був один — "Новий курс" провалився, тоді як "під керівництвом націонал-соціалістів відбулося безпрецедентне відродження економіки, культури й мистецтва". Фюрер ще багато про що просторікував і наприкінці своєї промови під бурхливі оплески й овації депутатів і гостей заявив,

* Цей план Гітлера Ріббентроп обговорював з Муссоліні ще 11 березня 1940 р. під час своїх переговорів з дуче у Римі. Фюрер і сам неодноразово наголошував на тому, що боятися Штатів немає резону. Вони неспроможні стати на перешкоді глобальних планів держав "вісі".

що німецька нація "забезпечить собі право на життя, навіть якщо тисячі Черчїллів і Рузвельтів плестимуть змови проти неї... Тому я, — резюмував фюрер, — дав сьогодні розпорядження видати паспорти американському повіреному у справах..." (112).

Відповіддю Рузвельта Гітлеру було оголошення конгресом стану війни з Німеччиною й Італією, яка також слідом за Третім рейхом оголосила 11 грудня стан війни із США.

На порядку денному стояло питання про вироблення спільних з Великобританією планів боротьби проти агресорів. Дізнавшись про японський напад на американську базу, Черчїлл телефонував Рузвельту: "Пане президенте, як розуміти це стосовно Японії?" Рузвельт так само однозначно відповів: "Усе вірно. Вони напали на нас ... Тепер ми в одному човні".

Якщо з Гітлером, Муссоліні і японцями усе з'ясувалося — попереду була боротьба до повної капітуляції тоталітарних режимів (але це ще була далека перспектива, насамперед потрібно було нагально розбудовувати флот і армію, щоб довести її до 8-мільйонного складу й озброїти усім необхідним), — то з соювною Англією справи ускладнилися. Мабуть, ніхто у світі так не зрадив нападу Японії на США, як Черчїлл. Зрештою він і сам в цьому відверто зізнався: "Жоден американець не подумає про мене погано, — писав він згодом, — якщо я відкрию, що для мене було найбільшою радістю мати Сполучені Штати на нашому боці" (108). Вже 9 грудня "колишній моряк", як кодував себе в телеграмах Черчїлл, звернувся до президента США з пропозицією про нагальну зустріч. Британський прем'єр негайно почав збиратися до Вашингтона. Цього разу він обрав корабель рангом нижче — це був лінкор "Герцог Йоркський" .

У своїх мемуарах британський прем'єр писав, що президент був "у захваті від його майбутнього візиту в

* Якраз у ці дні, а точніше 10 грудня, "Прінс ов Уелс" на чолі ескадри з п'яти кораблів вийшов із Сінгапура назустріч японському десанту. Але так і не знайшовши кораблів супротивника, сам потрапив під нищівну атаку ворожих торпедоносців і бомбардувальників. Після кількох улучань торпедами й бомбами ця окраса британського флоту разом з іще одним лінкором "Ріпалс" пішла на дно. Біля берегів Малайзії знайшли свою смерть сотні моряків, а разом з ними й командуючий флотом адмірал Т. Філіпс. Це був ще один страшний удар по морських силах Британської імперії.

Білий дім" (108). Але це не відповідало дійсності. Рузвельт прекрасно розумів, що його британський партнер вимагатиме негайного вступу США у війну на європейському театрі, а саме такого бажання у американського президента й не було.

Проблукавши по Атлантиці більше тижня, Черчілль 22 грудня прибув літаком до Вашингтона і почав свої тритижневі торги з Рузвельтом. Щодня він мав кілька-годинні бесіди з президентом, причому кожного разу в них брав участь Геррі Гопкінс. Мабуть, Рузвельт побоювався залишатися наодинці з настирливим британським прем'єром. Для початку ФДР прочитав британцям лекцію проти імперіалізму, а потім увесь час збивав їхню снагу щодо негайного вступу США у бойові дії на котромусь з театрів — у Європі чи в Африці. Рузвельт уперто уникав брати на себе будь-які конкретні союзницькі зобов'язання. Натомість він пригадав формулу, що народилася в бухті Арджентія, — "Об'єднані нації". Зрештою 1 січня 1942 р. свої підписи під "Декларацією Об'єднаних націй" поставили Рузвельт, Черчілль, Литвинов і представник Китаю. Згодом до них долучилися підписи представників ще 22 держав. Так, на конференції "Азкадія" було оформлено коаліцію держав, що єдиним фронтом виступили проти країн "вісі" та їх союзників, запрягшись співробітничати одна з другою й не підписувати з агресорами сепаратного миру.

Надзвичайно складно розвивалися відносини США з Радянським Союзом. У першій же бесіді з М. Литвиновим, що відбулася наступного дня після нападу японців на Перл-Харбор, К. Хелл поставив питання про розміщення американських військово-повітряних баз на радянському Далекому Сході для бомбардування Японії. Три дні згодом, одержавши відповідь з Москви, Литвинов відмовив йому, посиляючись на те, що в умовах жорстоких боїв під Москвою СРСР не може йти на ризик і відкривати ще один фронт проти Японії. У відповідь на це Рузвельт наказав припинити поставки до СРСР по програмі ленд-лізу, але вже 28 грудня відмінив це своє розпорядження. В середині грудня у президента визріла ще одна ідея — зібрати на території Китаю конференцію представників п'яти держав: США, Англії, Голландії, Китаю й СРСР для вироблення спільних підходів до

війни на Тихому океані. Але Сталін і цього разу відмовився декларувати свою готовність вступити в боротьбу з Японією в умовах незавершеної битви за Москву. Таким чином, зустріч в Чунцині пройшла без СРСР.

В свою чергу й СРСР також поставив перед союзниками неприємне питання. Під час переговорів у Москві з Е. Іденом Сталін вимагав, щоб союзники визнали передвоєнні кордони СРСР. Посилаючись на прохання президента США не підписувати жодних угод про повоєнне врегулювання в Європі без консультацій з американською стороною, Іден відмовився від його обговорення у Москві. Напруження навколо проблеми західних кордонів Радянського Союзу постійно зростало під час трьох- або двохсторонніх переговорів між союзниками. У зв'язку з цими проблемами наприкінці 1941 р. з Москви виїхав американський посол Л. Штейнгардт, а на його місце прибув старий приятель Рузвельта відставний адмірал У. Стендлі. Цим призначенням президент США підкреслював, що не має жодного бажання до краю ускладнювати відносини зі Сталіним.

Після безрезультатних переговорів протягом 20 — 28 травня 1942 р. у Лондоні до Вашингтона прибув В. Молотов. На час його прибуття 29 травня в США Рузвельт уже мав телеграму від Черчілля, у якій той стисло виклав основний зміст вимог Сталіна. Вони зводилися до прийняття Англією конкретних зобов'язань щодо відкриття 1942 р. другого фронту на заході Європи. В Лондоні співрозмовники Молотова, Черчілля та Іден, обмежилися інформацією про розробку планів операцій "Болеро", "Следжхеммер" і "Раундап". Але переговори завершилися загальними фразами про зближення сторін і прояв "доброї волі". З цим Молотов і відбув до Вашингтона. Незважаючи на тяжкий переліт над північними широтами, уже о 16 год. того ж дня він мав зустріч з Рузвельтом. З радянського боку в бесіді брали участь Литвинов та перекладач Павлов, з американської — Хелл, Гопкінс і професор Гарвардського університету С. Кросс. Після обміну загальними заявами Молотов попросив надати йому можливість відпочити з дороги. О 19 год. 40 хв. переговори відновилися. Як видно із записів Гопкінса й Кросса, діалог між президентом і наркомом ніяк не

міг увійти в річище взаємного розуміння. Молотов на-
полягав на необхідності якнайшвидшого відкриття
другого фронту в Європі, скаржився, що в Лондоні він
не знайшов у цьому питанні повного розуміння. Руз-
вельт і Маршалл співчували стурбованості Москви,
але й вони переконували Молотова, що попри усе їхнє
бажання відкрити другий фронт у Франції найближчим
часом неможливо насамперед через відсутність необ-
хідного тоннажу для транспортування військ. "Нічого
конкретного вони мені не заявили", — телефонував
до Москви нарком (62). Зі свого боку американська
сторона зосереджувала увагу на проблемах Тихого
океану і необхідності співпраці у боротьбі проти
Японії. Але тут Молотов виявив свою славнозвісну
впертість і, посиляючись на складність ситуації на
радянсько-німецькому фронті, навідріз відмовився від
обговорення будь-яких проблем щодо участі СРСР у
боротьбі проти Японії. Під кінець переговорів Мопото-
ву усе ж вдалося вичавити з Рузвельта запевнення,
що Америка розуміє усю нагальність "завдань ство-
рення другого фронту в Європі в 1942 р.". Далі такої
обтічної формули сторонам піти не вдалося.
Підписане за підсумками переговорів спільне комюні-
ке мало загальний і неконкретний характер. Щоправ-
да, 11 червня, уже після від'їзду Молотова, К. Хелл і
М. Литвинов підписали зобов'язання, що обидві сто-
рони продовжуватимуть надавати підтримку одна
одній у справі зміцнення їхньої обороноздатності.

Серед проблем, що обговорювалися у Вашингтоні,
важливе місце посідали ті, що стосувалися поставок
в СРСР стратегічних вантажів через північні моря.
Коли Молотов загострив увагу на цій проблемі,
президент надав слово адміралу Кінгу. Той докладно
розповів радянському наркому, які труднощі долають
конвої на своєму шляху від США до Мурманська чи
Архангельська, де їх від самої Ісландії супроводжують
німецькі літаки, а безпосередньо біля узбережжя Нор-
вегії на них чатують не лише надводні пірати "Тірпіц",
"Шарнгорст", "Гнейзенау", "Принц Ойген", а й
численні підводні човни, що діють з норвезьких фіор-
дів, а також літаки, розташовані на авіабазах у Північ-
ній Норвегії.

В ході переговорів з Рузвельтом Молотову довело-
ся проковтнути ще одну неприємну пілюлю. Під час

сніданку в Білому домі 30 травня президент поцікавився його враженням про Гітлера, натякнувши йому прозоро, що з усіх присутніх за столом лише він (Молотов) мав можливість бачитися й розмовляти з німецьким фюрером. Після короткої паузи Молотов сказав, що домовитися зрештою можна майже з усіма, а потім підкреслив, що йому жодного разу не доводилося мати справу з двома більш огидними людьми, ніж Гітлер і Ріббентроп. Ще кілька прикрих хвилин довелося пережити Молотову, коли він на прохання Рузвельта схарактеризував ситуацію на радянсько-німецькому фронті. Адже саме в цей час радянські війська терпіли поразку в Криму, провалився наступ Тимошенка з Барвенківського плацдарму на Харків. Вже після повернення Молотова до Москви стало очевидно, що, розгромивши там радянські війська і узявши кілька армій у полон, німецькі дивізії вирвалися на оперативний простір у напрямку Сталінграда й Північного Кавказу.

Усе це не могло не справити суттєвого впливу на результати переговорів. І все ж сторони зберегли, як мовиться, добру міну при поганій грі. На завершення Рузвельт запропонував, щоб після благополучного повернення Молотова до Москви радянський уряд негайно інформував Майського й Литвинова про його прибуття і визначив час публікування одночасно в Лондоні й Вашингтоні комюніке про його візит. Молотов пристав на таку пропозицію. Прощаючись, президент подарував наркому свою світлину, а Геррі Гопкінс у листі до Вайнайта констатував, що візит Молотова пройшов дуже добре. Він і президент перебували в добрій злагоді. Гопкінс висловлював упевненість, що в ході переговорів перекинуто міст ще через одну прірву між Америкою й Росією. Невгамовний оптиміст Геррі висловив також сподівання, що попереду ще багато праці, але її треба виконати, "щоб коли-небудь у світі настав справжній мир" (110).

У той час, коли на радянсько-німецькому фронті розв'язувалося одвічне гамлетівське питання "Бути чи не бути?", коли механізовані й танкові колони вермахту і його союзників рвалися на Сталінград і Кавказ й під загрозу було поставлено саме існування Східного фронту, а Сталін був змушений видати свій горез-

вісний наказ "Ни шагу назад", до Вашингтона надійшла радісна звістка.

Річ у тім, що 1942 рік був важким не тільки для СРСР, а так само й для усіх держав антигітлерівської коаліції. Військові успіхи агресорів досягли кульмінаційної фази. Поряд з поразками Червоної армії на Східному фронті італо-німецькі війська завдали жорстоких втрат британським силам у Лівії. Танки Роммеля увірвалися в Єгипет і погрожували форсуванням Суецького каналу. Успішне завершення операцій на цьому театрі воєнних дій разом із захопленням Кавказу могло означати лише одне — з'єднання сил агресорів у районі Перської затоки і вихід до нафтових родовищ Мосула. Це підірвало б паливну базу Великобританії і забезпечило б Німеччину та її союзників незліченними запасами близькосхідної нафти.

Після нападу на Перл-Харбор японські війська також досягли грандіозних успіхів. Вони захопили Філіппіни, Малайзію, Індокитай, Бірму, Індонезію, частину Нової Гвінеї і численні острови в Індійському океані. Капітулювала твердиня британського імперіалізму в цьому регіоні — фортеця Сінгапур. Флот імперії залишився тут без своєї головної бази. На початку квітня 1942 р. могутня японська ескадра з 5 авіаносців і 4 лінкорів розгромила британські сили в районі Цейлону і примусила їх втекти у західну частину Індійського океану. Під загрозою були Індія, а також Австралія ... З дня на день агресори сподівалися на об'єднання своїх сил в районі Перської затоки. Плани висадки союзних військ на півночі Європи доводилося відкладати на невизначений час, оскільки сили потрібні були скрізь, а німецька авіація наземного базування і японські палубні штурмовики та винищувачі панували в повітрі на всіх театрах воєнних дій.

У цей складний для союзників час до Вашингтона надійшла й радісна звістка. Після тріумфальних успіхів у Індійському океані японське командування перекинуло ударні сили флоту знову на Тихий океан. Випадкові сутички американських і японських кораблів, у тому числі й авіаносців, у різних кінцях безбережного океану, зокрема й у Кораловому морі, закінчувалися з перемінним успіхом для обох сторін. Нарешті в травні японське командування вирішило скон-

центрувати усі сили свого флоту і завдати американцям після Перл-Харбору ще одного нищівного удару. Цього разу близько 200 японських кораблів, з них 8 авіаносців, 11 лінкорів, 22 крейсери, 65 есмінців і 31 підводний човен, при загальній підтримці понад 600 літаків розпочали полювання за флотом адмірала Німица, маючи за мету також захопити американську військово-повітряну базу на атолі Мідуей. У розпорядженні адмірала Німица було всього 76 кораблів, причому третина з них перебувала в північній частині Тихого океану і вступити у бій не встигла. Але цей недолік Німиц компенсував надзвичайними перевагами над японцями у засобах і методах одержання секретної інформації. Рано вранці 4 червня 108 літаків японського адмірала Нагумо з'явилися над атолом Мідуей і скинули туди бомби, зіпсувавши злітні смуги летовищ, де базувалися американські бомбардувальники (переважно малоефективні у боротьбі проти авіаносців "В-17"). Але їх там у той час не було. Вони саме штурмували одне з авіаносних з'єднань японців. Zenітним вогнем і палубними винищувачами було збито значну кількість цих незграбних бомбардувальників. Тоді командир першої авіаносної групи адмірал Кондо послав на Мідуей другу хвилю японських штурмовиків. У цей час японський розвідник передав радіограму про те, що він знайшов американський флот — це справді було авіаносне з'єднання кораблів адмірала Німица, що йшло на виручку авіабазі на атолі Мідуей і давно вже вело спостереження за японськими силами. Зіткнення авіації обох з'єднань закінчилося на користь американців. Вони застали головну ударну силу японського флоту в момент заправки і спорядження літаків боезапасом. Удар американських пікіруючих бомбардувальників, штурмовиків і винищувачів був настільки ефективним, що негайно запалали три японські авіаносці: "Акага", "Кага" і "Сюрю", і невдовзі пішли на дно. Четвертий авіаносець "Хірю", де перебував командуючий другою дивізією авіаносців адмірал Ямагуті Тамон, зробив спробу атакувати своїми літаками американські авіаносці "Ентерпрайз", "Хорнет" і "Йорктаун". Але ця атака успіху не мала. Щоправда, щойно відремонтованому "Йорктауну" знову дісталось (потім його таки добив японський підводний човен), але й сам занадто пошкоджений "Хірю" невдовзі також пішов на дно.

У авіаційно-морському бойовищі біля атола Мідуей японський флот втратив 4 авіаносці, приблизно 330 літаків і один важкий крейсер. Американські втрати — 1 авіаносець, 150 літаків і 1 есмінець.

Після цієї поразки японцям, щоправда, вдалося захопити Алеутські острови, але ініціатива на Тихому океані тепер уже назавжди перейшла до флоту США. Так один з агресорів втратив стратегічну ініціативу. Але, за загальним визнанням, Тихий океан був тоді периферією другої світової війни. Навіть сам Рузвельт змушений був визнати, що "поразка Японії не призведе до поразки Німеччини і що зосередження американських зусиль проти Японії (1942 або 1943 р.) збільшує шанси на встановлення повного панування німців у Європі й Африці". Поразка ж Німеччини, на думку президента, могла означати й поразку Японії, можливо, навіть без єдиного пострілу або без єдиної людської жертви (58). Рузвельт був недалекокий від істини, але до поразки Німеччини було ще дуже далеко.

Тим часом сумна звістка надійшла з Африки. Наступ італо-німецьких військ на півночі континенту завершився повним розгромом англійських сил і сил домініонів. 8-а армія знову відкотилася в межі Єгипту. Оплот Британії у Лівії — фортеця Тобрук з гігантськими запасами зброї та спорядження — перейшла до рук німців. Її 33-тисячний гарнізон капітулював. Черчілль, що саме перебував у Білому домі, коли надійшла ця сумна звістка, був приголомшений. Англія опинилася на тих самих позиціях, що й два роки тому. Рузвельт щиро співчував йому.

Мабуть, саме під впливом цих поразок англійських сил на півночі Африки союзне командування поступово почало відмовлятися від планування операцій "Болеро" та "Следжхеммер" і приступило до розробки плану операції "Торч" — вторгнення у французьку Північну Африку. Черчіль прибув на консультації з Руз-

* Попередня, підготовча її фаза — операція "Джімнаст" — досить докладно обговорювалася під час другої Вашингтонської конференції "Аргонавт", що проходила 19 — 25 червня 1942 р. за участю Черчілля й Рузвельта, а також найвищих військових чинів обох країн. Але представників СРСР на цю конференцію не було запрошено.

вельтом 19 червня. Цього разу їхні бесіди проходили в літній резиденції президента Гайд-парку. Тріумф американського флоту і поразка 8-ї армії в Африці поставили обох лідерів в нерівні умови. Рузвельт міг диктувати свої умови, а Черчілль дедалі більше перетворювався на звичайного прохача. Але обох їх надзвичайно турбували події на російському фронті, де німці розвивали свій успіх у напрямку на Сталінград і Кавказ. Від того, чи зможуть росіяни утримати фронт, говорив начальник британського імперського штабу генерал Брук, залежали усі плани союзників на увесь останній період 1942 р. (48).

Ситуація ж, що склалася на південному фланзі радянсько-німецького фронту, дедалі більше турбувала союзників, насторожувала Рузвельта і його оточення. У листі міністра оборони Стімсона (19 червня 1942 р.) вже обмірковувалася можливість поразки СРСР. Стурбований Рузвельт доручив генералові Маршаллу і адміралові Кінгу розробити різні варіанти дій США за умов, коли Червона армія почне загальний відступ і виникне загроза здачі німцям Ленінграда, Москви й Кавказу. "Якщо росіяни протримаються до грудня, — говорив він своїм верховним військовим начальникам ще 17 червня, напередодні приїзду Черчілля, — союзники матимуть переважаючі шанси виграти війну, якщо ж вони "згорнуться", шансів на перемогу залишиться менше половини" (105).

За таких умов відсиджуватися за океанами Рузвельт уже не міг. Тому в ході конференції Черчілль поставив питання руба про необхідність прямого військового втручання США у бої на півночі Африки. Він вимагав висадити хоча б одну американську дивізію поблизу Каїру. Але Рузвельта більше приваблювали Західна Африка і можливість використання французьких сил, розташованих в Алжирі, Марокко та інших французьких колоніях. Проте цих своїх намірів він не виказував Черчіллю, продовжуючи наполягати на розвитку операції "Болеро". В цьому він опирався на повну підтримку Маршалла й Гопкінса. Але його "потаємна любов" до операції "Джімнаст" усе ж перемогла. На цьому ґрунті між президентом, Стімсоном, Маршаллом і Кінгом ледве не настав розкол у погля-

дах на майбутню участь США у війні. Але в тому-то й полягала його перевага як політика над надто вже прямолінійними військовиками і простаком-Гопкінсом, що він умів не лише командувати, а й переконувати. Зрештою він твердо пообіцяв своїм військовим начальникам, що висадка у Франції відбудеться 1943 р., а тим часом доручив їм готуватися до операції "Джіннаст" уже 1942 р. Тільки тут американські солдати могли якнайшвидше вступити у пряме зіткнення з німецькими військами. Африка була обрана Рузвельтом як своєрідний полігон ще й для того, щоб американські солдати й генерали навчилися там воювати. Але водночас це рішення відтягнуло висадку союзників на півночі Франції і дало поштовх виникненню усіх проблем повоєнного врегулювання в Європі.

Як той середньовічний лицар, що програв битву з драконом, відрубуючи йому кінцівки, на місце яких щоразу відростали нові, Рузвельт вирішив бити по периферійним силам агресорів, замість того, щоб ударити в їхнє серце — по Третьому рейху. Цим він залишив за Сталіним роль головного звитяжця проти основних сил Німеччини та її європейських союзників і сателітів. Східний фронт і 1942 р., і в подальші роки залишався головним, тут перемелювалися найбільші сили вермахту і війська сателітів, хоч і надто високою ціною — кров'ю народів СРСР. Згодом у Тегерані, Ялті й особливо у Потсдамі, коли вже Рузвельт пішов з життя, а Черчілля англійський народ послав у відставку, Сталін виклав ці, надані йому необачно Рузвельтом, козирі на стіл переговорів, претендуючи на роль головного упорядковувача повоєнної Європи. Безавторитетний Трумен і малодосвідчений політик Еттли, що заступили місце колишніх партнерів — суперників Сталіна на переговорах, не змогли протиставити підкріпленому силою військ, що стояли у центрі Європи, шаленому наступу більшовицької дипломатії свою рішучу позицію. Зрозуміло, що на розстановку сил впливала й ще не переможена Японія, до участі у розгромі якої союзники прагнули залучити військову силу СРСР, аби якомога менше пролити крові своїх солдатів. Але цей аргумент ні в якому разі не може виправдати політику зволікання з відкриттям другого фронту

на півночі Європи. Якщо Англія і США прагнули принести народам континенту свободу після тривалої нацистсько-фашистської навали, то вони мусили відкрити другий фронт на півночі Франції принаймні 1943 р., тобто на рік раніше, ніж це було зроблено. Але історія не знає зворотного руху, сталося так, як сталося. Після нацистської ночі над половиною Європейського континенту спустився морок тоталітарно-більшовицького сталінізму.

Влітку 1942 р. Рузвельт зробив ще один крок до зближення зі Сталіним. Скориставшись тим, що Черчілль (узгодивши це попередньо з американським президентом) зібрався летіти в Москву, він дав завдання Авереллу Гарріману супроводжувати британського прем'єра і в переговорах з Джо (так Черчілль і Рузвельт називали між собою Сталіна) представляти інтереси США. Згодом у своїх мемуарах Гарріман згадував, що звістка про перенесення терміну висадки союзників на півночі Франції на 1943 р. викликала обурення з боку радянського керівника. Влітку і восени 1942 р. Рузвельт усе частіше звертався до думки, що йому необхідно самому зустрітися зі Сталіним, оскільки влаштувати повоєнний світ лише спільно з англійцями без урахування позиції Росії навряд чи було б можливо. Так принаймні писав про ці роздуми Рузвельта Геррі Гопкінс (105). Після одержання звістки від Черчілля, що його зустріч зі Сталіним пройшла в атмосфері найбільшої доброзичливості, президент надіслав до Москви телеграму, у якій висловив щирий жаль з приводу того, що він сам не зміг через воєнні обставини взяти у ній участь. Він також підкреслював, що головного спільного ворога бачить у Німеччині, і висловив рішучість якомога швидше кинути американські військові сили проти Гітлера (77).

Але для того щоб зустріч трьох лідерів антигітлерівської коаліції могла стати реальністю, знадобилося ще чимало обопільних зусиль. У жовтні 8-а армія під

* Перед тим Черчілль відвідав британські війська на півночі Африки, що зазнали відчутних поразок від Роммеля, і змушений був зробити там істотні перестановки в командуванні.

орудом нового командувача Монтгомері завдала поразки Роммелю під Ель-Аламейном і відкинула його від Александрії на захід, переслідуючи італо-німецькі війська аж до самого Тунісу. 8 листопада у повному безладді, якому передувала хитра дипломатична гра Рузвельта з французьким командуванням на півночі Африки, почалася висадка англо-американських військ в районі Орана, Алжира, Касабланки, Сафі та Рабата. Короткочасні, але жорстокі сутички між союзним десантом і розрізненими французькими військами, значну частину яких складали сенегальці, марокканці, солдати, мобілізовані в інших французьких колоніях, припинилися лише в середині листопада. Але справу було зроблено. Практично непідготовлений, можна сказати, тренувальний десант під жерлами французьких гармат обійшовся незначними втратами — американців було убито 584, англійців — 597, понад тисячу союзних солдатів і офіцерів було поранено. Французькі втрати становили 1 600 чоловік. Так, генерал Ейзенхауер одержав можливість вирушити на схід назустріч генералу Монтгомері, відганяючи італо-німецькі війська до Тунісу.

Як писав один з помічників Рузвельта Хассет, президент США перетворювався на одну з центральних фігур у глобальній війні. Коли перед новим 1943 р. у себе в Гайд-парку серед найближчих соратників президент виголосив тост "За Об'єднані нації", усі зрозуміли його вірно — Рузвельт уже тоді бачив себе на чолі цих об'єднаних націй. Настала пора його активної діяльності не лише на полях і в океанах війни, а й на фронтах дипломатичних. Як свого часу президент Лінкольн, Рузвельт вирішив особисто відвідати театр воєнних дій. Проголосивши 7 січня щорічну промову в конгресі, вже 9-го Рузвельт в супроводі невеликого почту, серед якого вирізнялися адмірал Легі, Гопкінс та лікар Макінтайр, у повній таємниці відбув поїздом з Вашингтона на південь до Маямі. 11 листопада повітряний човен "Боїнг" компанії "Пан-Американ Ейруейз" під командуванням капітана Говарда М. Кона узяв курс на південь. Але летіти через океан довелося по довгій серповидній дузі. В англійському порту Батерст (Гамбія) президент

і його команда пересіли на "Дуглас-С-54", який узяв курс на Касабланку. Незважаючи на всі труднощі, Рузвельт наважився на цю подорож. Мабуть, Гопкінс, як ніхто інший, знав свого патрона, тому його записам можна вірити. Президенту, писав він, набридло слухати розмови про те, що літати небезпечно, його приваблювали драматичні повороти поїздки, але головне — йому хотілося подорожувати і вирватися з того напруженого кола обов'язків, у якому він постійно перебував у Білому домі. "Йому набридло, що інші люди, зокрема я, говорять за нього в різних кінцях світу" (110). Так, Гопкінс мав рацію, Рузвельт бажав сам грати свою роль і бути в центрі подій.

15 січня на летовищі біля Касабланки президента очікував його син підполковник Еліот Рузвельт, згодом туди доставили ще одного його сина, лейтенанта флоту Франкліна Д. Рузвельта-молодшого. Британське командування доклало зусиль, щоб розшукати й надати коротку відпустку й сину Черчілля Рандольфу, що служив у англійських командос. Знайшли в Тунісі й сержанта Роберта Гопкінса. Згодом преса досить прозоро дошкуляла, що за кордоном служить чимало американських солдатів і матросів, але їм чомусь не надають позачергових відпусток для зустрічі зі своїми батьками. Але Рузвельт не звертав на це жодної уваги. За найменшої нагоди під час відвідувань театрів бойових дій він зустрічався з своїми близькими й давав можливість це робити людям з його найближчого оточення (110).

Конференція в Касабланці знаменита тим, що там Рузвельту довелося зустрітися ще з одним мужнім патріотом. Це був генерал Шарль де Голль, який активно втрутився у плани Черчілля й Рузвельта щодо влаштування адміністрації у звільнених французьких колоніях. Шляхом складних маневрів де Голлю, всупереч прагненням Черчілля і Рузвельта, вдалося вибороти собі право очолити тимчасовий уряд Франції. Але Рузвельт до самого кінця залишався вірним своїм антипатіям до нього. Він визнав очолюваний де Голлем Французький комітет національного визволення лише тоді, коли його вже офіційно визнали і Черчілль, і Сталін. Де Голль ніколи не міг вибачити

Америці такої зневаги до нього. За цю велику політичну помилку Рузвельта довелося зрештою розплачуватися його наступникам Д. Ейзенхауеру і Дж. Кеннеді. Але це вже інша історія.

9. Шлях до операції "Оверлорд"

25 січня конференція завершила свою роботу, і президент США відбув тим самим шляхом додому. 31 січня він уже був у Вашингтоні. Тут його чекали важливі відомості про становище в районі Сталінграда. Армія Паулюса конала в оточенні, і Сталін нарешті теж міг відчувати себе переможцем, в той час як у Тунісі події розгорталися не так вже й вдало для військ Ейзенхауера. Італо-німецький опір зламати не вдавалося.

Стосунки ж між США і СРСР на початку 1943 р. значно ускладнилися. Сталін дедалі настирливіше вимагав відкриття другого фронту в Європі і збільшення американських поставок по ленд-лізу, а в державному департаменті наростала опозиція розширенню співробітництва між Великобританією, США і Радянським Союзом. Заступник держсекретаря Д. Ачесон 19 лютого 1943 р. висловився проти того, щоб доставляти в СРСР будь-які американські вантажі північним шляхом. В ряді листів до Рузвельта Сталін відверто звинувачував його у відході від узятих зобов'язань і навіть зраді інтересів "союзних держав". Його, як і де Голля, ображало те, що "двійка" приймала відповідальні рішення без будь-яких консультацій з ним. Рузвельт, як відзначає російський дослідник В. Мальков, не бажав давати подібного крену відносинам з СРСР і прагнув досягти певних зрушень у співробітництві з ним в інтересах спільної перемоги над фашизмом (59).

Зрештою він погоджується з побажанням В. Молотова направити до Москви посла Дж. Дейвіса, якого там добре знали й цінували. В березні Гопкінс і Рузвельт докладно інструктують Дейвіса перед тим як відрядити його до столиці СРСР. Мова йшла переважно про шляхи повоєнного врегулювання у світі, а також

про нові акценти у стосунках між Вашингтоном і Москвою. Рузвельт прагнув перейти до "особистої дипломатії", в перевагах якої він остаточно переконався у Касабланці. 5 травня Рузвельт вручив Дейвісу особисте послання Сталіну, ознайомивши його перед тим із змістом документа. Він прагнув усунути усі недоречності й ускладнення в стосунках з кремлівським вождем. 20 травня Дейвіс уже мав розмову з Молотовим, а згодом і з самим Сталіним і вручив йому послання президента США. Коли той ознайомився з його змістом, він сторопів — Рузвельт пропонував йому зустрітися без Черчілля влітку 1943 р. десь на берегах Берінгової протоки. Сталін не прийняв запрошення. Він твердо знав, що на жодному з берегів Берінгової протоки він не зможе організувати собі такої охорони, як у Кремлі. Треба було підшукати інше місце, куди б могли дістатися і де б могли розміститися сотні беріївських агентів і бойовиків. Тим часом поки Дейвіса возили у звільнений Сталінград, у Вашингтоні відбулася третя конференція Рузвельта й Черчілля ("Трайдент"), на якій було прийнято рішення про Чергову відстрочку з відкриттям другого фронту у Європі. Але уже на Квебекській конференції (14 — 24 серпня 1943 р.) мова зайшла про необхідність "досягнути Берліна раніше росіян". Отже, можна зробити висновок, що на позицію Рузвельта значною мірою вплинули поразки Німеччини та її союзників на Східному фронті й успіхи Червоної армії. Тому на Квебекській конференції вже не можна було відкладати рішення про форсовану підготовку до операції "Оверлорд". Таким чином, операція "Болеро" переходила в нову якість.

На Московську конференцію міністрів закордонних справ (19 — 30 жовтня 1943 р.) американська делегація, очолювана К. Хеллом, вже привезла досить конструктивні пропозиції президента США щодо подальшого розвитку союзницьких відносин і відкриття другого фронту. Ці пропозиції лягли в основу першої трьохсторонньої зустрічі у верхах ("великої трійці"), що відбулася 28 листопада — 1 грудня 1943 р. в окупованому радянськими військами Тегерані, де Сталін міг забезпечити собі надійну охорону.

Про Тегеранську конференцію трьох лідерів антигітлерівської коаліції написано стільки, що навряд чи до того можна щось додати. Нагадаємо лише про прийняті нею рішення, а також маловідомі українському читачеві події. Усі ці та інші сенсаційні "звіти" про операцію "Еврика" (саме під такою кодовою назвою й проходила конференція в Тегерані), в тому числі й псевдомемуари В. Бережкова (5), слід читати з великими застереженнями. Вони мають значні напластування ідеологічного впливу "холодної війни" і, м'яко кажучи, не зовсім відповідають дійсності.

Очевидно, попередня подорож в Африку була надто виснажливою для організму президента, до того ж ще додалися деякі ускладнення сезонного характеру. Як старий моряк Рузвельт вирішив цього разу здійснити подорож через океан на кораблі. Для цього трапилася якнайкраща нагода. Щойно був спущений

* Легенди блукають по мемуарах та "дослідженнях" про підготовку німецькими розвідувальними службами Канаріса та Шелленберга диверсій проти "великої трійці". Чимало заслуг приписали собі кагебістські агенти у розкритті цих близьких до міфічних планів. Останнім часом з'явилися мемуари Серго Берії, у яких син сталінського сатрапа і ката мільйонів невинних жертв Гулагу з цинічною відвертістю оповідає, як за дорученням "батька всіх народів", а також свого власного батька він встановлював у відведених для американського президента в радянському посольстві апартаментів усіляку апаратуру, щоб підслуховувати та записувати приватні бесіди Рузвельта з Черчиллем та його оточенням. Інструктуючи особисто сина свого сатрапа, Сталін поставив вимогу, щоб усі розмови між Черчиллем і Рузвельтом прослуховувалися, записувалися й розшифровувалися негайно і щоранку доповідалися йому (тобто Сталіну). Якщо можна вірити цьому агенту КДБ (що довгий час, відмовившись від батьківського імені, жив під чужим прізвиськом після розстрілу батька-ката, якого тепер так вихваляє, видаючи кровожерливого вовка за мирну вівцю), розмови між президентом і прем'єром, а також членами обох делегацій підслуховувалися у шести-семи кімнатах, тимчасово відведених у приміщенні радянського посольства під резиденцію президента. Протягом години-півтори Сталін працював над текстами, що щоранку лягали йому на стіл. Причому Сталін вимагав дотримувати навіть інтонацію, якою вимовлялася та чи інша фраза — "упевнено чи непевно". Маючи дані про американсько-англійські розбіжності, він постійно підігрував Рузвельту, домагаючись вигод собі. Така "східна хитрість" допомогла кремлівському владі перехопити ініціативу в трьохсторонніх переговорах не тільки в Тегерані, а очевидно, і в Ялті. Команду ж "слухачів" і вертухаїв, що виїздила в Тегеран, очолював сам невидимий Лаврентій, сплітаючи паутину з-поза меж посольського будинку, щоб ніхто його там раптом не помітив (47).

на воду гігантський лінкор "Айова", що мав відбувати на театр бойових дій, а заодно пройти морські випробування. В обстановці повної таємниці під виглядом приймальної комісії на корабель сіла велика делегація: сам президент, генерали Маршалл, Сомервелл, Хенді, адмірали Легі, Кінг, Браун, лікар Макінтайр, Кук і, зрозуміло ж, нерозлучний радник президента, його добрий геній Геррі Гопкінс. Командував кораблем старий приятель президента, його колишній морський ад'ютант Джон Маккрі. Президентові влаштували каюту, що мала прямий вихід на верхню палубу, і він за сприятливої погоди міг сам викатуватися на своїй колісничці, щоб насолоджуватися свіжим морським повітрям. На шляху до Африки сталася неприємна пригода. З одного з есмінців супроводження раптом вистрелила торпеда і попрямувала до "Айови". Окрім вахтеного офіцера на неї ніхто не встиг навіть зреагувати, але, як потім з'ясувалося, торпеда була незаряджена, не було висаджувача. Та все ж молодому командирі есмінця, який не мав жодної уяви про пасажирів "Айови", добре дісталось на горіхи. В СРСР за таку провину в подібній ситуації неважко собі уявити, що б з ним зробили. Знайшлися б і змовники, і спільники. Усі вони ковтнули б чимало "табірного пилу" або одразу ж були б пущені на дно разом із "завинілим есмінцем". 20 листопада "Айова" прибув в Оран, і президент негайно попрямував до Каїру, де мала відбутися його зустріч з Черчіллем і Чан Кайші. По дорозі він побував на фронті, відвідав руїни Карфагена, зустрічався зі своїми синами Еліотом і Франкліном. Після кількадечних переговорів у Каїрі з китайським генералісімусом, британським прем'єром, а також заступником наркома закордонних справ СРСР А. Вишинським Рузвельт на "Священній корові" * через Суецький канал, Багдад і Басру полетів до Тегерана. Черчілль вилетів того ж дня, але своїм літаком й іншим маршрутом. Усі ці перестороги були результатом надто вже активної діяльності беріївських агентів, що залякували зазделегідь через послів обох лідерів. До того ж і самі вони полюбляли цілковиту таємничість або гралися в неї з легкої руки своїх охоронних служб. До Тегерана Рузвельт віз "команду" з

* Так неофіційно називали особистий літак президента "С-54".

70 чоловік, в тому числі й незамінних філіппінських кухарів. Команда Черчілля була набагато скромнішою. Що ж до "команди" Сталіна, то її підрахувати неможливо. Адже разом з ним виїхали не лише два наркоми — Молотов і Берія, причому Берія, як уже зазначалося, увесь час залишався в тіні, а й цілі управління НКВС, адже в Тегерані під кожним кущем, принаймні у відгородженому високими щитами від міста кварталі, де розміщувалися британське й радянське посольства, сиділи агенти Берії.

Очевидно, що Сталін і обидва Берії переоцінювали успіхи своєї агентури й недооцінили "контррозвідальні" здібності Рузвельта. У приватній бесіді з Френсіс Перкінс, президент, прибувши після конференції на засідання конгресу, зізнався, що його переобтяжували заходи служб безпеки — вони забороняли йому подорожувати по Тегерану і спілкуватися з простими персами. Окрім того Рузвельт прагнув досягнути Сталіна і встановити з ним нормальні людські стосунки, як він завжди домагався цього з співбесідниками. Він навіть прагнув "полюбити Сталіна і примусити його полюбити" себе. У перші дні конференції йому, тонкому психологу і знавцю людських душ, ніяк не вдавалося встановити тісний особистий контакт з московським диктатором, "підібрати до нього ключик". Надто вже непроникливим і офіційним був той "кремлівський єфінкс".

Щоб запобігти його підозріливості й не давати зайвої інформації для роздумів, Рузвельт обмежив свої контакти з Черчіллем, а можливо, американські спецслужби таки вистежили ті надсекретні беріївські підслухувачі. В усякому разі Рузвельт говорив Перкінс, що він не бажав "викликати у росіян зайвої підозри". Він щиро зізнавався їй, що приїхав у такий далекий світ, аби прихилити до себе Сталіна, а не задля того, щоб займатися рутинними справами, які могли зробити міністри закордонних справ. Але йому ніяк не вдавалося зазирнути крізь холодну маску сталінської непроникливості. На третій день після майже безсонної ночі він нарешті придумав хід, який мав примусити Сталіна "розколотися". По дорозі до залу засідань він стиха кинув Черчіллю: "Уїнстоне, сподіваюся Ви не будете відчувати прикrostей від того, що я сьогодні робитиму" (на переговорах. — **А.Т.**). У відповідь на ці

"Воєнні рішення Тегеранської конференції", визначав, що операція "Оверлорд" має розпочатися не пізніше травня 1944 р. Сталін зобов'язався приблизно в той самий час розпочати великий наступ на сході, щоб запобігти передислокації німецьких військ на захід. Сторони висловили побажання залучити до участі у війні на боці союзників Туреччину, але цього, як відомо, досягти не вдалося. Навчені уроками першої світової війни турки залишилися нейтральними до самого кінця війни. Сторони висловили готовність надати підтримку партизанам Тіто. У надзвичайній секретності було також досягнуто домовленостей про вступ СРСР (після капітуляції Німеччини) на боці союзників у боротьбу проти Японії. Чимало часу було приділено й повоєнній долі Німеччини. Рузвельт висунув ідею розчленування Рейху на 5 автономних держав, а Черчілль запропонував утворити Дунайську федерацію, куди б увійшли Австрія, Баварія й Угорщина. Але Сталін мав свої плани. Роздроблення Німеччини могло означати й створення незалежної Пруської держави, а це перешкодило б його планам анексування Східної Пруссії. Тому він запропонував включити частину Пруссії до СРСР, а іншу частину — до незалежної Польської держави. Найгостріше стояло польське питання. Сталіну так і не вдалося умовити своїх партнерів визнати кордони СРСР, що утворилися в результаті радянсько-німецького пакту після розчленування Польщі Німеччиною та Радянським Союзом у вересні 1939 р. Але остаточних рішень з територіальних проблем конференція не прийняла. Для їх попереднього розгляду і узгодження було утворено Європейську консультативну комісію. Наступні зустрічі у верхах у Ялті та Потсдамі зрештою розв'язали ці проблеми. Можна стверджувати, що в Тегерані Сталін уперше заявив про себе на міжнародній арені як хитрий і розумний політик. Йому таки вдалося перетягнути на свій бік Рузвельта, який уже стомився від безкінечних імперських амбіцій Черчілля і знайшов у особі кремлівського володаря надійного партнера на противагу амбіційному британському прем'єру.

Згодом Рузвельт, оцінюючи підсумки Тегерана, назвав конференцію історичною подією. З його визна-

ченням перегукувалися й оцінки Черчілля. Сталін був стриманішим. Він обмежився лише констатацією, що конференція пройшла з великим успіхом і що особисті зустрічі лідерів мали важливе значення (77; 128; 129).

Мабуть, найкращу оцінку конференції дав біограф Рузвельта і Гопкінса Р. Шервуд. "Офіційні записи цих нарад, — писав він, — було зроблено так обережно, що справжній драматизм того, що відбувалося, був вельми затуманений, але він був настільки великим, що його неможливо було повністю приховати. Перечитуючи ці нарочито сухі й обережні звіти, неможливо не відчувати, що тут засідали титани, що визначили майбутнє усієї планети ... це була справді Велика трійця. Черчілль вдавався до усього свого ораторського мистецтва, блискучих мовних зворотів, майстром яких він завжди був; Сталін з повною байдужістю до всіх вивертів і викрутасів свого досвідченого супротивника рубав з плеча, в той час як Рузвельт сидів посередині як загальноновизнаний посередник, арбітр, неперевершений авторитет *. Його виступи в переговорах не були такими вже частими, а іноді здавалися й зовсім недоречними, що не стосувалися обговорюваної справи, але, як це було видно в Тегерані й у Ялті, останнє слово належало завжди тільки йому" (110). На такій ноті завершувався 1943 р.

Попереду був рік 1944, рік вирішальних перемог союзників на всіх фронтах і розвалу блоку агресорів. Для Рузвельта перші 5 місяців року пройшли в безперервних клопотах по забезпеченню успішного проведення операції "Оверлорд". Хоча усі служби працювали, як чітко відлагоджений механізм, усе ж чимало проблем "замикалося" й на самому президентові. Тут знову зіткнулися інтереси США і Великобританії. Черчіллю вкрай хотілося, щоб головнокомандуючим було призначено англійського воєначальника. Але водночас він добре розумів, що головне навантаження ляже на

* Як уже відзначалося, маючи необхідні агентурно здобуті дані, Сталін вміло підігрував у цій його ролі президенту США. Шервуд, коли писав ці рядки, очевидно, й не здогадувався про те, що Сталіну було відомо майже все, про що попередньо домовлялися в апартаментах Рузвельта обидва західні лідери, а також їхні радники. Отже, справжнім тріумфатором Тегерана був зовсім не Рузвельт, а його кремлівський опонент разом із своїм підручним, новим Малютою Скуратовим — Лаврентієм Берією

плечі американської армії та американського військово-промислового комплексу. Довгі суперечки завершилися тим, що відпала й кандидатура Дж. Маршалла. Рузвельт залишив його на посаді Голови комітету начальників штабів. Головнокомандуючим силами вторгнення було призначено Д. Ейзенхауера, що мав досвід керівництва операцією на півночі Африки. Сухопутними військами керував Б. Монтгомері. Решту керівних посад союзники поділили порівну.

Але на перешкоді великих планів ФДР стала неможлива доля. Стан його здоров'я, як і декого з його найближчого оточення, значно погіршувався. Найближчий радник Гопкінс, не витримавши напруги, ліг у шпиталь. Міссі Ліхенд також лежала в лікарні в Нью-Йорку, сам президент танув на очах, сили його вичерпувалися. Особистий лікар Макінтайр наполягав на обстеженні. Наприкінці березня його "запакували" до шпиталю, де здоров'ям головнокомандуючого зайнялися фахівці (Макінтайр був отоларингологом за фахом, хоч і віце-адміралом за рангом). Виявилося, що організм президента на межі вичерпання. Судинна система була в жахливому стані, серце збільшилося, тиск був високим. Президента обмежили в усьому, лікарі суворо стежили за дотриманням режиму. Відпочиваючи в чудовому маєтку Б. Баруха в Південній Кароліні, Рузвельт був позбавлений навіть телефона. А попереду були його четверті президентські вибори.

Кампанія проходила спокійно, без зайвого перенапруження, як це було 1940 р. Президенту не треба було доводити виборцям, що він іде на четвертий термін всупереч неписаним законам тільки тому, що точиться страшна війна. Це й так було очевидно. Але про всяк час він дозволяв собі трохи похизуватися: 11 липня він заявив, що був би не проти того, щоб повернутися до приватного життя, але "як добрий солдат" готовий залишитися на своєму посту, якщо йому накаже це головний командуючий — народ (114). Супернику Рузвельта, 42-річному кандидату від республіканців Т. Дьюї, залишалося мало шансів. До того ж впродовж кампанії Рузвельт чимало попоїздив по країні, поспілкувався з народом, що додало йому сили. Від спілкування з виборцями і стан його здоров'я значно поліпшився. У своїх промовах він головну увагу приділяв зростанню ролі США у міжнародній

політиці, наголошував на необхідності утворення ООН. Але виборча кампанія обернулася для президента й тяжким випробуванням. Опозиційна преса безжально натякала на стан його здоров'я, переходячи усякі межі людської моралі, відверто писала, що в особі Рузвельта Америка обирає "мертвого президента". Чимало до цього цькування додавав жару генерал Д. Макартур, який не міг вибачити президенту, що командуючим на головному театрі воєнних дій він обрав не його, Макатура, а його колишнього ад'ютанта Д. Ейзенхауера.

Але на Рузвельта працювало все — насамперед успішний розвиток операції "Оверлорд", поліпшення стосунків з СРСР, і передусім добре розуміння американським виборцем того факту, що коней на переправі міняти небезпечно, до того ж і республіканський кандидат Дьюї аж ніяк не міг претендувати на будь-яку реальну конкуренцію з неподільним авторитетом Франкліна Делано Рузвельта. І все ж кампанія відібрала чимало сил, а їх залишалось вже й так замало. Довелося поїздити по країні, виступати в різних аудиторіях, вислухати чимало й неприємних вигуків, а для вразливого й хворобливого реноме президента це також не пройшло дарма. Було, щоправда, чимало й приємних надихаючих зустрічей, особливо в робітничих аудиторіях. Соціальне законодавство "Нового курсу", ефективність якого змушені були визнавати й республіканці, давалося взнаки. Основна маса американського робітництва голосувала за "свого" президента.

Навчений досвідом протистояння великим монополіям Рузвельт не забував і про те, щоб зберегти підтримку приватного капіталу. У своїй промові в Чикаго 28 жовтня, у самий переддень виборів, що мали відбутися того року 7 листопада, Рузвельт наголосив, що він і тепер, як і завжди, вірить у приватне підприємництво, що саме воно може забезпечити повну зайнятість для американського народу, що найбільш ефективною є американська система приватних прибутків. Такою була його відповідь тим, хто звинувачував його, захисника інтересів приватного підприємництва з певними елементами державного контролю, у комунізмі. Адже реакційна республіканська преса відверто називала Рузвельта "червоним".

Зрештою всі ці звичні для США передвиборні обміни ударами списів залишилися позаду. Щоправда, перевага виявилася мінімальною. Демократи зібрали 25,6 млн голосів виборців, республіканці — 22 млн. Рузвельт забезпечив собі підтримку 432 голосів виборщиків. Але був іще один приємний результат. Втративши одне місце в сенаті, демократи надбали аж 20 додаткових місць у палаті представників, що дало їм неабиякого оптимізму.

Отже, вибори були позаду, і хоч вони й не завершилися тріумфальною перемогою, але однозначно підтвердили, що попри всі політичні розбіжності між республіканцями й демократами американський народ цілком поділяє політичну лінію і беззастережно підтримує свого головнокомандуючого. 20 січня Рузвельт відбув церемонію інаугурації. Цього разу вона проходила не як завжди в Капітолії, а в південному портику Білого дому. Президент хотів виступати стоячи, для чого на схудлі ноги треба було натягати жорсткі залізні протези, а в них він міг протриматися дуже недовгий час. Церемонія була спрощена до краю. Президент, розставивши зручно свої ортопедичні апарати, без свого традиційного для такої пори року капелюха, без пальта, в легкому костюмі виголосив п'ятихвилинну промову, над якою він працював більше часу, ніж над будь-якою з проголошених ним за останні два роки (110). Увечері у вузькому колі найближчих ФДР відзначив своє 62-ліття, оскільки недовзі мав відбутися зустріч з Черчиллем і Сталіним у Ялту. Так, не відпочивши після виснажливого політичного марафону внутрішнього, ФДР включився у свій останній політичний марафон зовнішній.

Зима 1944/45 р. не була надто сприятливою для військ союзників. Операції по звільненню Північної Італії затягувались, там точилися криваві сутички. Гинули американці, канадці, англійці, поляки з армії Андерса, а генерал Александер ніяк не міг домогтися змін на свою користь. У складних погодних і воєнно-стратегічних умовах проходила кампанія і на півночі Франції. Зимові хуртовини, тумани й ожеледиця звели механічну й технічну перевагу військ союзників над вермахтом нанівець. Авіація сиділа на летищах, втрати в танках були настільки значними, що доводилося виводити з боїв на переформування цілі дивізії. Дава-

лася взнаки й тотальна мобілізація, до якої вдався ко-
наючий гітлерівський режим. Нарешті 16 листопада
потроху почало розпогоджуватися, і авіаційні армади
союзників знову злетіли в небо. Операція "Куїн" так
само, як перед тим при нанесенні удару по Нормандії
в ході здійснення операції "Кобра", мала розчистити
сухопутним військам дорогу до "серця Рейху". Але
удар попри витрату 10 тис. тонн бомб, які скинули на
німецькі укріплення й дороги понад 4 тис. союз-
ницьких літаків, виявився малоефективним. Місяць на-
пружених боїв на лівому березі Рейну завершився не-
вдало. Коли американським військам нарешті здалося,
що вони дісталися водної перешкоди, вони не
побачили казкової німецької річки. Перед ними були
каламутні розливи річки Рур, оскільки німці відкрили
шлюзи, зірвали захисні дамби і, затопивши прирічні
низини, зробили їх недосяжними для будь-якого тран-
спорту. Американське командування було змушене
шукати якихось альтернативних шляхів проникнення
на територію Рейху. Наступ захлинувся.

Після поразки в ході операції "Маркет-Гарден", коли
союзний десант в районі нідерландського міста Арнем
був майже цілковито знищений німецькими танковими
дивізіями (союзники втратили тоді майже 12 тис. солда-
тів і офіцерів найпривілейованішого роду військ — повіт-
ряного десанту), затихли наступальні операції у Голлан-
дії. Треба було переформувати сили і дочекатися, коли
спаде вода із затоплених низин.

А тим часом Гітлер задумав контрнаступ в районі
Арденнської ущелини, звідки 1940 р. розпочав свою
тріумфальну ходу корпус Гудеріана, що приніс пере-
могу над Францією. Операція "Вахта на Рейні" про-
водилася в обстановці такої секретності, що навіть ні-
мецьким генералам не були відомі ні район, ні її мета
аж до самого початку наступу. Після подій 20 липня
1944 р. наради у фюрера проводилися в умовах су-

* Як відомо, 20 липня 1944 р. о 12 год. 42 хв. у приміщенні
штаб-квартири в Растенбурзі, у "вовчому лігві" вибухнула бомба,
поставлена полковником Клаусом Шенком фон Штауфенбергом під
столом, за яким сиділи запрошені Гітлером на нараду вищі чини
армії. Замах був невдалим. Хтось із генералів відсунув ногою
портфеля, що йому заважав, далеко під стіл, що й врятувало
фюрерові життя. За цей рух ноги життям заплатили сотні генералів і
офіцерів, вищих сановників-опозиціонерів нацистському режиму.
Гітлер відтоді втратив довіру до "своїх" генералів (42, 49).

ворої секретності. Пильність есесівської охорони досягала абсурду. У генералів та вищих офіцерів при вході в бункер відбирали не лише особисту зброю і портфелі або теки для паперів, а навіть записники. Один з них, командир танкової дивізії Фріц Байєрлайн, навіть не наважився витягнути з кишені носовика, щоб витерти піт з чола. Найсуворіше дотримування маскуванню в районі Ейфеля, звідки мав початися наступ, й імітація активної підготовки доріг для пересування військ на півночі призвели до того, що розвідка союзників втратила з поля зору аж дві німецькі танкові армії, вдало заховані Гітлером у Арденнських лісах. Підготовлена під керівництвом Отто Скорцені спеціальна диверсійна група з перевдягнених в американські однострої солдатів Рейху, що володіли англійською мовою, мала завдання порушити комунікації, захопити мости в тилу у союзних військ, сіяти паніку й поширювати дезінформацію. Усе було підготовлено якнайкраще. Фюрерові довелося тричі переносити термін початку наступу (25 листопада, 10 грудня), поки нарешті 16 грудня ударні колони 6-ї й 5-ї танкових армій не вирвалися на оперативний простір в смузі дій ослаблених у попередніх боях 6 американських дивізій Омара Бредлі та 8-го корпусу генерала Т. Мідлтона.

У перші дні контрнаступу американські війська змушені були в безладді відступати. Потім опір поступово налагодився, а з прибуттям свіжих сил стабілізувався. Хоч німецький "психічний" контрнаступ своєї остаточної мети не досяг — тобто вермахт не вийшов до Антверпена і не захопив там багаті американські склади, страху він нагнав на союзників чимало. Експансивний Черчілль звернувся до Сталіна з проханням розпочати наступ російських військ на сході якомога швидше. Рузвельт направив до радянського командування "компетентного офіцера" для обговорення стану справ у Ейзенхауера і налагодження взаємодії з східним фронтом. І хоча при цьому підкреслювалося, що становище у Бельгії непогане, президент усе ж наполягав на необхідності розширення координаційних контактів, виходячи з "крайньої терміновості справи". Для такого розважливого й амбітного політика, як Рузвельт, це означало щонайменше як натяк на надання союзникам негайної допомоги. Послання було відправлено 24 груд-

ня, а 26 ударні сили німців практично вже вичерпали свій наступальний потенціал. Потроху розпогодилося, і союзна авіація піднялася з лєтовищ. До того ж німцям не вдалося захопити американські склади з паливом у прифронтовій смугі і танки змушені були виходити з бою.

Гітлер ніби здогадувався про наступну конференцію "великої трійці" в Ялті, передаючи цим арденнським контрнаступом додаткові козирі в руки своєму недавньому партнеру по пакту Сталіну.

10. Двобій "титанів"

На початок 1945 р. радянські війська практично повсюдно вийшли за межі передвоєнних кордонів СРСР. Лише частина Литви, де продовжувався шалений опір німецького угруповання під командуванням Шернера у "Курляндському казані", ще залишалася в руках у німців. Радянським військам вдалося оточити і притиснути до Балтійського узбережжя близько 33 дивізій ворога.

Після стабілізації становища в районі Арденнського виступу союзні війська спромоглися вийти до кордонів Німеччини й на Заході. Становище Рейху ставало безвихідним. На порядок денний поставали питання повоєнного врегулювання в Європі.

Серйозні зрушення на користь союзників відбулися й на тихоокеанському театрі. Від "великого клину", який Японія утворила там, на кінець 1944 р. мало що вже залишилося. Завершувалося звільнення від японських окупантів Бірми, все вужче стискалося коло навколо власне Японських островів. У листопаді 1944 р. відбулися значні зміни у командуванні союзних військ. Координуючи свої зусилля з Чан Кайші, генерал Макартур та адмірал Маунтбеттен розробляли плани остаточного прориву "японського кільця", штурму Філіппін, Формози (Тайваню) та інших островів. Для цього верховне командування США прагнуло втягнути СРСР у активні воєнні дії проти Квантунської армії, щоб перешкодити можливе передислокування її частин з континенту на стратегічно важливі острови. А

цю проблему можна було вирішити також лише на зустрічі "великої трійці".

Ситуація на Тихому океані ускладнювалася ще й через своєрідну фронду американського головнокомандуючого на цьому театрі воєнних дій, республіканця за поглядами генерала Дугласа Макартура, що займав відверто антирузвельтівську позицію. Як і кожному бравому воякові, йому снилися лаври тріумфатора. Залишаючи в 1942 р. на торпедному катері Філіппіни, генерал обіцяв повернутися туди переможцем. Згодом він наполягав на тому, що саме тихоокеанський театр має залишатися для США головним. Але Рузвельт зневажив цими вимогами войовничого "губернатора" Філіппін, позбавленого своєї ватчини. Макартур звертався по допомогу навіть до Сталіна. Але Рузвельт усе ж віддавав перевагу афро-європейському театру. Макартур змушений був поступитися, але затаїв зло на свого головнокомандуючого (129). Напередодні президентської кампанії 1944 р. генерал мав стати козирною картою республіканців, що прагнули за будь-яку ціну виграти вибори. Промакартурівське лоббі в партії навіть висунуло його кандидатом у президенти. Але на конвенті республіканської партії генерала прокотили "на вороних". Дьюї набрав 1056 голосів делегатів, Макартур — лише 1 (!). Він і у цьому вбачав "руку" Рузвельта й "оскаженів до краю" (114).

Щоб якось вгамувати норовистого генерала, Рузвельт змушений був улітку 1944 р. відправитися на крейсері "Балтімора" на Гаваї, провести там розширену нараду та взяти участь у розробці перспектив кампанії на цьому театрі воєнних дій. Макартур наполягав на негайному штурмі Філіппін. Більшість військових фахівців ставила доцільність такої операції під сумнів, мотивуючи це надто великими (передбачуваними) втратами. Певний час такої ж думки дотримувався й головнокомандуючий. Але раптом він змінив свою думку. Макартуру таки вдалося умовити президента підтримати його варіант, хоч він цілковито суперечив обережній тактиці Рузвельта. Адже він змушений був вибачатися перед кожною вдовою, перед кожною матір'ю за їхнього чоловіка або сина, що загинув на далеких фронтах у боях за "чужі Америці інтереси". Амбіційний десант Макартура на Філіппіни

міг принести додаткові величезні людські втрати, а для того, щоб їх якомога зменшити (з американського боку), Рузвельту потрібно було, щоб тисячі радянських солдатів полягли у двобої з Квантунською армією, перешкоджаючи своїми смертями передислокуванню значних її сил з Маньчжурії на острови. Одне слово, усе сходилося на тому, що зустріч "великої трійці" ставала дедалі нагальнішою.

Як згадував пізніше Гопкінс, ще в середині вересня 1944 р. назрівання багатьох різноманітних проблем у міжсоюзницьких відносинах змусило президента розмірковувати над необхідністю скликання другої конференції зі Сталіним і Черчіллем, оскільки механізм ЄКК* виявився надто неефективним і діяв у надто вже уповільненому темпі. За таких умов неважко було передбачити, що на момент поразки Німеччини у союзників могло не виявитися жодних спільних планів або угод щодо подальшої долі і самої Німеччини, і усієї Європи (110).

В політичному плані, за свідченням Гопкінса, не було жодної угоди про репарації з Німеччини; не було вирішено проблему розчленування Рейху; не досягнуто угоди про розподіл зон окупації. Нерозв'язаним залишалося й питання про воєнних злочинців, очевидними були ускладнення у польському питанні, оскільки позиція СРСР щодо східних і західних кордонів Польщі повністю суперечила позиції польського емігрантського уряду. Потребувала також узгодження далекосхідна проблема, оскільки ще в Тегерані Сталін висунув "деякі" претензії щодо японських територій, вимагаючи їх як компенсацію за свою участь у війні проти неї. "Сполученим Штатам, — писав Гопкінс, — надто важливо було знати, чого саме вони (совіти. — **А. Т.**) бажають, щоб врахувати наші (тобто американські. — **А. Т.**) історичні відносини з Китаєм".

* Європейська консультативна комісія — постійний орган головних учасників антигітлерівської коаліції була утворена після Тегеранської конференції. Радянські інтереси в комісії представляв посол СРСР у Лондоні Ф. Гусев, що замінив там І. Майського. За час її роботи було проведено 20 офіційних і 97 неофіційних засідань, на яких обговорено і вироблено майже півтора десятка різних документів, що потім підлягали затвердженню урядами країн-учасниць. Відповідно до рекомендацій Потсдамської (Берлінської) конференції ЄКК саморозпустилася 6.IX 1945 р.

Чимало проблем виникало й у зв'язку з відновленням французької колоніальної імперії. Претензії де Голля щодо збереження в регіоні французьких інтересів і прагнення Рузвельта до встановлення там режиму "відкритих дверей", м'яко кажучи, не зовсім збігалися.

Тривалий час у Вашингтоні точилися суперечки щодо вибору місця майбутньої зустрічі у верхах. Але було очевидно, що, як і попереднього разу, Сталіна не вдасться умовити залишити територію СРСР або виїхати кудись у "близьке зарубіжжя". "Я відчуваю, — писав американський президент британському прем'єру, — що ми не зможемо переконати дядечка Джо виїхати за межі Чорного моря, якщо лише німці на той час не капітулюють". Адже, виходячи з погодних умов та пори року, конференцію краще було провести на Кіпрі, Мальті, в Афінах чи будь-де в субтропічній зоні, про що і йшлося в попередніх переговорах. З іншого боку, стан здоров'я президента не дозволяв йому здійснити тривалу й далеку подорож у Європу або в Азію. Тому вже в попередніх розмовах Гопкінс запропонував місцем проведення Крим, насамперед з огляду на більш-менш сприятливі там у цей період року кліматичні умови. Цю ідею спочатку відкинув Черчілль, хоча, як констатував згодом Гопкінс, він погодився б поїхати навіть до Москви (Париж вартий месси. — А. Т.), настільки йому кортіло, щоб ця конференція відбулася (110).

Перемога на виборах, хоч і не така тріумфальна, як попередні, усе ж додала снаги Рузвельту, здавалося, стан його здоров'я стабілізувався, і рішення про далеку подорож до Криму було прийнято. Мабуть, це була найбільша помилка і самого президента, і його найближчого оточення. Як показав подальший перебіг подій, перевтома, що поступово накопичувалася за роки трьох президентських періодів, в результаті цього виснажливого вояжу і ще виснажливішого двобою зі Сталіним вже стала нездоланною для ослабленого хворобою й напруженням організму ФДР. Невдовзі після повернення з Криму Рузвельт занедужав і згас.

Обидві сторони (радянська й англо-американська) ретельно готувалися до зустрічі. Подейкували про запрошення на зустріч і де Голля. Напередодні він відвідав Сталіна у Кремлі й підписав з СРСР ряд важливих

для Франції угод, але на Кримську конференцію "великої трійці" його усе ж не запросили. Незважаючи на те, що великий обсяг проблем постав у зв'язку з далекосхідною політикою союзників, не був запрошений на конференцію і Чан Кайші.

Гопкінс за дорученням президента зазделегідь, ще 21 січня, вилетів у Лондон для узгодження спірних проблем з Черчиллем і лише у Ла-Валетті приєднався до президентської команди, яка разом з Рузвельтом прибула до столиці Мальти крейсером "Куїнсі". "Повітряний міст" Лука — Євпаторія напружено працював цілу ніч з 2 на 3 лютого, допоки усі члени англо-американської делегації, до якої входили близько 700 чоловік*, не були перевезені в Крим.

Перебіг подій і рішення Кримської (Ялтинської) конференції досі посідають чільне місце в історіографії найдраматичнішого дипломатичного фронту другої світової війни. Рузвельта звинувачують у надмірній поступливості, Сталіна — у зажерливості й безпринципності** (що він, мовляв, не виконав багатьох своїх зобов'язань, узятих там), Черчилль присвятив конференції чимало сторінок своїх мемуарів.

* Ще задовго до початку конференції до Криму прибула велика група американських та англійських військових спеціалістів, а також представники служб безпеки. В Чорне море увійшли і згодом кинули якор на рейді Ялти й Севастополя кораблі союзників "Ріннакль" та "Імплісіт", а також ряд допоміжних суден. Спеціальний корабель зв'язку флоту США "Кетоктін" з допомогою протягнутого з Севастополя до Ялти кабеля підтримував постійний контакт з Вашингтоном. До Ялти його провести побоювалися через небезпеку плаваючих німецьких мін — надто дорогоцінною апаратурою було нашатковано цей унікальний корабель президентського зв'язку. Разом з командами кораблів, службами безпеки та забезпечення діяльності делегацій до Криму з Англії й США прибули близько 2 500 чоловік. Можна собі лише уявити, який корпус охоронців, перевдягнутих агентів та інших "фахівців" нагнав до Криму Сталін.

** Мова йде насамперед про те, що Сталін знехтував домовленостями про повоєнне врегулювання політичних проблем європейських країн та принципах плюралізму, проведення виборів на демократичній основі в присутності представників союзних держав. Натомість Сталін насадив у країнах Центральної й Південно-Східної Європи тоталітарні просталінські режими. Досі великодержавні шовіністи й імперкомуністи в Росії, посиляючись на ялтинські рішення, просторікують про якісь права й особливі інтереси Росії в цих країнах Європи.

Обидві сторони і напередодні, і в ході конференції пускали в хід додаткові козири. До Рузвельта на другий день її роботи надійшла звістка про взяття столиці Філіппін Маніли, Сталін наголошував на тому, що Одер вже не є перепорою на шляху до Берліна. Черчілль хизувався успіхами в Італії й пропонував свою допомогу для якнайшвидшого визволення Відня й Будапешта... Мірялися...

Перше пленарне засідання після обміну інформацією про становище на фронтах почалося вдень 5 лютого. За круглим столом Лівадійського палацу (царів Романових), де розташувалася американська делегація (очевидно, таким чином Сталін вирішив віддячити Рузвельтові за його згоду оселитися у радянському посольстві в Тегерані під час переговорів там), зібралися 23 чоловіки. З радянської сторони — Сталін, Молотов, Вишинський, Майський, Громико, Гусев. З американської — Рузвельт, Стеттініус (він замінив Хелла на посаді держсекретаря), адмірал Легі, Бірнс, Гарріман, Гопкінс, Меттьюз. Скромнішою була англійська делегація — Черчілль, Іден, Бріджес і посол Керр. Перекладали Павлов, Болен і майор Бірс.

Після досить тривалої дискусії пропозиція Рузвельта про розчленування Німеччини на ряд держав була поставлена під сумнів, її винесли на обговорення членів спеціально утвореної комісії в складі Ідена, Вайнайта (посла США у Лондоні) та Гусева. Франції поряд з іншими трьома союзними державами також виділили зону окупації. Після гострих дебатів встановили й розміри репарацій на користь СРСР, домовилися про порядок підписання беззастережної капітуляції з боку Німеччини. Досить тривалий час обговорювалися проблеми утворення механізму роботи ООН і особливо вироблення проекту її Статуту. Зрештою найбільш спірні питання було врегульовано — СРСР визнав американські пропозиції щодо механізму голосування в Раді Безпеки прийнятними. Попередньо вирішили, що до членів ООН увійдуть і дві радянські республіки (Україна й Білорусь) з правом вирішального голосу на засіданнях Асамблеї, але не в Раді Безпеки. Не обійшлося й без короткої, але досить палкої сварки з приводу подальшої долі колоній, але Черчілль усе ж спромігся у пристрасному виступі переконати Рузвельта у передчасності постановки на поря-

док дня питання про долю Британської імперії. Сторони дійшли згоди щодо утворення постійного органу союзників для врегулювання спірних питань — ради міністрів закордонних справ трьох держав *.

З усього порядку денного, що розглядався у Лівадійському палаці, для Рузвельта, мабуть, найголовнішим було питання про утворення Організації Об'єднаних Націй, цього, за його словами, "спільного дому" для миролюбних народів. Коли довгі дебати про порядок голосування великих держав на Асамблеях та в Раді Безпеки зрештою завершилися розумним компромісом, було прийнято спільне комюніке, в якому наголошувалося, що голови урядів трьох держав вирішили найближчим часом заснувати спільно з своїми союзниками всезагальну міжнародну організацію для підтримання миру й безпеки. Конференція Об'єднаних націй з метою утворення всесвітньої організації мала зібратися 25 квітня в Сан-Франциско. До участі в ній вирішили запросити країни, що перебували в стані війни з спільним супротивником на 8 лютого, або тих, що оголосили йому війну згодом, але не пізніше 1 березня 1945 р. (95).

"Витиснув" Рузвельт із Сталіна й згоду узяти участь у розгромі Японії, але тому вдалося виторгнути відстрочку "на два-три місяці після розгрому Німеччини" **.

Важливе значення мала прийнята конференцією "Декларація про звільнену Європу", якою встановлю-

* Як з'ясувалося згодом, цей орган не спромігся прийняти жодного ефективного рішення. Саме на сесіях РМЗС якнайкраще виявилася деструктивна роль СРСР у врегулюванні повоєнних проблем. Саме там за Молотовим закріпилося зневажливе прізвисько — містер "ноу" (містер "ні"). Розпаливши "холодну війну", Сталін надовго поділив світ на демократичну й тоталітарну частини.

** Як відомо, радянські літаки без оголошення війни і навіть без попередження власних систем ППО перетнули кордон з Маньчжурією вночі перед світанком 12 серпня, зваливши свій смертоносний вантаж на освітлені маньчжурські міста. Згодом, аби заробити собі козири у торгівлі за прихоплені території (Порт-Артур, Куїльські острови, Сахалін і ін.), Сталін кинув переможців Третього рейху у лобову атаку на Хінганський кряж і поклав там тисячі ні в чому не винних людей. Потреби в цьому не було жодної — 6 та 9 серпня після невдалого старту переговорів про перемир'я американці скинули на Хіросіму й Нагасакі два експериментальні ядерні заряди, чим повністю деморалізували упертого імператора, японське командування й армію і примусили їх капітулювати.

валися певні принципи політики трьох держав щодо народів, звільнених від фашистського панування. Їм декларувалося право на знищення наслідків нацизму й фашизму, на утворення демократичних установ за їхнім власним вибором, право вільно обирати для себе правління. Декларувалася також необхідність збереження єдності трьох великих держав у вирішенні міжнародних проблем після війни (95). Але це зобов'язання кожен розумів на свій розсуд. Для Сталіна, принаймні, воно означало збереження усталених російських імперських геополітичних традицій — віднесення кордонів якомога далі на схід і південь від обох столиць, північні кордони прикривав Льодовитий океан.

Власне ця імперська тактика Сталіна виявилася вже й на самій конференції, зокрема, коли обговорювалося "польське питання". Саме цей сюжет був сповнений найбільш драматичних колізій і поворотів. Сталін в річищі своїх звичок, адже він не міг довго всидіти в жодній президії, в жодному засіданні, мабуть, слабував на "інтелігентну" хворобу, тому полюбляв походжати або позаду столу президії і кидати по ходу репліки, або вздовж свого довгого, як футбольне поле, столу засідань для політбюро (тут же треба було дотримуватися протоколу і з особливої поваги до Рузвельта вести дебати сидячи), кілька разів зривався з місця, жваво жестикулював, що вже було зовсім незвично для нього, аргументував, розмахуючи своєю люлькою, силою голосу, а не силою фактів. Не поступався йому й експансивний Черчілль, розсипаючи навколо себе попіл і жар з традиційної сигари. Один лише Рузвельт не міг схопитися на висохлі від хвороби ноги, він змушений був сидіти й стримувати емоції не тільки свої, а й обох своїх партнерів. Але скільки йому те коштувало, навряд чи хто міг здогадатися, адже "хитрий лис" з дитинства привчився приховувати свої емоції. Подробиці "польської" дискусії точилися навколо представництва в уряді прокомуністичних і прозахідних, а отже, антирадянських "елементів", що не могли вибачити Сталіну його злочинної оборудки з Гітлером, не менш злочинної катинської трагедії і не бажали визнавати кордон по "лінії Керзона". Гостро обговорювалося питання й про західні кордони Польщі. Сталін запропонував провести їх по

Одеру й західній Нейсе, але це не влаштовувало Черчілля, якому дуже вже дошкуляли його "лондонські поляки". Отже, суперечка погрожувала перерости в безкінечні дебати, як і саме "польське питання". Тому сторони зрештою, після тривалого обговорення, вирішили перенести його на остаточне вирішення наступної конференції "у верхах", що мала відбутися уже після завершення воєнних дій у Європі. На тому й порішили.

Заключний етап конференції пройшов у дружній обстановці. По черзі Сталін, Черчілль, Рузвельт, потім знову Сталін, знову Черчілль проголошували здравиці на честь один одного, на честь переможців, "щиро" сподівалися на повоєнне співробітництво, але кожен знав, що воно буде нелегким, якщо можливим взагалі. З почестями гостей випроводили додому. Але перед тим вони оглянули Севастополь. Рузвельт з суто воєнної цікавості — адже легенд про його оборону і першу, і другу досі ходить чимало. А Черчілль до того ж у пропагандистських цілях (попереду були парламентські вибори) вирішив відвідати ще й місця боїв англійської легкої бригади в роки Кримської війни, де потерпів один з його пращурів, герцогів Мальборо (лорд Реглан). Черчілль був здивований тим, що могила так гарно опоряджена. Звідки йому було знати, що перед тим, як йому виїхати до Балаклави, спеціально відряджена команда ледве знайшла ту могилу і нашвидкуруч привела її до порядку.

По тому Рузвельт і Черчілль востаннє зустрілися в Каїрі, де вони провели розмови з лідерами арабських країн — королями Ібн-Саудом та Фаруком, а також президентом Сирії. По дорозі додому Рузвельт дедалі більше відчував свою самотність. Знову загострилася хвороба у Гопкінса, який упродовж усієї конференції в Ялті мусив пролежати у ліжку. В Алжирі неодмінний радник президента зійшов з крейсера "Куїнсі", побоюючись, що не зможе витримати тривалої морської подорожі. Йому також не судилося зустрітися при житті з своїм найближчим другом — президентом. На борту "Куїнсі" лежав тяжко хворий ще один старовинний приятель і соратник президента — генерал ("батечко") Уотсон. Невдовзі після того, як Гопкінс залишив ФДР, помер і старий генерал... Пішли з життя найближчі соратники-помічники Рузвельта —

Луїс Хау, Марвін Макінтайр, Міссі Лехенд. Дружина й дочка давно вже поринули у свої особисті справи й турботи. Сини були на війні... Сумні думки огортали президента. Тепер у цьому житті його, зовсім самотнього, підтримувала лише надія на швидку зустріч з його останнім, випробуваним роками, коханням, зустріч з Люсі Рутерфорд, яка дожидалася на його звістку вдома. А попереду була тривала подорож через увесь Атлантичний океан. Остання подорож 32-го президента США.

11. Потяг скорботи

Протягом цієї останньої тривалої подорожі в його житті Рузвельт часто усамітнювався в каюті, цілими днями залишався у ліжку, а перебуваючи на палубі корабля, подовгу вдивлявся у далекі пустельні обрії. До того ж йому дошкуляв виснажливий кашель. Виступаючи по поверненні до Вашингтона в конгресі перед сенаторами й членами палати представників, він уперше сидів у своєму мобільному кріслі. Йому вже не стало сил витримувати на обезсилених ногах важезні сталеві "обладунки" — протези. Промова його була емоційною, але непослідовною, він часто відходив від підготовленого заздалегідь тексту, та зрештою й мав на те право. Адже він свою справу вже зробив. Гітлерівська Німеччина перебувала напередодні остаточного розгрому, його улюблене дітище ООН вже була майже заснована, агонію переживала й агресивна Японія, її чекала заслужена кара.

Лікарі і близькі наполягали на негайному відпочинку президента й лікуванні. Наприкінці березня він відбув до Уорм-Спрінгсу. Разом з ним туди прибули його найближчі технічні співробітники — секретарі, оператори президентського вузла зв'язку, лікар. З президентом відбув до Уорм-Спрінгсу і його новий помічник — журналіст із Вермонта Білл Хассет, ходяча енциклопедія, який перебрав на себе обов'язки покійного карлика Луїса Хау, Мервіна Макінтайра і Геррі Гопкінса, що лежав у шпиталі, разом узятих. Хассету допомогала Грейс Таллі — особистий секретар президента, що була заступником у, здава-

лося, незамінимої, але тепер уже, на жаль, покійної Маргарет Ліхенд (Mickey). Як завжди, з ним був і його камердинер могутній статурою негр Артур Пріттіман.

30 березня президент, його невеличкий почт разом з охороною прибули до Уорм-Спрінгсу. Жити йому залишалося всього 12 днів. Протягом цих двох тижнів ніхто не наважувався його турбувати, а сам він лише кілька разів просив з'єднати його спеціальним телефоном з кількома важливими особами, в тому числі з Генрі Моргентау. Увесь час перебування в цьому затишному куточку штату Джорджія Рузвельт присвятив розмірковуванням над двома промовами, які сподівався виголосити після повернення до справ, — з нагоди Дня Т. Джеферсона та на відкритті установчої сесії ООН. Але виголосити їх йому вже не вдалося. Протягом своїх останніх днів йому довелося ще й позувати Єлизаветі Шуматовій, що на замовлення Люсі Рутерфорд малювала його останній портрет. Таким чином Люсі могла виправдати своє перебування біля президента.

Але уникнути прикростей Рузвельту все ж не вдалося. 5 квітня він змушений був надіслати неприємного листа Сталіну про переговори офіцерів американського Управління стратегічних служб (майбутнього ЦРУ) з представниками Рейху у Берні про капітуляцію німецького угруповання в Північній Італії. Одержавши агентурні відомості про це зондування ґрунту у Швейцарії, ініціатором якого виступали есеїстські заправили, що подумували вже про свою повоєнну долю, Сталін надіслав Рузвельту й Черчіллю різкі ноти, звинувативши їх у пошуках сепаратного миру, хоч про це не було жодної мови. "Я певен, писав у відповідь Рузвельт, що у Берні ніколи не відбувалося жодних переговорів, і вважаю, що відомості про це, які є у Вашому розпорядженні, виходять з німецьких джерел, що наполегливо прагнули викликати розлад між нами з тим, щоб певною мірою уникнути відповідальності за скоєні ними військові злочини. Якщо такою була мета Вольфа, то Ваше послання доводить, що він домогся певного успіху... Нарешті я хотів би сказати, що якби якраз у момент перемоги, яка тепер вже близько, подібні підозріння, подібна відсутність довіри завдала шкоди усій справі після величезних

втрат — людських і матеріальних вартостей, то це стало б однією з найбільших трагедій в історії" (19).

У повторному листі до Рузвельта Сталін у свою чергу наполягав на кадебістській версії переговорів у Берні, підкреслюючи, що відомості про них надійшли до нього від "чесних і скромних людей", що були "багатократно перевірені... на ділі" * (77).

Звістка про смерть Франкліна Делано Рузвельта приголомшила увесь світ. З усіх країн антигітлерівської коаліції у Білий дім надходили телеграми щирого співчуття американському народові в годину його тяжкої втрати. Надіслав таку телеграму й Сталін, де він підкреслював, що в особі Рузвельта "американський народ і Об'єднані нації втратили найвизначнішого політика світового масштабу ** і провісника організації миру й безпеки після війни" (77).

*Багато років згодом у розпал "холодної війни" радянська ідеологічна машина знову звернулася до цього надуманого інциденту, а фактично провокації, що стала надалі злочинною практикою у стосунках Сталіна і його кремлівських нащадків-провокаторів із Заходом. На замовлення КДБ Юліан Семенов (батько цього відомого белетриста — один з ідеологів більшовизму — був тестем ще одного більшовицького ідеолога М. Бухаріна) створив цілу серію романів про легендарні подвиги радянських розвідників, що діяли у "самому лігві ворога" — його спецслужбах — гестапо й СС. Згодом кінорежисер Т. Ліознова на замовлення тих самих спецслужб і більшовицьких ідеологічних заправил створила телесеріал "Сімнадцять миттєвостей весни", що на довгі роки заповонив радянський телеекран. В умовах тяжкої кризи радянського суспільства, партії й КДБ цей телесеріал, збудований на надуманих і вигаданих фактах, мав піднести патріотичний настрій збайдужілого до більшовицьких святинь суспільства, особливо молоді. Насправді ж цей епізод, відомий у дослідницькій літературі як операція "Санрайз (світанковий) кросворд", був справді миттєвістю на тлі тих справ, що зусиллями сталінської дипломатії й агентурних спецслужб сприяли виникненню й майже 50-літньому "розквіту" "холодної війни". Фільм мав ще один побічний і несподіваний результат — він спричинився до появи "багатосерійних" анекдотів про невловимого хитруна Штірліца й удаваного простака Мюллера.

*Наймолодший з членів "великої трійці", Франклін Рузвельт (1882 — 1945) першим пішов з життя. Сталін (1879 — 1953) майже на 4 роки пережив своє 70-ліття і сконав у муках на підлозі свого оточеного колючим дротом бункера у березні 1953 р., покинутий своїми сатрапами і переляканими до смерті прислужниками, що боялися навіть наблизитися до тіла конаючого ідола без дозволу всесильного кадебістського шефа Лаврентія Берії. Найдовше прожив на цьому світі найстарший з них — Уїнстон Черчилль. За своє довге життя (1874 — 1965) він устиг побувати на англо-бурській війні, очолював британський флот у першій і був головнокомандуючим усіма військами імперії у другій світовій війні. Під його орудою (з причин, успадкованих від попередника — Чемберлена, — найскладніших

тями" (112). Берлін палав. Але на порозі вцілілого приміщення міністерства пропаганди його зустрів секретар і повідомив, що Рузвельт помер. Геббельс негайно наказав подати йому шампанського, а згодом зателефонував фюреру. "Я поздоровляю вас! — горлав він у трубку. — Рузвельт помер! Зорі передрекли, що друга половина квітня стане для нас поворотним моментом. Сьогодні п'ятниця (було вже далеко за північ — А. Т.). Це і є поворотний момент!" (112). Але Геббельс жорстоко помилявся. І йому, і його фюреру залишалося жити на цім світі не більше двох тижнів. Мертвий Рузвельт нічим не міг їм зарадити. Доля нацистського Рейху вирішувалася в останньому штурмі Берліна, який обійшовся Червоній армії не менше як у півмільйона смертей.

Тим часом потяг жалоби з труною, де лежало тіло колишнього 32-го президента США, прямував у Вашингтон, далі він мав відвезти труну в родинний розарій у Гайд-парку, де для гробовця, а також для скромного надгроб'я давно вже було визначено місце. Всю довгу дорогу з самого півдня США до Вашингтона Елеонора, вдова президента, просиділа, усаїтнівшись в окремому купе, не сказавши нікому жодного слова. Мабуть, вона перегортала сторінки свого довгого і такого нелегкого життя з Франкліном.

Того дня, 12 квітня, вона відбувала свою звичну прес-конференцію. Її запитували про майбутню конференцію в Сан-Франциско, про майбутню долю світу. Під час сніданку вона мала тривалу розмову з кількома своїми співробітниками з фондів, що їх опікувала дружина президента і громадський діяч Елеонора Рузвельт. Потім вона мала телефонну розмову з Лаурою Делано, що перебувала разом з Франкліном у Уорм-Спрінгсі. Там поки що усе було буцімто гаразд, окрім того, що президент знепритомнів і його поклали в ліжку. Елеонора негайно зв'язалася з адміралом Макінтайром, але той запевнив її, що вони цілком контролюють ситуацію і що він негайно вилітає до Уорм-Спрінгсу, нехай вона не турбується і займається своїми справами за графіком. Вона відправилася до Сулгрейв-клубу, де мала виступити з короткою промовою. На самому початку заходу її раптом покликали до телефонного апарату, і Стів Ерлі стурбованим голосом попросив її негайно повернутися додому. І хоч нічого не було сказано, згадувала вона потім, вона зрозуміла, що сталося щось вкрай незвичне, але ніхто

ніколи не зміг би схарактеризувати її стан, допоки слово не було сказане. Вдома, коли вона повернулася, до її вітальні зайшли Ерлі й адмірал Макінтайр, щоб сповістити її; що президент відійшов. З хвилину вона сиділа мовчки, а потім тихо промовила: "Я більше співчуваю народу цієї країни і всьому людству, ніж нам". (Перебіг цих подій подаємо за книгою біографа Елеонори Рузвельт Джозефа Леша) (54).

Перша її думка була про інших і про те, що необхідно негайно заподіяти. Наступне, що зробила дружина небіжчика, вона послала по віце-президента і продиктувала текст телеграми для дітей: "Він виконав свій обов'язок до кінця, як, за його бажанням, маєте зробити й ви". Ці її слова стали в порядок денний для всього враженого народу і його уряду. Вона попросила Стіва Ерлі затримати повідомлення про смерть президента на 15 хвилин, щоб Генрі Моргентау встиг сповістити найближчим цю сумну звістку раніше, ніж її оголосить радіо. Потім вона зробила розпорядження про політ до Уорм-Спрінгсу разом з Ерлі й Макінтайром.

Віце-президент Трумен не знав, що й думати, коли його раптово викликали до Білого дому. Коли ж його супроводили до вітальні, він одразу все зрозумів. Тому слова Елеонори, що перебувала в оточенні дочки Анни, її чоловіка Джона Беттігера й особистого секретаря Ерлі, були зайвими: "Геррі, — промовила вона стиха, — президент помер...". Так само тихо по хвилі мовчання Трумен (відтепер уже новий президент) вимовив: "Що я можу зробити для вас?"

"Краще скажіть, у чому ми можемо зарадити Вам? — упевнено й твердо запитала вдова. — Адже усі турботи звалилися тепер на Вас".

Поки готували церемонію прийняття присяги нового, 33-го президента, Елеонора попросила його, щоб він дозволив їй та її близьким полетіти до Уорм-Спрінгсу урядовим літаком. Трумен, зрозуміло, дав такий дозвіл. Коли вона, висока й непохитна, прямувала до лімузина з номерами Білого дому, що мав востаннє відвезти її на летовище, хтось із натовпу газетярів, що скупчилися на майданчику, кинув їй услід: "Вона грає свою роль до кінця".

У той самий час з садиби Уорм-Спрінгсу виїздив інший автомобіль з двома жінками в жалобі. Це були Люсі Рутерфорд та її подруга-художниця. Суперниці не мали зустрітися навіть біля тіла небіжчика. За

останнім актом цієї вартої пера Шекспіра трагедії спускалася завіса...

"Самотній потяг на самотніх рейках. Сім вагонів темних, як ніч. Повільний потяг, мовчазний потяг, що везе Лінкольна знову додому", — ці слова увесь час спливали в пам'яті Елеонори впродовж усієї скорботної дороги, згадувала вона потім. Це були слова з її улюбленої скорботної поеми на смерть президента Авраама Лінкольна...

Похорон, що відбувся у Гайд-парку після офіційної жалобної церемонії у Вашингтоні, за останнім бажанням небіжчика, пройшов без зайвої помпезності. Батальйон солдатів, три залпи холостими набоями, і труну спустили в склеп.

Тепер у Гайд-парку Державний заповідник, бібліотека і музей Франкліна Рузвельта — всесвітньо відомий культурний центр.

12. До нового протистояння

Далеко не все, чого прагнув Рузвельт в останні роки свого життя, збулося після завершення війни. На горі всьому людству, але насамперед для народів СРСР, розпочалася "холодна війна", війна не менш виснажлива, ніж справжня. Вона була результатом не якогось рішення, пише відомий американський дослідник Артур Шлезінгер-молодший, а наслідком дилеми, перед якою опинилися сторони. Кожна з них відчувала незбориму жагу провадити саме ту політику, котру інша не могла розцінювати інакше, ніж загрозу принципам встановлення миру. Потім кожна сторона відчула нагальну потребу вдатися до оборонних заходів. Росіяни перейшли до політики зміцнення своєї безпеки у Східній Європі, американці, що вважали цей крок лише першим на шляху до Західної Європи, прореагували заявою про свої інтереси у зоні, яку росіяни вважали надзвичайно важливою для своєї безпеки... Кожна сторона пристрасно вірила в те, що майбутня міжнародна стабільність залежить від успіху її власної концепції світового порядку, цим самим лише підігриваючи страх іншої сторони (113). З американським істориком неможливо не погодитися, оскільки реальні факти підтверджують цю його концепцію. Атмосфера взаємної недовіри, що почала згущатися ще 1945 р.,

досягла вибухової концентрації у 1970 — 1980-х роках у зв'язку з прямою агресією Росії проти Афганістану і встановленням ракет нового покоління у європейській частині російської "зони впливу".

Недалеко відійшов від розмірковувань Шлезінгера й 37-й президент США Річард Ніксон. Він, щоправда, ставить це в площину не стільки геополітичного змагання, скільки на ґрунт ідейно-політичного протистояння. У другій світовій війні, пише він, інтереси США було поставлено під загрозу з самого початку. Зрештою Рузвельту вдалося об'єднати націю під гаслом "чотирьох свобод" і домогтися утворення такої організації, що підтримувала б мир в майбутньому (71). Але той мир, який впродовж "холодної війни" прагнули підтримувати США, в тому числі й силою зброї у В'єтнамі, Санто Домінго, на Кубі, в Чилі й Нікарагуа та й в багатьох інших куточках земної кулі, цілковито відповідав лише чотирьом американським цінностям.

СРСР же протиставив їм свої сумнівні вартості — "грабуй награбоване" — "поділяй і владарюй", "мы наш, мы новый мир построим", — оплутавши також усю планету своїми кадебістсько-мілітаристськими путами. Такий курс знайшов собі чимало прихильників по всій планеті.

Але продовжимо діалог з Ніксоном: "Після другої світової війни Сполучені Штати відійшли від свого традиційного ізоляціонізму, щоб протистояти наступу комуністичної тиранії в Європі й Азії", — констатує він. Насправді ж мало б йтися не про комуністичну тиранію, а про російську імперську політику, замуфльовану в комуністичні шати, оскільки ні про який "комуністичний рай" в даному випадку не може йти мови. Але повернемося до Ніксона: "Цілих сорок років дві наддержави, одна — та, що захищала свободу, інша — та, що нав'язувала світові комунізм, вступали у протиборство в усіх куточках нашої планети". Але, продовжує він, комунізм не домогся жодного прогресу, не залишив по собі нічого, окрім злиднів. На території, що дорівнює третині планети, він знищив усі основні людські свободи, які на Заході давно вже сприймаються як самі собою зрозумілі... Суперництво між США й СРСР — це битва між протилежними полюсами людського досвіду, між світлом і пільмою, надією й страхом. "Свій вплив ми прагнули розширити силою прикладу. Совіти розширювали свою сферу впливу шляхом загарбань... Наша система заснована на сво-

боді, незалежності й самостійності; їхня — на тиранії, насильстві й репресіях..." (71). Подібних політичних оцінок у книзі та й інших працях Ніксона чимало. Але вони хибують на надмірну американську самозакоханість. Їм бракує узагальнень і пошуку витоків статускво, що утворилося після війни.

Шлезінгер, так само як Ніксон, вбачає їх у одіозності Сталіна, його комуністичному тоталітаризмі. "Ленінізм і тоталітаризм породили структуру мислення і поведінки, що робили повоєнне співробітництво між Росією й Америкою — в межах цивілізованих стосунків між національними державами — органічно неможливим. Радянська диктатура не змогла б пережити таке співробітництво... без ризику вивільнити всередині Росії сили, глибоко ворожі комуністичному деспотизму (113).

Як бачимо, Шлезінгер, як і Ніксон, також виявився неспроможним піднятися над ідеологічними постулатами. Справа ж полягає в тому, що навіть після розвінчування комуністичного міражу, розпаду СРСР геополітичні амбіції російських імперських сил не зазнали суттєвих змін. Заміна комуністичної ідеології на "ринкову" не позбавила російських імпер-шовіністів прагнення до повернення великодержавних (петровських, катерининських або більшовицьких) традицій у зовнішній політиці. Причому тут постійно фігурують порівняльні потуги щодо традицій російської великодержавної тенденції й американської доктрини Монро — "Америка для американців". Адже саме з цього виходив Сталін, формулюючи свою доктрину на гаслі "Європа для європейців". Але така Європа, яка б влаштовувала його, а Сталін, навіть за визнанням тих самих авторів, напередодні війни і особливо в її перебігу давно вже позбувся комуністичних революційних "блукань" і перетворився на імпер-націоналіста з деякими рецидивами червоного більшовицького забарвлення лише у методах свого володарювання. І справа тут не в його параної, як це прагне доводити Шлезінгер, а у вікових традиціях великоросійської геополітики, успадкованої разом з кровогенними особливостями татаро-монголів, що свого часу заповнили саму Московію.

Особливо це стало очевидно після розвалу такого штучного і неприродного утворення, як СРСР, у політиці Росії щодо країн "близького зарубіжжя". Але США у своєму прагненні дотримуватися доктрини

Монро дуже швидко перейшли від суто силового тиску на своїх далеких і ближніх сусідів до комбінованих акцій — утримувати їх у сфері свого впливу не тільки силою зброї, а й силою спокуси забезпеченого існування принаймні значної частини суспільства, підкріплюючи це суттєвими доларовими ін'єкціями. Росія у дусі своїх імперських традицій продовжує і нині спиратися на випробовану віками концепцію — спочатку сила зброї, потім політичний і національний геноцид, а далі асиміляція, зросійщення або заселення "вивільнених" у такий спосіб від національних етнічних груп територій з їх подальшим економічним і політичним уярмленням. Так було в минулі віки з мордвою, марі, чувашами й башкирами, так сталося й з колишніми завойовниками Московської держави татарами, згодом після Переяслава та Андрусівського миру така ж лиха доля спіткала Лівобережну Україну, втратили національні характеристики білоруси. Жорстокої асимілятивної політики Росії зазнали численні кавказькі й середньоазійські народи, поляки, прибалти. У воєнні й повоєнні роки мільйони людей різних національностей, цілі народи, в тому числі й кримськотатарський народ, було виселено далеко за межі їхньої етнічної території проживання. Подібну політику "інтеграції" до Російської імперії, її більшовицької політичної структури прагнули провадити кремлівські володарі й стосовно народів окупованих по війні країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Але як показав перебіг історичних подій, імперські "кремлівські мрійники" не врахували зворотного процесу — асиміляторські потуги імперської нації виявилися не невичерпними. У своїй загарбницькій політиці Росія захлинулася власною кров'ю. Вона розчинилася у безбережному морі уярмлених народів і загарбаних територій, перетворилася на "російськомовну меншість" навіть у самій Росії. Тому-то й став можливим порівняно безкровний розпад СРСР.

Слід також зауважити, що і США, незважаючи на володіння ядерною зброєю, не спромоглися у повоєнні роки поширити вплив доктрини Монро на увесь світ, хоч певні кола там прагнули досягти такої мети. Навіть після значного послаблення імперської ваги Великобританії, Франції та інших колишніх метрополій США не вдалося нав'язати новоутвореним державам — колишнім колоніям — політику відвертого диктату під виглядом "відкритих дверей". *Надто вже*

сильними й незборимими виявилися тенденції до утворення національних держав. На шляху посилення гегемонії США стали нові реалії — посилення економічного й фінансового потенціалу їхніх колишніх суперників у війні — Німеччини та Японії, специфіка розвитку комуністичного Китаю. Не сприяло цьому й виснажливе військово-політичне змагання з СРСР, що продовжувалося в роки "холодної війни".

Тенденції світового розвитку після розвалу СРСР і появи на політичній карті світу нових незалежних держав застали політичних та геополітичних аналітиків США зненацька. Вони виявилися невідповідними дати відповідні рекомендації адміністрації щодо оцінки та способу поведінки за нових умов. Тому на перших порах очолюваний США Захід прагнув уберегти СРСР від розвалу, сподіваючись на певні вигоди для себе за умов його значного військово-політичного послаблення. Росія, що майже повністю успадкувала ВПК СРСР, розглядалася як вже майже нейтралізований, але гарантійний молодший партнер у перманентних суперечках між Західною Європою і Сходом. Жупелом послабленої, але усе ще досить сильної імперської Росії США та їхні партнери прагнули тримати в остраху як нові посткомуністичні держави, так і своїх союзників-суперників у Європі та на інших континентах. У такий спосіб діяли Маргарет Тетчер та Дж. Буш, політику яких не завжди можна ототожнювати з політичними тенденціями континентальних країн Європи (для яких Росія завжди була конкретним джерелом небезпеки), Канади та Японії. У такий самий спосіб на перших порах почасти діяв і Білл Клінтон. Але політичний пасьянс, що склався у Росії після грудневих виборів 1993 р., перемога на них реакційних націонал-шовіністичних і неокомуністичних сил, посилення втручання російських імпер-шовіністів у балканський конфлікт на боці таких самих націонал-шовіністичних сербських сил — усе це примусило США дещо переглянути свої підходи до ролі посткомуністичної Росії у світі як єдиної спадкоємиці СРСР.

Нестримні прагнення великодержавників повернути Росію на традиційний для неї шлях — підкорення сусідніх і особливо "братніх" слов'янських народів, активізація козирівської дипломатії на Балканах і Близькому Сході, загравання жириновських і руцьких з саддамівським режимом Іраку, інші прояви рецидиву великодержавної політики мали б переконати Захід у

тому, що лише сильна Україна і сильна Польща в союзі з Туреччиною можуть протистояти загарбницьким силам в Росії, що й досі прагнуть добути протоки між Чорним і Середземним морями, "змити похідний порох" з чобіт у південних морях або у Перській затоці. Лише такий, підтриманий Заходом "санітарний кордон" міг би утримати Росію від повторення історичних "стрибків" Петра I, Катерини II, обох Олександрів і їхнього наступника Сталіна.

З огляду на ці наші міркування зауважимо: такі великі ідеалісти — шукачі миру й злагоди між націями й народами, як Вільсон і Рузвельт, Масарик і Грушевський, Ганді та Неру, не тільки мріяли, а й чимало зробили для того, щоб утворити міжнародних арбітрів. Але, на жаль, ні Ліга націй, ні ООН, ні Рух неприєднання такими арбітрами не стали. Розвиток подій у XX столітті багато разів доводив, що чим більше усе змінюється, тим більше усе вертає на старе. Але ж недаремно ще древні римляни казали, що *Omnia fert tempus* (час проносить усе).

Перед Великим Кінцем Рузвельт остаточно "прозрів". До цього, безумовно, спричинилися провал політики умиротворення і її американського варіанту — ізоляціонізму, трагедія 1 вересня 1939 р. і 7 грудня 1941 р. В останні свої дні він глибоко замислювався над принципами побудови повоєнного світу. "Світ, який ми будуємо, — говорив він з нагоди завершення Ялтинської конференції, — не може бути амери-канським або британським, російським, французьким, або китайським (Рузвельт, зрозуміло, свідомо проминув Японію — надто сильною була образа Перл-Харбора. — А. Т.) світом. Він не може бути світом великих або малих держав. Він має бути світом, що ґрунтується на спільних зусиллях усіх країн".

13 квітня 1945 р. він мав виголосити ще змістовніші слова, слова, сповнені турбот про майбутні покоління: "Якщо цивілізації судилося вижити, то ми мусимо культивувати науку гуманітарних (тобто людських. — А. Т.) стосунків — здібність усіх людей, якими б різними вони не були, жити спільно й працювати спільно на одній планеті і в умовах миру" (43). Поки що цей політичний заповіт Рузвельта не здійснився. Дріб'язкові амбіції політиканів хоч у Югославії, хоч на Близькому Сході, хоч у Азербайджані або Абхазії, хоч у Криму або в Чечні... усе ще ставляться вище найціннішого Божого дару — людського життя.

Можливо, саме ХХІ століття стане віком злагоди усіх націй, усіх народів, великих і малих держав. Dum spiro, spero (поки дихаю — сподіваюсь).

13. Бомба уповільненої дії

Так сталося, що роботу над рукописом біографії Ф. Д. Рузвельта я закінчив 8 травня 1994 р.

Цього дня, теплого нарешті після довгого похолодання, я знову повернувся до думки, що час від часу опановувала мною в процесі роботи над рукописом: "Чому ж ти так уперто обходиш тему ядерної бомби?" Адже "манхеттенський проект" був започаткований і практично здійснений ще за життя Рузвельта і той факт, що випробування перших трьох зарядів — одного в Аламогордо, а двох у Хіросімі й Нагасакі — було проведено після його смерті і пряма відповідальність за їх наслідки лягла вже на Трумена, усе ж не знімає відповідальності за все те, що відбулося після того, й з нього, з Рузвельта.

І я спробував розібратися у цій справі, розібратися насамперед для себе. Можливо, мої роздуми стануть цікавими й для читача цих рядків.

До написання пропонованого "понадпланового" розділу мене спонукали ще й сенсаційні передачі радіо "Свобода" про книгу колишнього генерала КДБ Павла Судоплатова "Особливі завдання", спогади "небажаного свідка — магістра радянського шпигунства", що навесні 1994 р. з'явилася на полицях книжкових магазинів США. Відгуки у пресі на книгу, а також передачі радіостанції "Свобода" під загальною рубрикою "Павел Судоплатов: Последний свидетель" зробили книгу сенсацією, яка перекрила усі досі відомі найсенсаційніші публікації колишніх радянських шпигунів-розвідників, що в різний час втекли на Захід — Орлова, Кривицького, Треппера, Гордієвсько-

* Павло Судоплатов народився в українському місті на березі Азовського моря, його мати була україною, батько росіянин. З 12 років він перебував спочатку у Червоній армії, а потім на службі в органах ОДПУ-КДБ. Тривалий час у період сталінської диктатури він працював, а згодом і очолював кадебістське управління по виконанню спеціальних завдань — таємні операції, політичні вбивства. На рахунку цього відомства вбивство полковника Є. Коновальця — лідера українських націоналістів — у Роттердамі, як і його наступника С. Бандери в ФРН, Троцького у Мексиці та багатьох інших жертв сталінсько-кадебістського червоного терору.

го, Резуна та інших — і написали там свої мемуари про роботу радянських спецслужб.

1953 р. після падіння Берії Судоплатова було ув'язнено, і він провів у тюрмах 15 років. Звільнений 1968 Судоплатов був реабілітований лише 1992 р. З допомогою свого сина, а також колишнього шефа московського бюро журналу "Тайм" і, мабуть, не без участі колишнього кадебіста, а згодом багаторічного дезінформатора з журналу "Новое время", автора багатьох апологетичних сталіністських книг з проблем міжнародних відносин і другої світової війни Льва Безименського він підготував свої мемуари. В них він, зокрема, стверджує, що один з авторів ядерної бомби й керівник усієї наукової частини програми "Манхеттенський проект" Джуліус Роберт Оппенгеймер був кадебістським "агентом впливу". Що він з найвищих міркувань "людини з глобальним мисленням", яка чітко усвідомлювала усю небезпеку одностороннього володіння США ядерною зброєю, вважав, що для цього потрібно створити рівновагу сил. Тому, мовляв, Оппенгеймер і його колеги ділилися з СРСР секретами атомних розробок. Поряд з Оппенгеймером, стверджує Судоплатов, подібними секретами ділилися з таємними агентами КДБ й Нобелівський лауреат емігрант з Італії Енріко Фермі, російський емігрант Георгій Гамов, а також датський вчений, викрадений в роки окупації з Данії, Нільс Бор. Щоправда, його, за Судоплатовим, аж ніяк не слід вважати "агентом впливу" КДБ, оскільки, за його, Бора, особистими переконаннями, "секрети атомної енергії мали стати набутком світової наукової спільності".

"Магістр радянської розвідки" також стверджує, що найбільш цінна інформація почала надходити до його відомства 1945 р., напередодні випробування атомної бомби. Саме тоді до Москви надійшли перші описи створюваних зарядів, їх креслення на 33 сторінках, що лягли в основу розробок радянських вчених. Прямий контакт з Оппенгеймером за дорученням Судоплатова підтримував радянський розвідник Григорій Хейфец (Браун), тоді віце-консул СРСР у Сан-Франциско, який ще до того, у Римі, плідно "попрацював" з Фермі. Разом з Е. Фермі Р. Оппенгеймер "влаштовував на роботу" і "просовував по службі" антифашистів — вихідців із Німеччини, і в тому числі фізика-ядерщика Клауса Фукса, втікача з німецького Рейху й агента КДБ, що прибув до США з Великобританії. "В ціло-

му, — стверджує Судоплатов, — у "проекті" функціонувало чотири "важливі джерела інформації", що передавали документи з лабораторій радянським резидентам в Нью-Йорку й Вашингтоні, а також нелегалам, які працювали в аптеці у Сан-Фе неподалік від Лос-Аламоса.

Відразу ж після публікації перших найбільш сенсаційних розділів книги Судоплатова журналом "Тайм" американське агентство "Ассошіейтед прес" спробувало спростувати його твердження з допомогою численних висловлювань колег Оппенгеймера, які доводять, що "Оппі" був справжнім патріотом США, неспроможним піти на таку підступну зраду. До того ж його син Пітер Оппенгеймер підтверджує, що спецслужби США ніколи не змогли знайти жодного гідного осуду криміналу у будь-яких вчинках його батька. Принагідно нагадаємо, що президент Л. Джонсон особисто вибачився перед Оппенгеймером за наругу, що йому завдала спеціальна комісія, звинувативши його у "неблагодійності".

А тепер по суті справи. Першим з пропозицією форсувати розробки в галузі атомної енергії виступив Енріко Фермі, який після одержання Нобелівської премії 1938 р. не повернувся до Італії, а знайшов притулок у США. Ще у березні 1939 р. він запропонував свої послуги американському адміралу Хуперу, начальнику технічного відділу ВМС США. Але той знехтував його пропозиціями, незважаючи на високі рекомендації шефа департаменту фізики Колумбійського університету Д. Дж. Пеграма. Фермі підтримав ще один згодом відомий у США фізик, дослідник ланцюгової реакції, його співавтор першого ядерного реактора, емігрант з Угорщини Л. Зілард. Ця трійця особливо упевнилася в необхідності прискорення ядерних досліджень і розширення державних асигнувань для них після відвідання США влітку того ж 1939 р. відомим німецьким вченим, лауреатом Нобелівської премії Вернером Хайзенбергом. Він поділився з ними досягненнями у цій галузі німецьких учених. На пропозицію Пеграма залишитися на посаді професора Колумбійського університету Хайзенберг не пристав, мотивуючи своє рішення тим, що не може залишити напризволяще "славних молодих фізиків", довірених його турботам у Німеччині. До того ж він висловив тверду упевненість, що Гітлер однак програє війну, а він має повернутися до Німеччини, щоб зберегти усе цінне в цій країні.

Оскільки Зілард ще не досяг найвищого рейтингу серед фізиків (тобто не був нобелівським лауреатом), він вирішив залучити до "пробивання" свого проекту всесвітньовідомого вченого, що також у роки війни знайшов притулок у США після приходу до влади в Німеччині нацистів, Альберта Ейнштейна. Майже детективні його пошуки завершилися тим, що зрештою Ейнштейн погодився поставити свій підпис під листом до державного департаменту. Але випадок дав ентузіастам ще один шанс. З бесіди з своїм давнім приятелем колишнім німецьким економістом і видавцем журналу "Дер Дойче Фольксвірт" Густавом Столпером Зілард дізнався, що той добре знайомий з відомим американським фінансистом Александром Саксом, який входив до найближчого оточення президента Рузвельта. Так було вирішено звернутись не до держдепартаменту, а до самого президента. Складений ними проект листа Зілард разом з іще одним своїм співвітчизником Едвардом Теллером, майбутнім творцем водневої бомби, поніс до Ейнштейна. Там було розроблено кілька варіантів звернення до президента — короткий лист і досить докладний меморандум.

Далі події розвивалися так. Але тут надамо слово американському досліднику Р. Юнгу, автору чудової книги * про ці епохальні події, що повністю змінили обличчя планети.

Перший візит Сакса до президента 11 жовтня 1939 р. закінчився нічим. Рузвельт заявив своєму приятелю: усе, що він йому виклав, надзвичайно цікаво, але втручання уряду на даному етапі у ці проекти, на думку президента, є передчасним.

Щоб підсолодити гірку пілюлю, господар Білого дому запросив А. Сакса поспідати з ним наступного дня. Цілу ніч той не спав, обдумуючи, як би йому заігтувати ФДР. Аж на ранок у нього визрів план.

Прийшовши до Рузвельта і заставши його за сніданком, він з порога звернувся до президента з такими словами: "Я хочу розповісти вам одну історію... Одного разу до імператора французів прийшов молодий американський винахідник і запропонував йому збудувати паровий флот, за допомогою якого Наполеон міг би... висадитися в Англії". Як відомо, ім-

* Юнг Р. Ярче тысячи солнц. Повествование об ученых-атомщиках. — М., 1961.

ператор не повірив прохачу і витурив його з кабінету. А прохачем тим був видатний американський винахідник Роберт Фултон, що 1807 р. збудував перший колісний пароплав "Клермонт". Завершив свою історію Сакс такими словами: "Англія була врятована... Якби Наполеон виявив тоді більше уявлення і стриманості, історія дев'ятнадцятого століття могла б розвиватися зовсім інакше" (134).

Вислухавши цю "історію" Сакса, Рузвельт негайно покликав офіціанта, щось йому написав на листочку, і коли той повернувся з пакунком, сам його розгорнув. То була пляшка. Президент розкоркував її й запросив співбесідника підняти по келиху французького коньяку наполеонівських часів. Після аперитиву він викликав "батечка" Уотсона і, вказавши на документи, що їх приніс Сакс, промовив слова, що стали згодом відомими усьому світу: "Батечку, це вимагає дій!" Так було започатковано "Манхеттенський проект".

Другий лист Ейнштейна від 7 березня 1940 р. ще більше прискорив роботи над проектом, хоча на той час уже було відомо, що німецькі фізики перебували ще надто далеко від створення бомби. У червні 1940 р. за вказівкою президента було утворено Національний комітет з оборонних досліджень (НДРК) на чолі з д-ром В. Бушем. Буш постійно доповідав президентові про хід робіт. У межах цього комітету утворилася спочатку група по дослідженню урану, яка згодом вирізнялася в окрему інстанцію, підпорядковану Управлінню наукових досліджень і розробок (ОСРД). 6 грудня 1941 р. президент прийняв рішення про державне фінансування "проекту" створення атомної зброї. А наступного дня японський флот напав на Перл-Харбор.

Рузвельт виявився набагато далекогляднішим за Наполеона, а на Японію чатувала тяжка кара.

Для того щоб якось об'єднати розрізнені зусилля вчених університетів трьох країн (США, Великобританії й Канади), Дж. Маршалл запропонував на посаду керівника "проекту" мало кому відому кандидатуру одного з полковників служби постачання армії США Л. Р. Гровса, котрий від усіх інших полковників інтендантського відомства відрізнявся лише могутньою статуєю, залізним характером, нездоланною впертістю і вагою. Президент схвалив цю кандидатуру, але Гровс, перед тим як погодитися обійняти загадкову для нього посаду, поставив лише одну вимогу — йому надто

вже кортіло стати генералом. Для цього він навіть ладен був покинути тепле місце в тиловій службі й піти в діючу армію командиром полку. Таку послугу йому було зроблено. На чолі "Манхеттенського проекту" він став уже в чині бригадного генерала. Леслі Гровс, або, як його називали між собою фізики, "конячка", виявився неабияким організатором. Спільно з Р. Оппенгеймером, з яким він уперше зустрівся восени 1942 р. в купе вагону розкішного потягу, що курсував між Чикаго й Західним узбережжям, він таки довів справу до кінця.

Кандидатуру Р. Оппенгеймера на посаду керівника усіх наукових робіт, пов'язаних з виготовленням бомби, запропонував відомий американський учений лауреат Нобелівської премії А. Х. Комптон — керівник металургійної лабораторії Чикагського університету. Її зусиллями створювалися стратегічні матеріали для будівництва реактора, а також заводів по переробці й збагаченню уранової руди. Оппенгеймер, окрім видатних якостей ученого, демонстрував ще й неабиякі здібності організатора. Це зрештою й визначило вибір його на таку відповідальну посаду. Дуже швидко, в лічені місяці, Оппенгеймер створив суперлабораторію і розмістив її в фермерському інтэрнаті, розташованому на плато Лос-Аламос шт. Нью-Мехіко, де він вчився ще хлопчиськом. Так 38-річний американський вчений став батьком найстрашнішої зброї, хоча створювати йому довелося її під пильним наглядом Гровса. В лабораторії працювали понад 6 тис. чоловік.

Коли проект, втілюваний у життя зусиллями вчених, зібраних майже з усього світу, окрім Японії, почав наближатися до завершення, його ініціаторів опанував страх, що джін, який от-от мав вилетіти з горлянки чарівного глечика, ніколи не повернеться туди і введе людство у страшенну катастрофу. Усім було ясно, що держави "вісі" вже війну програли. Коли ж у Страсбурзі американці захопили документи про ядерні дослідження в Німеччині і з'ясувалося, що німці бомбу не зроблять, а гітлерівська "нова зброя" є не що інше як міф, вчені забили тривогу. Спершу ініціативу узяв на себе Нільс Бор.

28 серпня 1944 р. його прийняв президент Рузвельт. Бор вручив йому доповідну записку, у якій застерігав від "страшної перспективи суперництва між державами за оволодіння такою грізною зброєю". Ще

3 липня він вручив меморандум подібного змісту президенту США і прем'єр-міністру Великобританії. Тепер, вважав учений, настав час детально обговорити його. Але Рузвельт не погодився з Бором. Деталі цієї розмови залишилися навіки невідомими для людства. Рузвельт не дозволив вести стенограму бесіди, а Бор до кінця життя так нікому й не розповів про її подробиці. Нічим закінчилися і його переговори з Черчіллем.

Надто стурбованим почував себе й Александр Сакс, якому разом з Ейнштейном і Зілардом належала ініціатива у створенні державної програми "Манхеттенський проект". У грудні 1944 р. він вручив президенту проект подальших дій після першого ж випробування атомної зброї. Ним передбачалося: 1) продемонструвати бомбу перед вченими з союзних і нейтральних держав... а також перед представниками усіх широко розповсюджених релігій (включаючи мусульман та буддистів); 2) підготувати доповідь за редакцією вчених та інших видатних діячів про характер та значення атомної зброї; 3) опублікувати звернення США та їхніх союзників, причетних до атомного проекту, до їхніх противників, Німеччини та Японії, яке б попереджало про те, що для атомного бомбардування буде обрано "зону", з якої потрібно завчасно евакуювати людей та тварин; 4) після безпосередньої демонстрації атомної бомби опублікувати ультиматум з вимогою капітуляції противника (137).

А тим часом до США завозився уран з Бельгійського Конго, Мадагаскару, Канади, з усіх частин світу, де тільки його було видобуто. Спеціальні команди, заковані під шифром "місія "Алсос", очолювані підпорядкованими Л. Гровсу офіцерами та кваліфікованими фахівцями-вченими, нищили по Італії, Франції, Німеччині в пошуках документів та матеріалів атомних розробок у цих країнах. Начальники цих команд мали найвищі повноваження, їхнім розпорядженням підкорялися навіть генерали, в зоні перебування військ яких могли бути виявлені потрібні їм матеріали.

Навесні 1945 р., коли результати лабораторних експериментів однозначно вже показували, якої приблизно сили має бути вибух бомби та його наслідки, ті ж два вчених, що так багато зробили для

втягнення США у виробництво атомної зброї, Зілард й Ейнштейн, знову звернулися до Рузвельта. Але тепер вони уже мали на меті зупинити хід подій. Обидва вони стверджували, що застосування атомної бомби завдасть величезних збитків США та іншим народам. Але Рузвельт не встиг прочитати їхні листи. Водночас спеціально утворена група ("Тимчасовий комітет") вже обирала на карті Японії об'єкти для бомбардування.

Рузвельт помер, так і не залишивши жодного розпорядження щодо застосування перших атомних бомб і перспектив створення міжнародного контролю над ядерною енергією. "Тимчасовий комітет", до якого входило п'ять політичних діячів, чотири вчених — Дж. Р. Оппенгеймер, Е. Фермі, А. Х. Комптон та Е. О. Лоуренс (в засіданнях комітету брав участь і генерал Гровс), — розглядав питання не про те, використовувати бомби проти Японії чи ні, а про те, як саме їх застосувати. Зрештою Трумен, який дізнався про "Манхеттенський проект" лише через два тижні по смерті Рузвельта (25 квітня), прийняв рішення. За свідченням генерала Гровса, новий президент дійшов висновку, що необхідно дотримуватися первісного плану — застосувати атомні заряди проти Японії у повній таємниці (135). Гровс дещо грішить проти правди. Річ у тім, що незадовго до смерті Рузвельта військовий міністр Г. Стімсон звертався до нього за вказівками щодо характеру використання перших атомних бомб і майбутньої організації їх виробництва (134), але відповіді від президента він так і не дочекався. Тому-то Стімсон наполягав на створенні комітету експертів для вироблення рекомендацій новому президентові. Такий комітет справді було утворено, але до нього увійшли не рузвельтівські "ню-ділери", а представники команди нового президента, що відрізнялася від попередньої більшою агресивністю і більшою нетерпимістю до інакомислячих. Така команда цілком влаштовувала й генерала Гровса, що одержав наступне звання, і з бригадира вже став генерал-майором. Він був прихильником випробування бомби на живих істотах. "Мені завжди було незрозумілим, — писав він згодом у своїх мемуарах, — як можна було ігнорувати першорядну важливість фактора несподіваного застосування бомби з точки зору її впливу на населення й уряд Японії". За його ініці-

ативою начальник генерального штабу Дж. Маршалл доручив Гровсу розробляти план операції (135).

Подальші події загальновідомі.

Трумен використав "фактор бомби" у переговорах зі Сталіним у Потсдамі. А потім упродовж десятиліть — аж до розпаду СРСР і до двостороннього тиску з боку Росії й США на Україну з метою її одностороннього "ядерного роздягання" — атомний фактор відігравав і продовжує відігравати головну роль у міждержавних відносинах. Світ поділився на країни, що входять до "ядерного клубу" (США, Великобританія, Франція, СРСР, а потім Росія, і Китай), і ті, що їх туди не допускають. Попри всі заборони, що витікають з договору про нерозповсюдження ядерної зброї, вона вже є у Індії, Пакистану, Ізраїлю, ПАР, а також у Півн. Кореї, принаймні такої думки дотримуються світові експерти. На шляху до її створення стоїть Ірак. Взагалі, за оцінками експертів, тепер будь-яка країна, що володіє атомними реакторами і відповідним науково-промисловим потенціалом, має змогу виготовити експериментальний варіант ядерного заряду. Та чомусь саме вражену Чорнобилем Україну обрали "багаті" держави для її "ядерного роздягання" перед агресивною імперіалістичною Росією.

Але ці проблеми — тема іншої книги.

Можливо, вона колись буде написана.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Америка. — 1967. — N 140. — С.3 — 7.
2. Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — Париж, 1980. — С.297 — 299 та ін.
3. Белецкий В. Н. Потсдам. 1945. Истории и современность. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1987.
4. Benes E. Pameti od Mnichova k nove valce a k novemu vitezstvi. — Praha, 1947. — Dil. 1. — S.255 — 256.
5. Бережков В. М. Страницы дипломатической истории. — М., 1981. — С.127 — 130, 211 — 241, 379 — 390 та ін.
6. Beshloss M. Kennedy and Roosevelt. The Uneasy Alliance. — N.Y., 1980. — P.223.
7. Bohlen Ch. Witness to History. 1929 — 1962. — N.Y., 1973. — P.3, 121 — 122.
8. Борисов А. Ю. СССР и США: союзники в годы войны 1941 — 1945. — М., 1983. — С.42, 62 та ін.
9. Bradley O. N. A Soldier's Story. — N.Y., 1951.
10. Брэдли О. Записки солдата. — М., 1957. — С.201 — 215.
11. Burns S. Roosevelt. The Lion and the Fox. — N.Y., 1956.
12. Byrnes J. All in One Life Time. — N.Y., 1958.
13. Churchill and Roosevelt. The Complete Correspondence. Vols 1 — 3. Alliance Forged. November 1942 — February 1944 / Ed. with Commentary by Warren F. Kimball. — Princeton, 1984.
14. Cole W. America First. The Battle against Intervention. — Madison, 1953.
15. The Conference at Cairo and Tegeran. 1943. — Wash., 1953.
16. The Conference at Malta and Yalta. 1945. — Wash., 1955.
17. The Conference at Quebec. 1944. — Wash., 1972.
18. The Conference at Washington and Quebec. 1943. — Wash., 1970.
19. Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR and the Prime Ministers of Great Britain and the Presidents of the USA during the Great Patriotic War in 2 vol's, 1941 — 1945. — М., 1957. — Vol.2. — P.207 — 209 etc.
20. Dallek R. Democrat and Diplomat. The Life of William T. Dodd. — N.Y., 1968. — P 198.
21. Davies J. E. Mission to Moscow. — L., 1942. — P.292 — 294.
22. Documents on British Foreign Policy, S.D. — Vol.2. — P.646 — 647.
23. Devine R. A. Roosevelt and World War II. — Baltimore, 1969.
24. Додд У. Дневник посла Додда. 1933 — 1938. — М., 1961.
25. Egglston G. Roosevelt, Churchill and World War II Opposition. A Revisionist Autobyography. — Old Greenwich, 1979.
26. Eisenhower D. D. Crusade in Europe. — N.Y., 1948.

- 26a. The Economic Keynes' Influence on Theory and Public Policy. — N.Y., 1948. — P.16.
27. *Валюженич А. В.* Американский либерализм. Иллюзии и реальность. — М., 1976. — С.213 та ін.
28. *Feis H.* Churchill, Roosevelt, Stalin. — Princeton, 1957. — P.10 — 12.
29. *Dallek R.* Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932 — 1945. — N.Y., 1979. — P.148.
30. Foreign Relations of United States of America Diplomatic Papers (FRUS), 1938, General. — Vol.1. — Wash., 1957. — P.510 — 605.
31. FRUS, 1940, General. — Vol.1. — Wash., 1959. — P.283 — 300, 539 — 543, 923 — 924, 933 — 938.
32. FRUS, 1940: In 5 vol's. — Wash., 1955 — 61. — Vol.3. — P.107.
33. FRUS. The Conference at Malta and Yalta. — Wash., 1955. — P.103 — 108, 243, 363 — 371 etc.
34. *Greer T.* The Roosevelt Thought. The Social and Political Ideas of Franklin D. Roosevelt. — Mich., 1958. — P.201 — 211.
35. Год кризиса. 1938 — 1939: Док. и материалы: В 2 т. — М., 1990. — С.273 — 274.
36. *Голль Шарль де.* Военные мемуары. — Т.1, 2. — М., 1957 — 1960.
37. *Harriman A., Abel E.* Special Envoy to Churchill and Stalin. 1941 — 1946. — N.Y., 1975. — P.78 — 79, 83 etc.
38. *Hawley E. W.* The New Deal and the Problem of Monopoly. A Study in Economic Ambivalence. — Princeton, 1966. — P.20.
39. *Hilbroner R.* The Making of Economic Society. — N.Y., 1963. — P.170 — 171.
40. *Hull Cordell.* The Memoirs of Cordell Hull. — Vol.1, 2. — N.Y., 1948. — Vol. 1. — P.547.
41. *Huthmacher J.* Senator Robert F. Wagner and the Rise of Urban Liberalism. — N.Y., 1968.
42. За рубежом. — 1984. — № 20.
43. Известия. — 1988. — 21 мая; 1933. — 21 нояб.
44. *Израэлян В. Л.* Дипломатическая история Великой Отечественной войны. — М., 1959. — С.176 — 191.
45. *Кейнс Дж.* Общая теория занятости, процента и денег. — М., 1948.
46. *Kennan G.* Memoirs. 1925 — 1950. — N.Y.; Boston, 1967. — P.115 — 116.
47. Киевские новости. — 1993. — № 14. — 2 апр.
48. *Коваль В. С.* Политика и стратегия США во второй мировой войне. — К., 1987: Его же. США во второй мировой войне: Некоторые проблемы внешней политики. — К., 1975. — С.24, 90 — 92 та ін.
49. *Коваль В. С.* Правда о заговоре против Гитлера 20 июля 1944 г. — К., 1960.
50. *Кулиш В. М.* История второго фронта. — М., 1971.
51. *Лан В. И.* США в военные и послевоенные годы. — М., 1977.
52. *Langer W., Gleason S.* Challenge to Isolation. 1937 — 1940. — N.Y., 1952. — P.2 — 3.
53. *Laski H.* Roosevelt Experiment. — L., 1933. — P.12, 14.
54. *Lash Joseph P.* Eleanor and Franklin, The Story of Their Relationship Based on Eleanor Roosevelt's Private Papers. — N.Y., 1971. — P.150, 368 — 369, 373.
55. *Lash J.* Roosevelt and Churchill. 1939 — 1941. — N.Y., 1976. — P.464.

56. *Leahy W.* I was There. — L., 1950. — P.243 etc.
57. *MacDonald C. A.* The United States, Britain and Appeasement. 1936 — 1939. — N.Y., 1981. — P.90.
58. *Макдональд Ч.* Тяжелое испытание. Американские вооруженные силы на европейском театре во второй мировой войне. — М., 1979. — С.21, 44, 46 — 49, 74 — 75 та ін.
59. *Мальков В. Л.* Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии. — М., 1988. — С.105, 154, 329 — 337, 191, 249 — 250 та ін.
60. *Мальков В. Л.* "Новый курс" в США: социальные движения и социальная политика. — М., 1973.
61. *Manchester W.* American Caesar. Douglas MacArthur. 1880 — 1964. — N.Y., 1978. — P.416 — 417, 563.
62. Международная жизнь. — 1970. — № 11. — С.110 — 112.
63. *Мосли Леонард.* Утраченное время. — М., 1972. — С.35 — 40.
64. *Мэтлофф М., Снэлл Э.* Стратегическое планирование в коалиционной войне 1941 — 1942 гг. — М., 1955.
65. *Murphy R.* Diplomat among Warriors. — Garden City, 1964.
66. Мюнхен — преддверие войны. — М., 1988. — С.99, 104, 105, 111 та ін.
67. *Nelson D.* The Arsenal of Democracy. The Story of American War Production. — N.Y., 1946. — P.72.
68. *Nelson D., Lubove B.* The Struggle for Socialist Security. 1900 — 1935. — Cambridge, 1968. — P.101.
69. The New Deal Doctrines and Democracy. — R.Sternsher /ed./. — Boston, 1966. — P.126.
70. The New Economic Keynes' Influence on Theory and Public Policy. — S.Harris /ed./. — N.Y., 1948. — P.35 — 39 etc.
71. *Никсон Ричард.* На арене. Воспоминания о победах, поражениях и возрождении. — М., 1992. — С.351; та ін.
72. Новая и новейшая история. — 1979. — № 3.
73. Новое время. — 1985. — № 6.
74. *Offner A.* Appeasement. — Cambridge: Mass., 1969. — P.246.
75. От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы второй мировой войны / Сост. Е. Л. Трояновская. — М., 1993.
76. Переписка председателя Совета министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг. — Т.1. — М., 1957. — С.337 — 349 та ін.
77. Переписка ... — Т.2. — С.31, 112 — 116, 207, 212 та ін.
78. *Perkins F.* The Roosevelt I Knew. — N.Y., 1946. — P.83 -- 86, 139 — 140, 171 — 175, 190 — 194.
79. *Pogue F. C.* George C. Marshall: Ordeal and Hope. 1939 — 1942. — N.Y., 1967. — P.31 — 37.
80. PRO / WP (44). 8.
81. The Public Papers and Addresses of Franklin Roosevelt. Vols 1 — 12 / Ed. by S. Rosenman. — N.Y., 1936. — Vol.1. — P.505, 742 — 756.
82. Roosevelt and Churchill. Their Wartime Correspondence / Ed. by Loewenheim, H. Langley, M. Jones. — N.Y., 1975. — P.85 — 91, 103 — 117 etc.
83. Roosevelt and Frankfurter. Their Correspondence. 1928 — 1945. — Boston; Toronto, 1967. — P.178 — 180, 344.
84. *Roosevelt F. D.* My Friends. Twenty Eight History Making Speeches. — Buffalo, 1945.

85. Рузвельт Э. Его глазами. — М., 1947.
86. Севостьянов Г. Н. Московские переговоры в 1939 г. и позиция США // Новая и новейшая история. — 1988. — № 3.
87. Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. США и Франция в годы войны 1939 — 1945: Из истории взаимоотношений. — М., 1974.
88. Севостьянов П. П. Перед великим испытанием: Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сентябрь 1939 г. — июнь 1941 г. — М., 1981.
89. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии. 1939 — 1941. — М., 1992. — С.141 — 204.
90. Shirer William. A Berlin Diary. — L., 1941.
91. Shirer William. The Rise and Fall of the Third Reich. — L., 1960. — P.73 — 75, 823.
92. Schlesinger A. M. jr. The Coming of the New Deal. — L.; Melbourht; Toronto, 1960. — P.262.
93. Schlesinger A. jr. The Age of Roosevelt. Politics of Upheaval. — Boston, 1960. — P.83 — 99.
94. Сивачев Н. В., Язьков Е. Ф. Новейшая история США. 1917 — 1972. — М., 1972.
95. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг. Т.4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4 — 11 февраля 1945 г.): Сб. док. — М., 1979. — С.267 — 268, 274 — 275 та ін.
96. Советский Союз на международных конференциях... Т.2: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.): Сб. док. — М., 1984. — С.300 — 385 та ін.
97. Stettinius E. R. Roosevelt and Russians. — L., 1950.
98. Stettinius E. R. jr. Lend-lease: Weapon for Victory. — N.Y., 1944.
99. США: Политическая мысль и история / Отв. ред. Н. Н. Яковлев — М., 1976. — С.250 та ін.
100. США: Экономика, политика, идеология. — 1975. — № 5.
101. Soule G. The Coming American Revolution. — N.Y., 1934. — P.204, 302.
102. Трухановский В. Г. Антони Иден. — М., 1983. — С.148 — 152 та ін.
103. Tugwell R. G. The Democratic Revolution. — Garden City, 1957.
104. Tugwell R. G. In Search of Roosevelt. — Cambridge (Mass.), 1972.
105. Уткин А. Дипломатия Франклина Рузвельта. — Свердловск, 1990. — С.23 — 48, 55 — 57, 235 — 245 та ін.
106. Хаттори Такусиро. Япония в войне 1941 — 1945. — М., 1973. — С.109 — 110 та ін.
107. Цветков Г. Н. Политика США в отношении СССР накануне второй мировой войны. — К., 1973.
108. Черчилль У. Вторая мировая война: В 3 т. — М., 1993. — Т.1. — С.316 — 317; Т.2. — С.276 — 277; Т.3. — С.581 — 583 та ін.
109. Шейнис З. Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек. — М., 1989.
110. Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца: В 2 т. — М., 1958. — Т.1. — С.112, 131, 243 — 267, 320 — 391 та ін.; Т.2. — С.198 — 202, 556 — 560 та ін.
111. Scherwood R. The White Papers of Harry L. Hopkins. An Intimate History. — L., 1949.

112. *Ширер У.* Взлет и падение Третьего рейха: В 2 т. — М., 1991. — Т.1. — С.498 — 502; Т.2. — С.290 — 291 та ін.
113. *Шлезингер Артур мл.* Циклы американской истории. — М., 1992. — С.269 — 300, 341 — 349 та ін.
114. *Яковлев Н. Н.* Франклин Рузвельт: человек и политик. Новое прочтение. — М., 1980. — С.14 — 15, 176, 239 — 251, 375 — 378, 408 — 409 та ін.
115. *Welles S.* The Times for Decision. — N.Y., 1944.
116. *Woods J.* Roosevelt and Modern America. — N.Y., 1959. — P.51.
117. Сталин, Рузвельт, Черчилль / Под ред. В. Велеско — Минск, 1991.
118. 1939 год. Уроки истории. — М., 1990.
119. Munich. Blunder, Plot or Tragic Necessity. — D. Lee /ed./. — Lexington (Mass.), 1970.
120. FRUS. The Soviet Union. 1933 — 1939. — Wash., 1952. — P.744 — 753, 259 — 266.
121. *Reynolds D.* Lord Lothian and Anglo-American Relations. 1939 — 1940. — Philadelphia, 1983. — P.6.
122. FRUS. — 1939. — Vol.1. — P.133 — 136, 140 — 150, 188, 232 — 311, 318 — 323, 330 — 335; 293 — 294, 758 — 774, 669 — 670, 952 — 967, 1006 — 1040; P.342 — 352, 260.
123. СССР в борьбе за мир и безопасность народов. — М., 1971. — С.293 — 294, 604 — 606.
124. *Lasky V.* It didn't Start with Watergate. — N.Y., 1977. — P.161.
125. FRUS. — 1939. — Gen. — Vol.2. — P.669 — 670, 675 — 680.
126. The Ciano Diaries. 1929 — 1943. — N.Y., 1946. — P.212.
127. *Фуллер Дж.* Вторая мировая война 1939 — 1945. Стратегический обзор. — М., 1956.
128. PRO / WP (44) 8.
129. *MacArthur.* A Soldier Speaks: Piblic Papers and Speeches. — N.Y., 1965.
130. Дипломатический ежегодник. 1989. — М., 1990.
131. *Eubanc K.* Munich. — Oklahome, 1963. — P.VII, 284.
132. *Крал В.* Дни, которые потрясли Чехословакию. — М., 1980. — С.214.
133. The Meaning of Yalta. — Baton Rouge, 1956.
134. *Юнг Р.* Ярче тысячи солнц. Повествование об ученых-атомщиках. — М., 1961. — С.86 — 112.
135. *Гровс Л.* Теперь об этом можно рассказать. — М., 1964. — С.36 — 53, 224 — 225 та ін.
136. *Кларк Р.* Рождение бомбы. — М., 1962.
137. *Рузе М.* Роберт Опенгеймер и атомная бомба. — М., 1965.
138. *Гольдшмидт Б.* Атомная проблема. — М., 1964.
139. *Игнатов А. И.* Атомная проблема и политика США. — М., 1960.
140. *Szilarg L.* Atomic Bombs and the Postwar Positoin of the United States in the World // Bulletin of the Atomic Sciences. — 1947. — December. — P.351 — 353.
141. Зеркало недели. — 1995.— 29 июля.

ПОСТСКРИПТУМ

"Сто днів" президента Ф. Рузвельта, "сто днів" генерала де Голля, "сто днів" прем'єра М. Тетчер... На цьому тлі навіть не зовсім етично говорити про "сто днів" Л. Кравчука або "сто днів" Л. Кучми...

А втім, преса усього світу від часів Наполеона вимірює цим коротким терміном динамізм і ефективність діяльності кожного, хто приходив до влади навіть не у поворотні або історичні моменти. Від часів Наполеонового десанту на півдні Франції з острова Ельба і його тріумфальної ходи до Ватерлоо саме такий стислий період відводить історія кожному політичному діячеві, щоб продемонструвати тим, хто в нього повірив, свою здатність на вчинок, на радикальний поворот у політиці або на рішучий крок уперед порівняно з своїм попередником.

Президенту Л. Кравчуку на такий маневр не вистачало й двох з половиною років. Проголошення незалежності, прийняття ряду важливих державних актів і навіть "біловезька змова" трьох "зубрів" — це все були, безумовно, важливі й вікопомні історичні кроки.

Але відбувалися вони не з вини когось із трійці — Б. Єльцина, С. Шушкевича чи Л. Кравчука. То були кроки, продиктовані волею самих народів Росії, Білорусії і насамперед України, що прагнули позбутися залежності від імперського центру. Даремно Горбачов і його колишній клеврет Яковлєв звинувачують тепер "націоналізм" у тому, що він загубив "перестройку". Імперія валилася вже 74 роки, вона мала впасти ще 1917 р., коли на місці романовського конгломерату народів утворилося кільканадцять незалежних державних формувань. Лише фіннам та полякам вдалося відстояти свою незалежність, але сплатили вони за це неабияку ціну кров'ю своїх дітей у 1918 — 1920, а

потім в 1939 — 1945 рр. Решта незалежних держав, що утворилися після жовтневого перевороту на терені Російської імперії, були реокуповані більшовиками. Останньою впала Тува... Так що неоімперіалісти, які зараз проклинають Кравчука (адже це на нього поклав вину за "біловезьку змову" Єльцин) за розвал СРСР, далекі від істини.

Особиста неприязнь російського президента до генсека Горбачова, прагнення влади, його мстива пам'ять були набагато сильнішими факторами, ніж принципова позиція Кравчука. Хоч і він також мав особисті рахунки з Горбачовим, з якого давно вже гекачепісти випустили пару. І зовсім не Кравчук винуватий в тому, що розвалився СРСР. Ще до його обрання президентом України відбувся, за риторикою Горбачова, і парад президентів, і парад суверенітетів. А головне, це те, що об'єктивний хід історії уже не в силі були зупинити ні ГКЧП, ні ЦК КПРС, ні навіть всесильний КДБ, ні сама "перестройка".

Огарьовський процес "не пішов".

А що ж наш президент? Він, в дитинстві простий поліщук із звичайної селянської родини, з чистісінькою біографією "из беднейших крестьян", що так пасувала більшовицьким анкетним підходам до формування кадрового корпусу, вірний у зовсім недавньому минулому системі до останнього, упивався незалежністю, яка так несподівано винесла його на вершину влади. Він подобався собі в ролі президента такої великої держави ("Ми більше Франції" — знай наших!), як Україна. Але зовсім не рукою Кравчука, що ставила підпис під документом у Білій Вежі, виборола вона на-

* Єльцин ніколи не міг вибачити Горбачову необережно кинуті ним фрази після пленуму Московського комітету КПРС, коли його, першого секретаря міськкому, увільнили з посади: "Борис, я тебя больше в политику не пущу". Генсек жорстоко поплатився за цю свою необережність. Фарс, розіграний у серпні 1991 р. біля "Білого дому", а ще більший фарс з урятуванням Руцьким "ув'язненого у Форосі президента" були лише останнім актом трагікомедії. Передостаннім її актом був "путч" ГКЧП. Щоправда, зараз амністовані гекачепісти піднімають знову лемент навколо "змови" проти колишнього Союзу. Усі ці лук'янови, умалатови вкупі з жириновськими та зюгановими разом з їхніми червоно-коричневими союзниками в Україні неспроможні зупинити історичний процес. Вони можуть лише загальмувати його, як це свого часу зробили ціною кривавих рік більшовики. Зупинити ж історію не вдавалося ще нікому.

вати за реформи. Захопились мітинговою риторикою — "ми будуємо власну державу, виборюємо національну геральдику, відроджуємо мову і видаємо заборонених в тяжкі часи тоталітаризму авторів". Згадували й про гетьманів, про міжнародне визнання, а про народ забули. А йому, посподитому, окрім видовищ, ще треба хліба й роботи.

І це насамперед.

Результат відомий. Балаканина біля мікрофонів, повзучий опортунізм "групи 239" — насправді номенклатурної зграї, п'ятої колони КПРС в Україні — за ці два з половиною роки зробили свою ганебну справу. Конституція нової держави була заблокована, законодавчі акти, що свідчили б про поступ України по шляху демократії й забезпечення права людини на власність, пішли в архів, не дочекавшись і "третього читання". Об'єднаними зусиллями старих партократів і нових демократів було зірвано спробу Руху зібрати підписи під петицією про розпуск "верховної зради", а про обіцянку голодуючим студентам скоро забуто.

Віддали на поталу непопулярного прем'єра-канцеляриста Масола.

Сама ж ідея української незалежності промосковським лоббі дедалі паплюжилася й дискредитувалася. Під тиском зі сходу девальвувалося усе — самостійність, жовто-блакитний прапор і золотий тризуб на ньому. П'ята колона Москви в Україні — відновлена КПРС — і Православна церква Московського патріархату робили свою справу бездоганно — Україні без Росії не жити. Додавали свого перцю ще й кримські сепаратисти.

Такими були наслідки першої помилки президента Кравчука, обраного в грудні 1991 р. переважною більшістю виборців.

Другою непоправною помилкою виявилися його повна безпорадність і нерішучість у галузі економічної політики. Замість створення чіткої фінансової, монетарної й податкової системи, проведення прогресивної політики сприяння капіталовкладенням у хвору економіку України, що успадкувала всі виразки союзного військово-промислового комплексу, замість залучення народу до його конверсії й розбудови орієнтованого на передові технології економічного організму президент і його масоло-фокінська команда

сприяли лише поглибленню кризи. Так кредитувалися бездіяльність і самозбагачення "червоних директорів" у місті та "червоних баронів" на селі, що з кожним днем вели господарство незалежної держави до прірви, орієнтуючись лише на адміністрування, державні позички та співпрацю з Росією, економіка якої давно вже агонізує.

Але якщо там відбувалися, хоч і надто помірковані, "ринкові" реформи, під які Захід виділяв кредити, то в Україні жодними реформами впродовж усього періоду президентства Кравчука і не пахло. Політеконом за освітою, який в університетські роки, очевидно, тільки тим і займався, що вивчав "Капітал" Маркса й "Экономические проблемы социализма" Сталіна, Л. Кравчук не зміг второпати елементарної істини: фінансова система — це судинна система економіки. Без неї годі й говорити про наведення будь-якого ладу в промисловості й сільському господарстві, розподілі національного продукту.

Не збагнув цієї істини в період свого миттєвого прем'єрства й Л. Кучма. Не тих радників слухали обидва Леоніди. Лише в новій іпостасі Л. Кучма нарешті наголосив, що насамперед він збирається реформувати (?) (а треба створювати) фінансову систему держави і на цьому ґрунті будувати усі ланки економічного організму. Але три роки, що Україна мала для цього, вже втрачено. Більше того. Спроби в короткі місяці прем'єрства кабінету Кучми продемонструвати готовність реформувати систему господарювання й виробничих відносин вивільненням ціноутворення при абсолютній ненасиченості ринку товарною масою призвели лише до карколомного волюнтарного зростання цін, знецінення заробітної платні, падіння і без того низької купівельної спроможності населення, подальшого відчуження робітника від засобів виробництва, а селянина від землі, що так і залишилася без свого господаря.

Тим часом полиці магазинів випорожнювалися, міста обростали "кіосковою" товарною масою, завезеною контрабандним шляхом із близького й далекого зарубіжжя. Іноземні "лейби", усілякі "снікерси" й гумки, чудово виготовлені пляшки з сумнівної якості алкогольною рідиною витискали з ринку вітчизняні товари, неспроможні конкурувати з зарубіжною біжу-

терією. Заводи й фабрики переходили на скорочений графік роботи, зупинялися.

Економіка повільно вмирала. Криза поглиблювалася.

Корупція й марнотратство, галопуюча інфляція, побоювання "бунту" безробітних, фінансова підтримка державною казною підприємств-банкрутів та й ряд інших факторів, що межують із мафіозною злочинністю, — усе це поставило Україну на край прірви, а її народ — на межу тотального зубожіння.

Створивши інститут представництва президентської влади на місцях, що мав замістити собою вакуум, утворений після розпуску партійних комітетів, президент Кравчук не спромігся наділити ці структури справжньою повнотою влади. В кінцевому підсумку там та й, зрештою, в самому центрі утворилося двовладдя, або, вірніше, безвладдя. Усе далі розросталися зловісні метастази нахабної прихватизації колишніми можновладцями й нуворишами, мафіозними партнерами королів "тіньової" економіки, народного майна і майнової поляризації переважної більшості суспільства, з одного боку, і незначного числа тих, хто і раніше користувався благами тоталітарного режиму — з іншого. *Стара партноменклатурна верхівка і нова бюрократія ще більше узаможнювалися в умовах законодавчого безладдя і правового безкраю.*

Рузвельт робив усе навпаки. Обмежуючи всевладдя монополій, що завели США у кризу, він насамперед дав можливість кожному американцю або заробити собі на життя, або тимчасово спертися на могутнє плече держави. *До Рузвельта колишній наш партноменклатурний президент відверто не дотягував. А його недавні колеги, що лише перефарбувалися у національні кольори, господарська й бюрократична аристократія, військова й міліцейська еліта безкарно користувалися бездіяльністю президента і його команди.*

Не відставали від них і добродії депутати. Замість того щоб за графіком рузвельтівського конгресу приймати життєво важливі закони, вони, і насамперед "парламентський спікер" І. Плющ, влаштовували краков'яки навколо мікрофонів, розтринькували дорожню валюту на незчисленні відрядження за кордон під приводом вивчення досвіду "тамтешньої демокра-

тій". Агонізувала і влада. Кожен у свій спосіб хапав усе, що міг.

А прокуратура і суд як мовчали, так і мовчать.

До цього ще слід додати часту зміну прем'єрів і їхніх "команд", некомпетентність старого бюрократичного апарату, що погруз у хабарництві, розгубленість доведеної до відчаю зневагою владних структур і матеріальним убогством інтелігенції, що втратила бачення історичної перспективи.

На президентських і парламентських виборах 1994 р. Л. Кравчук наразився на недовіру значної кількості виборців центральних й південно-східних областей і пішов у відставку, втішившись згодом парламентським мандатом. Значну частину парламентських крісел посіли червоно-коричневі номенклатори з останніх лав колишньої партбюрократії, що навіть в умовах тоталітаризму могли розраховувати лише на крихти з панського столу. Тепер вони дорвалися до влади і негайно поклали собі зарплатню, що більш як учетверо переважала навіть заробіток професора.

Цьому сприяла не лише бездіяльність президента і його команди, а й вміла спекуляція цих колишніх номенклаторів "середньої ланки" гаслами про "соціальну справедливість". В ході виборів, що розтяглися на цілий рік, вочевидь виявилися деполітизація народу й, зокрема, соціальна пасивність молоді, що не бажала йти до урн і віддавати свої голоси, слабкість і роз'єднаність "середнього класу", кармазинне розпошення демократичних сил і, нарешті, надзвичайна активність люмпенізованого виборця, що звик брати від держави все, мало що віддаючи їй.

Як і в попередньому складі парламенту, національно-демократичні сили, роз'єднані внутрішніми чварами й "гетьманськими" амбіціями лідерів (нерідко містечкового калібру), залишилися й у цьому в меншості.

Щоправда, подібні процеси відбулися, за виключенням Чехії й Словенії, майже в усіх країнах колишньої "соціалістичної співдружності", а також новоутворених державах СНД. Але серед усіх посткомуністів або соціалістів "нової хвилі" лише українські червоно-коричневі та їхні спільники з числа "селянських баронів" дійшли до краю, голосуючи в парламенті за відновлення КПУ (?). Вони забули в своєму

реваншистському засліпленні, що такої партії ніколи не існувало. Адже розпущена ще 1920 р. більшовиками партія боротьбистів була останньою незалежною комуністичною організацією на східних землях України. Така ж доля спіткала й її сестру КПЗУ, лідерів і діячів якої знищили фізично або ув'язнили органи КДБ.

Так що керовані сірим кардиналом Г. Крючковим, цим незламним партапаратником КПРС, і виконавцями його волі П. Симоненком та Б. Олійником останні більшовицькі могікани пошилися в дурні і виставили себе на посміховисько перед усім світом.

Насправді червоно-коричневих давно вже не турбує жодна комуністична ідея. Їхня головна мета — повернути собі награване у народі колишнє парткомуністичне майно, від якого їх відлучили під страхом гекачепістських звинувачень їхні ж колишні бонзи.

Слава Богу, що у більшості парламентаріїв вистачило здорового глузду "провалити" цю спробу червоно-коричневих.

А втім, як стверджує східна мудрість, собака гавкає, а караван іде. Щоправда, йде він надто вже повільно. II (XXX) з'їзд КПУ — КПРС, що відбувся у Києві в 42-у річницю смерті Сталіна, підтвердив — ця проімперська (проросійська) й цілком антиукраїнська партія була й залишається московською агентурою, своєрідною п'ятою колоною імперіалістичних сил, оплотом компрадорської малоросійщини. Впродовж кількох століть, а особливо в умовах більшовицького тоталітаристського режиму, ця найбільш ворожа національному відродженню сила слугувала і продовжує слугувати націонал-шовіністичним силам Російської імперії. Поряд з російськими націонал-імперіалістами саме ця малоросійщина докладає й докладає усіх зусиль, щоб зміцнити й укріпити імперію, а зараз — відновити її по можливості у старих кордонах.

У політичних гороскопах, що останнім часом усе частіше з'являються на шпальтах українських та й зарубіжних часописів, КПУ — КПРС спільно з її союзниками мімікрантами (соціалістами та аграріями) відводиться місце на лівому фланзі політичного Олімпу України. Очевидно, що більшість українських політологів, колишніх істориків партії та викладачів наукового комунізму, як і вітчизняні "гайдарівці", ще не встигли

вирости з коротких "тимурівських" штанців. Вони неспроможні або не бажають збагнути того факту, що партія, яка сповідує тоталітаристську й імперську ідеологію, прагне до реваншу і відновлення найжахливішої терористичної державної машини, сіє спекулятивні демагогічні гасла серед осатанілих "вірних лєнінців", що втратили свої привілеї і прагнуть за будь-яку ціну повернути їх собі, а також злюмпенізованої "пролетарської маси", як і її крєвні родичі й попередники — російські більшовики, італійські фашисти та німецькі нацисти, а також сучасні російські націонал-шовіністичні партії, до яких безперечно відноситься й КПР, не минають права користуватися надбаннями демократії і відтворювати прецедент "конституційного" приходу до влади Муссоліні, Гітлера або Сталіна у 1920 — 1930-і роки. Не мають вони права окупувати й місце соціал-демократії, якій лівий фланг належить від самого її виникнення.

Червоно-коричневі, як би вони не перефарбовувалися, як і німецькі нацисти або італійські фашисти, марять лише про відновлення імперії і повернення своїх привілеїв, відтворення неконтрольованих ніким державно-монополістичних напівфеодальних порядків і панівної безальтернативної ролі своїх партійно-адміністративних органів у системі державного управління.

Одним з найголовніших знарядь цих антинаціональних і антидемократичних сил є деструкція слабких ще паростків інституційних органів, законодавчої та виконавчої влади, переслідування правників, підкуп і моральний розклад правоохоронних органів (МВС, СБ, Національної гвардії тощо), щоб не допустити їх становлення після десятиліть безкрайної більшовицької тоталітарної диктатури.

Рік перебування при владі показав, що й новий наш президент Л. Кучма також не дотягує до Рузвельта. Лише на сотий день спромігся він продекларувати свою програму реформування України, та й то, мабуть, тому, що перед його першим закордонним візитом до "товстих лантухів" з великої сімки необхідно було чимось аргументувати виканючування кредитів, щоб сплатити "борги" Росії. А що ж далі? Чи не потечуть ці кредитні скарби МВФ у "діряві едвобні кишені", як це уже сталося з народними багатствами, що осіли на таємних рахунках КПРС і нових мафіозі в

закордонних банках і не вертаються в Україну, незважаючи на погрозливі укази попереднього президента?

А хто розпоряджатиметься тими кредитними ін'єкціями Заходу? Чи не ті ж старі адміністратори — Масол, Звягільський, Фокін і схожі на них, що вже (а дехто і по два рази) виявили свою неспроможність оперувати за нових постадміністративно-командних умов господарювання. Чи не приберуть й ці кредити до рук нові компартійні номенклатори?

Цілий рік знадобився новій президентській адміністрації й Верховній раді, щоб досягти бодай тимчасового консенсусу й прийняття конституційної угоди, яка б сприяла структуризації представницької й виконавчої влади, їх розмежуванню й певної вертикалізації. Але економічна програма виведення України з кризи ще й досі існує лише в коридорах Кабінету міністрів. Що ж до дієвих економічних реформ, то їх черга ще не настала. Не останню роль у цьому гальмуванні відіграють червоно-коричневі деструктивні сили, що діють за принципом — чим гірше, тим краще. Самі владні структури за останній рік показали свою анемічність, нездатність на рішучий дрейф у бік реформування фінансової й економічної системи, розбудови механізмів регульованого ринку.

Не викликають довіри ні кадрові, ні "реформаторські" маневри президента Л. Кучми. Навіть неозброєним оком видно, що гору в його адміністрації знову бере "дніпропетровська мафія", що вже впродовж більш як три десятиліття з часів перебрання в результаті дворцевого перевороту у Кремлі в жовтні 1964 р. Л. Брежнєвим на себе ролі генсека і встановлення гауляйтерського режиму В. Щербицького (1971 р.) з невеликими перервами панує в Україні.

Згуртування демократичних сил — єдина альтернатива подальшому утвердженню при владі в Україні проімперських компрадорських сил.

Багатостраждальний народ-трудівник України вже спраг за працею. Він сам спроможний підняти свою землю з Руїни, як не одного разу вже робив це і в XVII — XVIII ст., і в роки пореволюційного й повоєнного лихоліття. Аби лише йому не заважали нові соціалістичні месії, що знову прагнуть втягнути Україну в євразійський комплекс і відірвати її від Європи.

Але ж вона, *Україна*, попри всі потуги російських великодержавників і їхніх українських червоно-коричневих яничарів зденаціоналізувати й зманкуртизувати її народ як *центральноєвропейська країна* *здавна належить Європі*.

І не треба тягнути її на налігачі у "вільний ринок". Його давно вже, ще з часів Рузвельта, немає ні в Америці, ні в Європі. Регульований же "ринок" сам іде туди, де для нього створюється відповідна законодавча база або, як це полюбляє говорити новий спікер, "законодавче поле", що гарантує право власника і робітника на його частку прибутку, його частку національного продукту, де панує право громадянина, а не вовчі закони доби первісного нагромадження й посткомунізму, і де створюються відповідні умови для розширеного капіталовкладення, застосування найновітніших технологій, досягнення високої конкурентоспроможності.

А такі умови в Україні є!

Є у неї й плідний мозок інтелігенції, і талановиті руки робітничі й селянські. Не вичерпані ще допоки її природні ресурси і незборимий оптимізм нації. *Потрібні лише закон і право, гарантоване право на вільну працю вільних людей, і держава, яка б усіма своїми гілками влади була спроможна це право захистити.*

Перші кроки реформованого новим президентом уряду викликають глибокий біль і турботу у кожного, хто хоч трохи вболіває за долю свого народу. Другий шоківий удар гігантським стрибком інфляційних цін, завдяки стратегії В. Пинзеника, тепер знову віцепрем'єра, поставив усіх нас на межу жебрацтва. Це свідчить про те, що і в новій іпостасі президент Л. Кучма не дослухався альтернативних думок, повіривши "українському гайдарові", що так і не виріс з коротеньких штанців "політекономії соціалізму". Гігантський інфляційний чорторий, куди втягує Україну стратегія "шокової терапії", як це вже видно на прикладі Польщі й Росії, не є шляхом до храму. Такий шлях показували у повоєнні роки Німеччина часів радикальних реформ Ерхарда, Японія в епоху "дыва", започаткованого Іосідою, Франція після 12-літньої парламентської лихоманки, коли до влади нарешті прийшов де Голль. Можна було б знайти ще ряд аналогічних феноменів — наприклад, М. Тетчер в Англії або А. Піночет у Чилі, Чон Ду Хван у Південній Кореї...

Цей список можна було б продовжити.

Лише чітка державна політика, що, з одного боку, вивільнює ініціативу людини і самого капіталу, а з іншого — гарантує і людину, і капітал від беззаконня, від "тіньового лоббізму", від оббирання й обдирання споживача державною мафією й рекетом, заохочення капіталовкладень (інвестицій) як всередині країни, так і з-за рубежу, може забезпечити ефективний і швидкий вихід з кризового виру.

Але для цього потрібна ще одна умова — самовіддана праця усього суспільства і його віра у своїх поводитирів.

Безперечно, народу потрібен свій Мойсей, який би всупереч фарисеям вивів його через посткомуністичну пустелю до світлої мети — вільної праці на вільній землі, як це зробив свого часу Франклін Рузвельт у часи страшної кризи 1929 — 1933 рр.

Коли ж він з'явиться на українському небосхилі наш, український Рузвельт, де Голль або наша Маргарет Тетчер?..

А може, нам потрібен Наполеон чи Піночет?

Не дай Боже!

18.IX.95 р.

P. S.-2

ВІДЛУННЯ ЧЕРЕЗ ПІВВІКУ

24 жовтня 1995 р. Організація Об'єднаних Націй відзначила полудень свого віку. Утворена за ініціативою Франкліна Рузвельта з метою підтримання і зміцнення миру й безпеки ООН мала стати універсальним міжнародним інститутом збереження миру в усьому світі. Так принаймні при її започаткуванні, визначили свої цілі 50 держав і в тому числі Україна.

На урочистості, пов'язані з 50-літтям ООН, до Нью-Йорка прибули 183 президенти, королі й диктатори (навіть Фіделю Кастро було видано візу, щоправда з правом обмеженого пересування в районі Нью-Йорка). ФРН представляв міністр закордонних справ К. Кінкель. Канцлер Гельмут Коль відмовився від регламентованого керівництвом організації 5-хвилинного виступу, заявивши, що протягом відведеного часу він не зможе сказати нічого такого, щоб його почув увесь світ. Біллу Клінтону як президенту-господарю регламент було подвоєно. Але Коль, який повторив історичний подвиг Отто Бісмарка, об'єднавши за нових умов Німеччину в одну державу, пообіцяв знайти час і виступити з трибуни ООН з дещо змістовнішою, не парадною, а діловою промовою..

Переважна більшість публікацій, присвячених цій піввіковій даті, сходиться на тому, що ООН не виконала свого покликання і не виправдала сподівань ініціатора її заснування. Однією з причин цього, принаймні до початку 1990-х років, вважають фахівці, була "холодна війна" — жорстоке протистояння в ній демократичних і тоталітарних режимів, а також амбіції лідерів деяких провідних держав-членів ООН. Чимало до-

* За роки існування ООН кількість її членів зросла до 185 (ще 1985 р. їх налічувалося 159).

слідників і публіцистів звертають увагу на цілковиту залежність всесвітньої організації від позиції кількох країн і членів Ради Безпеки і недосконалість її інструментів й інститутів у боротьбі проти агресії, порушення принципів мирного співіснування та розв'язання конфліктів.

Після другої світової війни на Земній кулі відбулося понад 150 **збройних конфліктів**, війн, в яких, за експертними оцінками, загинули понад 20 млн людей і було поранено ще 60 млн. Причому 80 % з них становили цивільні особи, переважно жінки й діти. Особливо жорстокими виявилися етнічні конфлікти, що супроводжувалися масовим винищенням представників опозиційних етнічних груп. Так було в Афганістані, Анголі, Курдистані, Карабаху, Югославії, Ефіопії, Конго, Сомалі, Кампучії, В'єтнамі, Мозамбіку, ПАР тощо. Хижацьку жорстокість у війнах за збереженні імперії продемонструвала як агонізуюча тоталітарна більшовицька система (Вільнюс, Алма-Ата, Баку, Тбілісі, Молдова), так і її наступниця "демократична" Росія (Чечня)... Тим самим шляхом певний час ішла Сербія.

ООН не спромоглася налагодити ефективну систему боротьби проти **геноциду мирного населення**, що набув широких масштабів в етнічних чистках та конфліктах повоєнного часу. Після звільнення хорватами анклаву Сребниці, за повідомленнями американської преси, там знайдено масові поховання мусульман (понад 6 тис. закатованих сербами людей — жінок, стариків, дітей та юнаків). Тут мимоволі вбачається аналогія з нацистськими злочинами в таборах смерті та масовими розстрілами кадебістськими вертухаями безвинних людей, похованих у братських могилах Биківні, Вінниці, Курапатах, Катині, майже усіх великих і малих містах Західної України, й жертвами концентраційних таборів ГУЛАГу тощо.

Не впоралася ООН і з функціями **світового арбітра**. Безпорадність Ради Безпеки у вгамуванні етнічних конфліктів і локальних війн неодноразово призводила до прямого втручання в них великих держав, насамперед СРСР і США. Як це було у випадках з Кореєю, В'єтнамом, Єгиптом, ізраїльсько-арабськими війнами, прямого втручання військ НАТО (переважно збройних сил США) у боснійсько-сербські воєнні змагання... Як показали події в Сомалі, Ефіопії, колишній Югославії,

мало що зробили для пригашення етнічних суперечностей, а нерідко й самі ставали жертвами воюючих сторін "голубі шоломи".

Справжньою трагедією усього світу стали мільйони **біженців**. На початку "холодної війни" у світі налічувалося близько 2 млн біженців. В середині 1990-х років їх кількість знову ж таки, за експертними оцінками, досягла 23 млн. Але якщо раніше це були палестинці, громадяни Ефіопії, ряду африканських державних новоутворень, де ще й досі точиться трайбалістське протистояння й взаємний геноцид, то останнім часом потік біженців збільшився й у "цивілізованій" Європі. Сотні тисяч людей позбавлені житла й вимушені поневирятися в республіках колишньої Югославії. За даними Комісії з прав людини 1993 р. в колишній Югославії налічувалося 1230 тис. переміщених осіб, за іншими даними — близько 3 млн. У зв'язку з загостренням боснійської кризи їх лави поповнили ще кілька сот тисяч боснійців, хорватів і сербів, представників інших національностей, що населяють новоутворені Балканські країни.

З розпадом СРСР з'явилася нова хвиля біженців — це "радянські люди", переважно росіяни, що в пошуках кращого життя (за "велінням серця" чи за "наказом партії") масово переселялися з російських земель у окраїнні республіки колишнього СРСР, по волі чи несамохіть виконуючи там роль представників панівної великодержавної нації. Тепер цей потік набрав зворотного напрямку.

Іншу категорію переміщених осіб в межах СНД, й особливо Росії, Казахстану, становлять люди, позбавлені права на життя на своїх етнічних територіях каральною системою тоталітарного режиму, що впродовж 70 років панував в СРСР. Серед цієї категорії переміщених осіб, очевидно, найбільше українців і німців.

Зараз, за підрахунками різних громадських організацій, на територію Росії переселилися до 4 млн етнічних росіян переважно з країн Середньої Азії, Казахстану, Кавказу, Прибалтики тощо.

* За далеко не повними даними у Центральній Африці налічується принаймні 1 млн біженців, а лише в Анголі 500 тис.

Якщо для інших категорій біженців ООН влаштовує допомогу, табори, то для нової хвилі переміщених осіб — етнічних росіян — практично цією організацією мало що робиться.

Не знайдено дієвих засобів боротьби з міжнародним тероризмом.

Сьогодні вже мало хто вірить у можливість світу без війн. ООН, а разом з нею й усе міжнародне співтовариство, як зазначає український дослідник Б. Забарко, по суті демонструють своє безсилля у запобіганні й розв'язанні багатьох проблем, і насамперед міжнародних і локальних конфліктів (141).

Відома статистика, за якою із 3400 років існування цивілізації лише 250 були мирними, а після другої світової війни — усього 26 днів спокою. В роки "холодної війни", такий стан на Заході виправдовувався існуванням "імперії зла", а на Сході — "агресивною суттю світового імперіалізму", а також політикою "пролетарського інтернаціоналізму", яку "послідовно здійснювала КПРС".

Відтоді як 9 листопада 1989 р. впала Берлінська стіна, деякі політики вважають, що "холодна війна" скінчилася. Насправді ж протягом останніх шести років у світі не було жодного мирного дня. Усе це також підсумок піввікової діяльності, або бездіяльності, ООН.

Хіба про такий повоєнний світ мріяв у свої останні дні життя Франклін Рузвельт, готуючись до установчої конференції Організації Об'єднаних Націй?

Світ, у якому ми живемо, ще далекий від досконалості або принаймні від тої моделі, про яку мріяв Франклін Рузвельт, засновуючи ООН. Але людство не може існувати без надії, без перспективи. Очевидно, що у другому своєму п'ятдесятилітті міжнародне співтовариство виробить ефективніші санкції проти тих, хто ініціює великі або малі конфлікти, ефективніші засоби їх ліквідації. Але насамперед слід ліквідувати причини, що породжують різноманітні конфлікти, великі чи малі локальні війни. Тоді тільки й настане світ без війни.

28.X.95 р.

50-а річниця завершення другої світової війни збіглася із піввіковими ювілеями багатьох визначних подій 1945 р., так чи інакше пов'язаних з війною. Саме тому ювілей "Ялти-45", що відкрив парад знаменних дат, цих своєрідних "свят зі сльозами на очах", став помітним явищем в урочистостях прологу й післямови Дня перемоги. Особливу увагу цій конференції, що проходила під кодовою назвою "Аргонавт" у лютому 1945 р., приділили через 50 років кримські тоді надзвичайно агресивні сепаратисти. Вони прагнули перетворити ювілейні урочистості на своєрідний марш Криму до "єдності" з Росією, а принагідно й у марш до єдності колишніх "соціалістичних націй" в новому "таборі народів-братів". Але тверезі сили в Криму та й в усій Україні вчасно зупинили цей "процес".

У переддень "Ялти-95" у пресі з'явилося й чимало міфів, легенд. Так, відомий в Україні майстер сенсаційних репортажів, якими користується газета "Киевские новости", Михайло Канюка в парі з колишнім старшим механіком великої десантної баржі Валентином Межевичем через 50 років "згадали", як вони перевозили на британський військовий корабель якийсь "надсекретний вантаж". Як їм це стало відомо згодом, то був особистий подарунок Сталіна прем'єру Черчіллю. А був той "стратегічний вантаж" партією вірменського коньяку, за який нібито Черчілль щиросердо дякував Сталіну у своєму знову-таки особистому посланні.

А у США вийшла книга гарвардських професорів Я. Янруда й Алсо Анітерка ("Сталін: неіснуюча особа"), в якій автори доводять, що Сталіна як такого взагалі не існувало, а на Ялтинську й Потсдамську конференції під личиною радянського вождя привозили двох зовсім різних чоловіків. Що ті два чоловіки відрізнялися й зростом, і відбитками пальців ...

А тепер про серйозне.

5 — 11 лютого 1995 р. у Ялті в славнозвісному Лівадійському палаці російських імператорів проходив міжнародний науковий симпозіум "Кримська (Ялтинська) конференція 1945 року: уроки й перспективи". На пленарних засіданнях і секціях в ході цього доста чітко організованого форуму було заслухано десятки доповідей, присвячених глобальним

проблемам й окремим аспектам, і навіть деталям найбільшої історичної події, якою була "Ялта-45". Так, принаймні, писала про це громадсько-політична незалежна газета, що зберегла стару назву — органу комуністичного обкому — "Крымская правда".

І дійсно. Якщо поглянути на реєстр учасників і програму доповідей симпозіуму, переконуєшся, що спектр представництва на ньому був надзвичайно строкатим. Тут виступили з доповідями й повідомленнями науковці, військовики, дипломати, журналісти з принаймні десяти країн, представники владних структур (переважно з Російської Федерації). Зрозуміло, тут не місце для, бодай, побіжного аналізу безлічі проблем, яких торкалися доповідачі, так чи інакше пов'язаних з рішеннями, виробленими в Ялті лідерами трьох великих держав — Рузвельтом, Сталіним і Черчиллем.

Оскільки автору цих рядків пощастило взяти участь лише у двох засіданнях і вислухати лише кілька доповідей, торкнемося одного аспекту, що характеризує виступи насамперед офіційних представників РФ. Серед них запам'яталися консультант відділу держави й права ради Федерації С. Шатохін, експерт Держдуми РФ, ст. науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН к.і.н. Н. Нарочницька, голова комітету Держдуми РФ, відомий українофоб і борець за єдність Криму з РФ К. Затулін, викладач Академії збройних сил Росії В. Ситенко, представник штабу Чорноморського флоту І. Александров, а також відомі свого часу фальсифікатори історії міжнародних відносин московські професори Ф. Волков та Н. Яковлев. Усіх їх об'єднала ностальгія за "великими рішеннями" "Ялти-45", усі вони характеризували визначну роль Сталіна у цій тріумфальній для загарбницької імперської політики Росії події і т.п. Ці погляди підсумовано виступом К. Затуліна. Він, зокрема, підкреслив, що розпад СРСР послабив усіх без винятку колишніх його учасників. Особливу "стурбованість" висловлювали представники "старшої сестри" з приводу того, що Україна (в результаті виходу з СРСР і проголошення незалежності) опинилася в найгіршо-

* Суханова С.. Чтoб не пропасть поодинокe // "Крымская правда". 11. ІІ. 1995.

му становищі, що вона, повернувши на Захід, навряд чи стане бажаним партнером у спільній європейській родині, що її економіка перебуває в катастрофічному стані ... На ультимативну вимогу К. Затуліна — Україна мусить вирішити, чи піде вона разом з Росією, бо обравши самостійний шлях, вона опиниться між двома вогнями (!) Таких і подібних пасажів у виступах прихильників і представників "єдиної й неділимої" можна було почути чимало.

Але ті, хто проливав у Лівадійському палаці "крокодилячі сльози" на руїнах розваленної імперії, що саме завдяки "Ялті" простягнула свої кордони аж до центру Європи, за Берлін, Будапешт, Прагу і вийшла аж у Середземне море, забули, що саме там було укладено ганебний контракт, який вирішив на 50 років долю багатьох європейських народів. Саме у Ялті і виникла ота перша тріщина у стосунках між союзниками, що зрештою після Потсдаму призвела до європейського розколу, і саме там було закладено "стартовий майданчик" холодної війни.

На заключному засіданні симпозіуму я попросився до слова, щоб нагадати учасникам конференції, що Ялтинська конференція попри всі її історичні рішення стала ще одним "Мюнхеном" в ряді інших (торжище між Гітлером і Муссоліні, з одного боку, Чемберленом і Даладье, з іншого, навколо Чехословаччини в 1938 р., горезвісний пакт про ненапад, укладений між Гітлером і Сталіним в 1939 р.), в результаті якого президент Рузвельт, прагнучи "зекономити" життя американських "Джі ай", віддав на поталу Сталіну цілі народи Центральної й Південносхідної Європи, в обмін на зобов'язання більшовицького диктатора порушити договір про нейтралітет і виступити по розгромі Гітлера проти японської Квантунської армії на Далекому Сході.

Ялтинські "плакальщики" і їхні натхненники у Москві зразка 1995 року забули, що Кримська конференція, за словами Збігнєва Бжезинського, стала головним геополітичним фактором, який визначив той факт, що "частина Європи переходила під політичне домінування Сталіна, а Радянський Союз поширював свій вплив у самому Центрі Європи". Видатний американський політолог кваліфікує "**Ялту-45**" як самообман, як своєрідну історичну амнезію та стратегіч-

ну міопію, оскільки в той час мало хто уявляв собі, що феномен тоталітаризму не обмежувався нацизмом, а з повним правом міг бути поширеним на комунізм. За цей зумисний самообман Заходу, його домінуючі тогочасні настрої — якнайшвидше досягти перемоги над агресорами навіть у союзі з дияволом — народи заплатили дорогу ціну.

Не пройшло й шість років після "Ялти-45", як виникла перша берлінська криза, а слідом за нею російські танки чавили на вулицях Берліна тих, хто не встиг втекти на захід. Потім були Будапешт (1956), Прага (1968), Польща (1970) — достатні свідчення того, писала "Известия", що "табір, є саме те місце, з якого хочеться втекти". І кожного разу проти дисидентів-бунтівників, себто цілих народів, московські імперські "плакальщики" посиляли "танки-визволителі" як найефективніший аргумент радянської демократії. Так було в місяці "Угорської осені", "Празької весни", "Польського літа", або "Афганської зими".

Нарешті, коли за "ери Горбачова" танк перестав бути мірилом солідарності народів спочатку "братньої соціалістичної єдності", а трохи згодом і самого СРСР, то головним винуватцем розпаду гігантської імперії було виставлено того ж таки Горбачова.

Московські "плакальщики", зрозуміло, ніколи не визнають права народів на самовизначення і попри логіку історичного поступу завжди будуть відстоювати вчорашній день. У такий спосіб вони спробували відзначити й 50-й ювілей Ялтинської конференції, поводячи себе в Криму як вдома, на Арбаті.

Усі ці нюанси "Ялти-45" мені, зрозуміло, не вдалося висловити у "концентрованому" п'ятихвилинному виступі на заключному засіданні "Ялти-95". Але й за ті п'ять хвилин я вдячний її організатору президенту Кримського центру гуманітарних досліджень В. Казаріну. І не його вина, що після мого виступу хтось із тих "плакальщиків" обізвав мене бандерівцем і буржуазним націоналістом, а інший дорікнув президії за те, що вона надала слово "людині з вулиці".

Довелося різко відповісти, що тут, у Криму, я у себе вдома, бо Крим — це Україна, а не московська вулиця. І ніколи нею не стане, як не буде вже, дай Боже, ніколи московським задвірком і Незалежна Українська Держава.

ЗМІСТ

Замість передмови	4
1. Клан і його гілки	10
2. Змужніння	14
3. Катастрофа	19
4. Повернення в політику	23
5. "Сто днів" і перші випробування	31
6. Від ізоляціонізму	45
7. ...До ленд-лізу	83
8. Перл-Харбор!	106
9. Шлях до операції "Оверлорд"	127
10. Двобій "титанів"	140
11. Потяг скорботи	149
12. До нового протистояння	155
13. Бомба уповільненої дії	161
Список літератури	170
Постскриптум	175
P. s.-2. Відлуння через піввіку	187

Трубайчук Анатолій Фотійович

Франклін Рузвельт XX ст.: історія в портретах

Підписано до друку 22.11.1995. Формат 84 x 108/32. Папір офс.
№ 1. Офс. друк. Гарн. Рубл. Ум.-друк. арк. 11,4 Ум. фарб.-відб.
11,8 Обл. вид. арк. 12,1 Тираж 1000 пр. Зам.1/квл-95

Асоціація істориків "Істина" Творчої спілки вчителів України.
252030, Київ 30, вул. Володимирська, 57.

Комп'ютерно-видавнича лабораторія ННЦ "НІТ"

УДПУ імені М.П.Драгоманова

252054, Київ 54, вул. Воровського, 49, тел. 216-02-16.

Т Р У Б А Й Ч У К
А н а т о л і й Ф о т і -
й о в и ч, доцент Україн-
ського державного педаго-
гічного університету ім. М. Дра-
гоманова, голова Асоціації
істориків "Істина" Творчої
спілки вчителів України.
Автор книг "Пакт про нена-
пад: чи була альтернатива
другій світовій війні",
"Брудершафт двох дикта-
торів", "1939 рік: до істо-
рії радянсько-німецької
змови", "Містер з пра-
солькою: Невіл Чембер-

лен", "Друга світова війна". Його перу також належить багато статей про причини та перебіг другої світової війни.

А. Трубайчук працює над серією книг "XX століття: історія в портретах". Розрахована на вчителів історії, викладачів вузів, студентів, старшокласників, широкий читацький загал. "Франклін Рузвельт" — третя книга цієї серії.

Готується до друку наступна книга серії — "Гримаси тоталітаризму".

В ній ідеться про Беніто Муссоліні та його послідовників — неофашистів, червоно-коричневих.

Серія видається за сприяння ряду малих підприємств, фірм, навчальних закладів, чимало з яких очолюють колишні учні А. Трубайчука, випускники історичного факультету УДПУ ім. М. Драгоманова.